

Biblioteka
JEZIČNI PRIRUČNICI

Urednik
akademik AUGUST KOVAČEC

**CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 688015**

ISBN 978-953-167-215-3

MILAN MOGUŠ

POVIJEST
HRVATSKOGA
KNJIŽEVNOGA
JEZIKA

Treće, prošireno hrvatsko izdanje

NAKLADNI ZAVOD GLOBUS
ZAGREB 2009.

© Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2009.
Sva prava pridržana. Nijedan dio ove knjige ne smije se
reproducirati ni prenositi u bilo kojem obliku:
elektronički, mehanički, fotografski ili na drugi način
bez prethodne suglasnosti izdavača.

Recenzenti
akademik RADOSLAV KATIČIĆ
akademik JOSIP VONČINA

Predgovor 3., proširenomu hrvatskomu izdanju

Pošto su rasprodana prva dva hrvatska izdanja ove knjige, pristupio sam izradi trećega. Ono je dobrim dijelom prošireno.

Osim prva dva hrvatska izdanja tiskana su i dva inozemna: jedno na engleskome i jedno na njemačkome jeziku.

Zahvaljujem akademikima Radoslavu Katičiću i Josipu Vončini na pomoći pri izradi svih izdanja, kao i na sugestijama koje su mi dali kako bi ovo izdanje bilo bolje od prethodnoga.

Autor
Zagreb, 2008.

Sadržaj

UVOD	9
PRVA STOLJEĆA PISMENOSTI U HRVATA	13
Od doseljenja na Balkan do 15./16. stoljeća	13
Početno razdoblje hrvatskoga tiskarstva i jezik prvih tiskanih knjiga	33
ŠESNAESTO STOLJEĆE	58
Čakavska i štokavska stilizacija književnoga jezika	58
Jezik kajkavskoga književnoga kruga	71
Grafijski problemi	77
Počeci hrvatske leksikografije	79
SEDAMNAESTO STOLJEĆE	86
Prva hrvatska tiskana gramatika	86
Jezik ozaljskoga književnoga kruga	91
Učvršćivanje tronarječne stilizacije književnoga jezika	103
Nastavak leksikografskoga rada	112
Grafijska ujednačivanja	119
OSAMNAESTO STOLJEĆE	124
Utrtim stazama hrvatskih leksikografa i gramatičara	124
Književni jezik kajkavske stilizacije	145
DEVETNAESTO STOLJEĆE	151
Jezična koncepcija iliraca	151
Borba filoloških škola	170

DVADESETO STOLJEĆE	189
Suvremeni pogledi na hrvatski književni jezik	189
LITERATURA.	213
Djela kojima sam se služio	213
Djela iz kojih se tekstovi navode kao primjeri.	218
Popis tekstova što se navode kao primjeri iskazani u suvremenome hrvatskome jeziku	223
Kazalo imena.	235

Uvod

Sve što ima oblik podložno je promjeni. Zato je razumljivo da se i jezik mijenja. Jezik se mijenja kad se bar jedna njegova jedinica, pod određenim uvjetima, preoblikuje, a to preoblikovanje ne utječe na sadržaj poruke.

Tijek jezičnih promjena nazivamo poviješću jezika. Taj se tijekom utvrđuje uvijek poredbom podataka, i to tako da analiza potvrdi pravilo da jedinice *a* i *b* daju jedinicu *c*, ali ne i obrnuto, pa se više ne zna je li ondje gdje stoji jedinica *c* prije stajalo *a* ili *b*. Neobrativost odnosa među jedinicama temelj je povijesnom proučavanju jezika. Stoga je povijest svakog jezika, kao i povijest uopće, neprekidan slijed neobrativih promjena.

Jezična se povijest u razdoblju pisanih spomenika utvrđuje također poredbenom metodom koja se temelji na neobrativosti promjena. Ona se u pisanim tekstovima može lakše prepoznati i dokumentirati. Ilustracije radi poslužiti ćemo se tekstom starohrvatske pjesme *Poj željno*, napisane u drugoj polovici 14. stoljeća. Jedan odlomak u transkribiranu obliku glasi (Malić 1972, 65; v. uputu u poglavlju *Literatura* na kraju knjige):

*Moja jedina ljubvo i dragosti
ki isplnjuješ vse želje
tvojih čistih radosti,
željno te, dobro, molju:
ne othodi me.*

Taj bi odlomak u suvremenom književnom jeziku glasio:

*Moja jedina ljubavi i dragosti
koji ispunjuješ sve želje
tvojih čistih radosti
željno te, dobro, molim:
ne odlazi od mene.*

Usporedbom tih dvaju tekstova može se utvrditi da je u tijeku šest stoljeća došlo do određenih promjena na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini. Međutim, iz samih se tekstova, iako su datirani, ne može razabrati koji je od njih jezično stariji. To se utvrđuje poredbenom analizom.

U poredbenoj analizi prvi navedeni tekst označujemo sa *A*, drugi sa *B*. Sadržaju izraza *ispunjuješi* u tekstu *A* odgovara izraz *ispunjuješ* u tekstu *B*. Uspoređujući u tim tekstovima fonološke jedinice, zaključujemo da na mjestu fonema *u* (jedinica *a*) i *l* (jedinica *b*) u tekstu *A* stoji fonem *u* u tekstu *B*. To znači da su se dvije jedinice (*a* i *b*) slile u jednu (*u*, $l > u$). Budući da se u tekstu *B*, samome za sebe, ne razabire od kojih je prethodnih jedinica nastao fonem *u*, označujemo ga sa *c*. Tako se uspostavlja pravilo da jedinice *a* i *b* daju *c*. Kako je jezični tijek neobrativ, zaključujemo da je tekst sa dvije različite jedinice stariji, odnosno da je razvojni pravac bio ovakav: $u (A) > u (B)$ i $l (A) > u (B)$. Tek nakon ovakve analize može se reći da je jezik teksta *A* stariji od jezika teksta *B*. Takav zaključak potvrđuju i ostale spoznaje o tekstu *A*, a navedeni se podatci mogu i dokumentirati.

Povijesno–poredbena metoda o neobrativosti jezičnih jedinica primjenjiva je i na ostalim jezičnim razinama uporabom odgovarajućih pravila (u morfologiji npr. analizom supostojećih gramatičkih morfema: 1. o. jd. prezenta *mog–u* pored *mol–im*). Tako se razabiru znatne preobrazbe što nastaju u jeziku samim njegovim trajanjem, pa čine upravo to trajanje.

Preobrazba je pojedinih jezičnih dijelova jezična evolucija. Ona nije u svakom času sveobuhvatna. Naime, promjeni ne podliježu istodobno svi jezični elementi (fonemi, morfemi, leksemi, sintaktemi), nego pojedini ili više njih na različitim jezičnim razinama gotovo neprimjetno zamjenjuju druge, mlađi starije, ali tako da ni u čemu ne ometaju komunikaciju među ljudima, tj. uzajamno prenošenje obavijesti. To i jest bit evolucije: kvantitativne se promjene u malim količinama gotovo ne primjećuju, pa ljudi zapravo žive u uvjerenju da se jezično ustrojstvo ne mijenja. Zamjena jednoga jezičnoga elementa drugim, koliko god sama po sebi predstavljala promjenu kvalitete i skokovitost, i mora biti bezbolna jer bi u protivnome otežavala ili onemogućivala prijenos obavijesti.

Postupnost promjena jezičnih elemenata upućuje na evolutivnost čitavoga sustava. Evoluciju sustava vidimo stoga kao različite stadije u organskim dijalektima istoga jezika. Zato su starohrvatski sustav iz razdoblja pjesme *Poj željno* i današnji samo razvojni stadiji

istoga narodnoga jezika koji je imao i koji ima svoju nadgradnju, književni jezik. U okviru tako definirana cjelovita jezika, koji pokazuje povijesno jedinstvo provodi se polagana evolucija.

Evoluciju jezičnoga ustrojstva što se odvijala kroz stoljeća proučava historijska gramatika (v. npr. Moguš 1971.) Ali to je samo jedan vid povijesti nekoga jezika. Drugi je vid proučavanje povijesti nekoga jezika kao komunikacijskoga sredstva određene sredine, pohranjenog u pisanim tekstovima baš te sredine i tako sačuvanoga. To je povijest pismenoga ili književnoga jezika. Ona je šira od povijesti standardnoga jezika jer obuhvaća i one pisane tekstove iste zajednice kojih jezično ustrojstvo nije bilo podvrgnuto standardizaciji. Zato književni jezik, ako je postao standardan, ima i predstandardno razdoblje, iako granica između jednoga i drugoga razdoblja nije i ne mora biti oštra. Standardizacija je proces koji obično počinje duboko u predstandardnom razdoblju i na osobit način povezuje povijest književnoga jezika, predstandardnoga i standardnoga, u jednu cjelinu. Budući da hrvatska književnost, shvaćena u najširem smislu toga pojma, kao dio hrvatske kulture sadržava tekstove napisane i prije standardizacije, u ovoj će knjizi biti prikazana cjelina hrvatskoga književnoga jezika.

*

U međusobnoj su govornoj komunikaciji Hrvati rabili, a i danas rabe, tri organska narječja, i to: čakavsko, kajkavsko i zapadnoštokavsko. Sva su tri narječja bila, i sada su, i književno stilizirana. Zato je hrvatski jezik prvenstveno pisani tronarječni jezik i po tome za Hrvate i standardni.

Iako je zapadnoštokavsko narječje (ikavsko i jekavsko) većinsko u Hrvata u odnosu na čakavsko i kajkavsko, sva su tri upotrebljavali Hrvati i kao »sirovinsku osnovicu« za svoj književni izraz. Na sva tri narječja sastavljali su bilješke, zapise, književna djela, isprave, pisma, gramatike, rječnike i druge tekstove, izgrađivali su terminologiju u skladu sa svojim kulturnim i civilizacijskim napretkom. Taj izraz kao pokazatelj svekolike pismenosti i književnosti u Hrvata nije nikada bio jednonarječan nego tronarječan, sa strogoga dijalektološkoga gledišta čak nenarječan. Međutim, isto je tako u svom povijesnom protegu neprestanim prožimanjem javnih različitosti izgrađivao svoje dublje jedinstvo. Prikaz posebnosti takva prožimanja i izgradnje spomenutoga jedinstva osnovica je ovoj knjizi o povijesti hrvatskoga književnoga jezika.

Prva stoljeća pismenosti u Hrvata

Od doseljstva na Balkan do 15./16. stoljeća

U početnim stoljećima balkanskoga života hrvatski su svjetovni i crkveni dostojanstvenici, poglavito knezovi i biskupi, pisali latinskim jezikom. Taj se školovani jezik nalazi, na primjer, na *Trpimirovu natpisu* na kojemu piše: *Pro duce Trepimero*. Trpimirov je natpis nađen u Rižinicama podno Klisa. Istim je jezikom pisana također i *Trpimirova darovnica* iz 852. godine, najstarija isprava hrvatske povijesti. I drugi tekstovi iz toga ranoga razdoblja kneževske Hrvatske također su latinski pisani. Tako nam je sačuvan spomenik iz Muća Gornjega s Branimirovim imenom i s uklesanom godinom 888., kao i *Branimirov natpis* iz Šopota kod Benkovca s tekstom: *Branimiro comite dux cruatorum cogitavit* (*Branimir vojvoda knez Hrvata namu...*), gdje se prvi put spominje ime Hrvat na jednom epigrafskom spomeniku. Latinski je također pisan *Držislavov natpis* te *Nadgrobnna ploča kraljice Jelene* iz 976. godine, kao i drugi spomenici. Većina je tekstova nastala u tadašnjim samostanima koji na taj način postadoše rasadištima pismenosti. A oni pripadnici hrvatske rodovske zajednice koji nisu znali latinski jezik i latinično pismo, služili su se, kako svjedoči Črnorizac Hrabar, »črtami i rezami«, tj. nekom vrstom tzv. runskoga pisma. Stoga bi se moglo reći da su Hrvati, dolazeći u sedmome i osmome stoljeću u današnju svoju postojbinu, bili ne samo nepismeni nego i bespismeni. To je razlog što se ta dva stoljeća obično zovu »tamnima« (Katičić 1993., 7.). Ono, relativno malo, što znamo o Hrvatima dolazilo je iz stranih izvora.

Za razliku od latinske slavenska je pismenost u Hrvata, kao uostalom i u ostalih Slavena, vezana uz veliku ćirilometodsku zadaću stvaranja obrednih knjiga nakon njihova pokrštavanja. Hrvati su već bili pokršteni prije misije svete braće Konstantina Ćirila i Meto-

da, pošto su se našli pod franačkom državnom, a to je uvijek značilo i crkvenom vlasti s obzirom na pravilo — koga je vlast, toga je i vjera. Ali i zaštitom tih vlasti. Tada, pod Francima, upotrebljavali su Hrvati i u bogoslužju latinski jezik, tj. jezik svojih papa. S papom su hrvatski predvodnici zacijelo na latinskom jeziku, »poslije svojega pokrštenja sklopili pogodbu i vlastoručno je potvrdili...da nikada neće otići u tuđu zemlju i ratovati nego će radije živjeti u miru sa svima koji to budu htjeli« (Katičić 1993., 23.). Do važne promjene u uporabi pisanoga jezika kod Hrvata dolazi u posljednjim desetljećima 9. stoljeća kad za svoga trećega boravka u Moravskoj umire stariji brat Metod (885. godine), a njegovi učenici bivaju protjerani. Većina ih iz Moravske kreće prema zemljama slavenskoga juga — i to jednim krakom prema jugoistoku (Bugarska, Makedonija), a drugim prema jugozapadu (Hrvatska) — jačajući i šireći novu vjeru na jednom slavenskom jeziku što ga nazivamo crkvenoslavenski ili staroslavenski (u novije vrijeme i općeslavenski) jezik. Bilo je, međutim, mišljenja da je »slavensko bogoslužje došlo k Hrvatima i kod njih pustilo korijena već za vladanja kneza Domagoja, jamačno još g. 867« (Hamm ¹1963., 49.). Na crkvenoslavenskom su jeziku zabilježene mnoge molitve. Tako je zabilježen i *Očenaš* kao najpoznatija među molitvama jer se najviše molila. Staroslavenski tekst *Očenaša* donosimo u latiničkoj transliteraciji i transkripciji (1; pod istim se brojem nalazi na kraju knjige verzija teksta na suvremenome hrvatskom jeziku):

<i>Ot'če naš</i>	<i>Ot'če naš</i>
<i>iže esi na nebes'ch</i>	<i>iže jesi na nebes'h</i>
<i>da svētīt sę imę tvoę</i>	<i>da svētīt sę imę tvoje,</i>
<i>da pridet' cēsar'stvie tvoę,</i>	<i>da pridet' cjesar'stvije tvoje</i>
<i>da bodet' volę tvoę</i>	<i>da bodet volja tvoja</i>
<i>ěko na nebese i na zemli.</i>	<i>jako na nebese i na zemlji.</i>

Na tom su jeziku bile pisane ne samo molitve nego i druge, prijeko potrebne liturgijske i crkvene knjige, u prvome redu tekstovi evanđelja. Za te je knjige izradio Konstantin Ćiril i posebno pismo zvano glagoljica.

Glagoljička su slova mogla biti obla i uglata. Svakom je glagoljičkom slovu dao Konstantin Ćiril posebno ime (npr. *Ɱ azъ*, *Ɀ buky* itd.) i poredao ih tako da nizanje tih imena daje određeni smisao. Osim toga, svako je slovo imalo također svoju brojnu vrijednost kao što pokazuje tabela:

Ⲁ	1	a
Ⲃ	2	b
Ⲅ	3	v
Ⲇ	4	g
Ⲉ	5	d
Ⲋ	6	e
Ⲍ	7	ž
Ⲏ	8	z
Ⲑ	9	z
Ⲓ	10	i
Ⲕ	10	i
Ⲙ	20	i
Ⲛ	30	j
Ⲝ	40	k
Ⲟ	50	l
Ⲡ	60	m
Ⲣ	70	n
Ⲥ	80	o

ⲡ	90	p
Ⲣ	100	r
ⲣ	200	s
Ⲥ	300	t
ⲥ	400	u
Ⲧ ⲧ	500	f
Ⲩ	600	h
ⲩ	700	ô
Ⲫ	800	ê
ⲫ	900	c
Ⲭ	1000	č
ⲭ	2000	š
Ⲯ	3000	—
ⲯ	—	i
Ⲱ	—	ĩ
ⲱ	?	; -
Ⲳ	800	e
ⲳ	5000	ju

Tako su djelovanjem svete braće Konstantina Ćirila i Metoda dobili Hrvati, kao i drugi Slaveni, svoj slavenski književni jezik i svoje slavensko pismo. Na taj se način na hrvatskom prostoru kao rubnom dijelu slavenskoga svijeta pojavila dvojezičnost latinsko–slavenska i dvopismenost latiničko–glagoljička (Katičić 1988.). Na hrvatskim se dvorovima kneževskima i kraljevskima upotrebljavao i dalje latinski jezik, tj. onaj koji je bio poznat crkvenim i svjetovnim dostojanstvenicima i koji je imao status međunarodnoga književnoga jezika.

Podloga je crkvenoslavenskom jeziku bila saobraćajni jezik solunskoga zaleđa. Prihvaćajući dakle obredni jezik nakon pokršćavanja, Hrvati nisu u početku svoga balkanskoga razdoblja rabili u knjigama svoj narodni jezik nego latinski, a poslije i crkvenoslavenski koji je hrvatskom narodnom jeziku bio neusporedivo bliži i mnogo razumljiviji ne samo od latinskoga jezika nego i od jezika što su ih zatekli Hrvati u svojoj novoj postojbini na Balkanu, kao što su domorodački ilirski ili romanski dalmatski jezik. U doba duboke nepismenosti u Europi izbor je za Hrvate bio: ili se opismeniti latinskim jezikom što je — s obzirom na tadašnji politički odnos snaga — moglo voditi romanizaciji, ili prihvatiti kao svoj jedan književni izraz bliskog sla-

venskoga jezika, kao što je crkvenoslavenski. Druga se mogućnost činila razložnijom od prve. Jednom prihvaćen, pustio je crkvenoslavenski jezik u Hrvata duboko korijenje. Osobito se proširilo njegovo prvotno pismo, koje Hrvati nazvaše glagoljicom i koja je upravo u hrvatskim stranama oble likove svojih slova postupno zamjenjivala i zamijenila uglatima (uspor. npr. zaobljene linije grafema Ѣ prema uglatima III za fonem *v*, znak Ѧ naprama Ѧ za *d*, znak Ѣ prema III za *ž*, znak Ѧ prema III za *l*, znak Ѣ prema Ѣ za vokal *ѣ* itd.). A bilo je i dobrih razloga da se glagoljaštvo tako prigrli. Naime, »u atmosferi rastućih pritisaka na naš nacionalni integritet i egzistenciju« glagoljaštvo postaje sve više »okosnicom jednog latentnog duhovnog otpora koji, kao obrambena reakcija, instinktivno nalazi najsnažnije sredstvo tog otpora u jeziku: u upornom čuvanju tradicija crkvenoslavenske riječi u obredu« (Hercigonja 1975., 21.).

Ali, koliko god crkvenoslavenski jezik bio ustaljen u crkvenim obrednim knjigama, i u nj su ubrzo počeli prodirati elementi vlastitoga narodnoga jezika, stvarajući tako hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika. U crkvenoslavenskim tekstovima dolazi do istih glasovnih zamjena koje su se nešto ranije zbile i u narodnom jeziku. Tako se na primjer (u latiničkoj transliteraciji) fonem *ę* zamjenjuje sa *e* (npr. *meso* umjesto stsl. *męso*, *govedo* mj. *govědo*, Gj. *duše* mj. *duše*), fonem *q* zamjenjuje se sa *u* (npr. *ruka* mj. stsl. *ręka*, *posuda* mj. *posęda*, Aj. *ženu* mj. *ženę*), fonem *y* zamjenjuje se sa *i* (npr. *riba* mj. stsl. *ryba*, *kobila* mj. *kobyła*), gube se kratki vokali *ь* i *ѣ* u tzv. slabim položajima, ponajprije na kraju riječi, a zatim i drugdje (npr. Nj. *grad* mj. stsl. *gradъ*, *raj* mj. *rajъ*, *dъva* mj. *dva*) i sl. (o tim promjenama podrobnije pišu Hamm ²1963., Moguš 1971., Damjanović ¹1984. i ²1984. i dr.).

Unošenje elemenata narodnoga govora, uključujući ovamo morfološke i leksičke inovacije, nije u svim tekstovima jednakog intenziteta, ali sam postupak postaje sve više običajem. Stoga je razumljivo da se osobito u neliturgijskim tekstovima koji su se odnosili na javni, društveni i književni život odražavao narodni jezik. Zato, na primjer, u prijevodu nepoznata glagoljaša poznate *Pjesme nad pjesmama* nalazimo ovakve stihove (2):

*Ašće znaeši tebe
ti krasna esi meju ženami
izidi i gredi
po stadomъ stadъ tvoiъ
i pasi kozli tvoe
pri obitelehъ stanovъ pastirskihъ.*

Upravo zbog toga što su staroslavenski tekstovi postajali sve bliži hrvatskomu govornomu jeziku, počeo se staroslavenski jezik nepotrebno smatrati starijom fazom starohrvatskoga jezika. Staroslavenski je jezik, doduše, genetski blizak starohrvatskomu, ali ipak »i on je bio strani jezik« (Damjanović ²1984., 64.).

*

Starohrvatski je jezik uklesan u prve hrvatske spomenike, kao što su *Plominski natpis*, *Krčki natpis* i *Valunska ploča* iz 11. stoljeća u kojima ima najstarijega obličja glagoljice, kao npr. dvije poprječne crte uklesane u glagoljsko slovo *E*, razgranato *M*, znak za tzv. poluglas u obliku ključa itd. (Fučić 1982., 8.). Sve se to dobro razabire na *Krčkom natpisu* gdje piše (3):

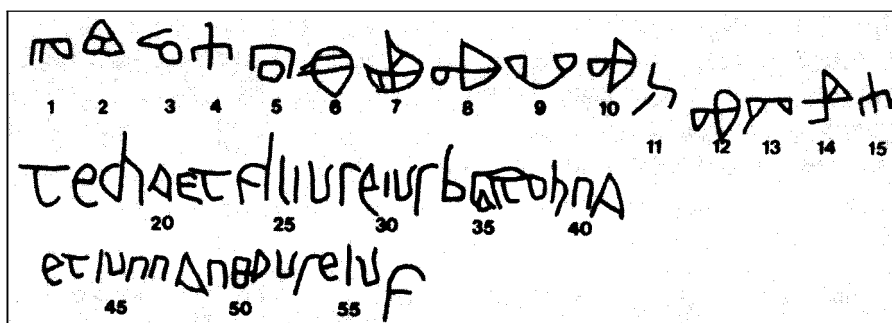
Se zida Maj opat i Radonja, Rugota, Dobroslav.

Krčki natpis

Valunska ploča (na otoku Cresu) pak zanimljiva je i zbog toga što svjedoči o slavensko-latinskoj dvojezičnosti i dvopismenosti jer je prvi redak uklesan hrvatski glagoljicom (*Těha sinъ vьnukъ Juna*), a zatim isti sadržaj u drugom i trećem retku latinskim jezikom latinicom. Iz latinskoga se teksta vidi da glagoljicom pisani nadgrobni tekst treba čitati: *Teha (i njezin) sin (Brahotna i njezin) unuk Juna* (Fučić 1982., 355).

Dvanaestom stoljeću pripadaju *Grdoselski ulomak* i *Senjska ploča* te, dakako, *Bašćanska ploča* kao najveći (197 x 99 x 8 cm) i naj-

Valunska ploča

vrjedniji tekst iz početnih stoljeća hrvatske pismenosti i književnosti.

Na *Bašćanskoj ploči* uklesano je oko 100 riječi u 13 redaka. To je više od prosjeka jer tekstovi što idu u sâm početak pismenosti obično nisu sačuvani u prvotnoj punini. Već po toj karakteristici predstavlja *Bašćanska ploča* određenu posebnost.

Tekst *Bašćanske ploče* ima sve odlike starohrvatskoga jezika na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće s pokojim elementom crkvenoslavenškoga liturgijskoga jezika. Predočen u transliteriranu obliku tekst *Bašćanske ploče* glasi (4):

Vъ ime Otca i Sina i Svetago Duha. Azъ opatъ Drъžiha pisah se o ledině juže da Zъvъnimirъ kralъ hrъvatъskъi vъ dni svoę vъ svetuju Luciju i svedomi: županъ Desimra Krъbave, Mratinъ vъ Licě, Prbъnebъža sъ poslъ Vinodolě, Ėkovъ v Otocě. Da iže to porеče, klъni i Bog i .bi.(=12) apostola i .g.(=4) evanjelisti i svetaě Luciě, amenъ. Da iže sdě živetъ, moli za ne Boga. Azъ opatъ Dbrovitъ zъdahъ crěkvъ siju i svoeju bratiju s devetiju vъ dni kъneza Kosъmъta obladajućago vъsu Krъainu. I běše vъ tъ dni Mikula vъ Otočъci sъ svetuju Luciju vъ edino.

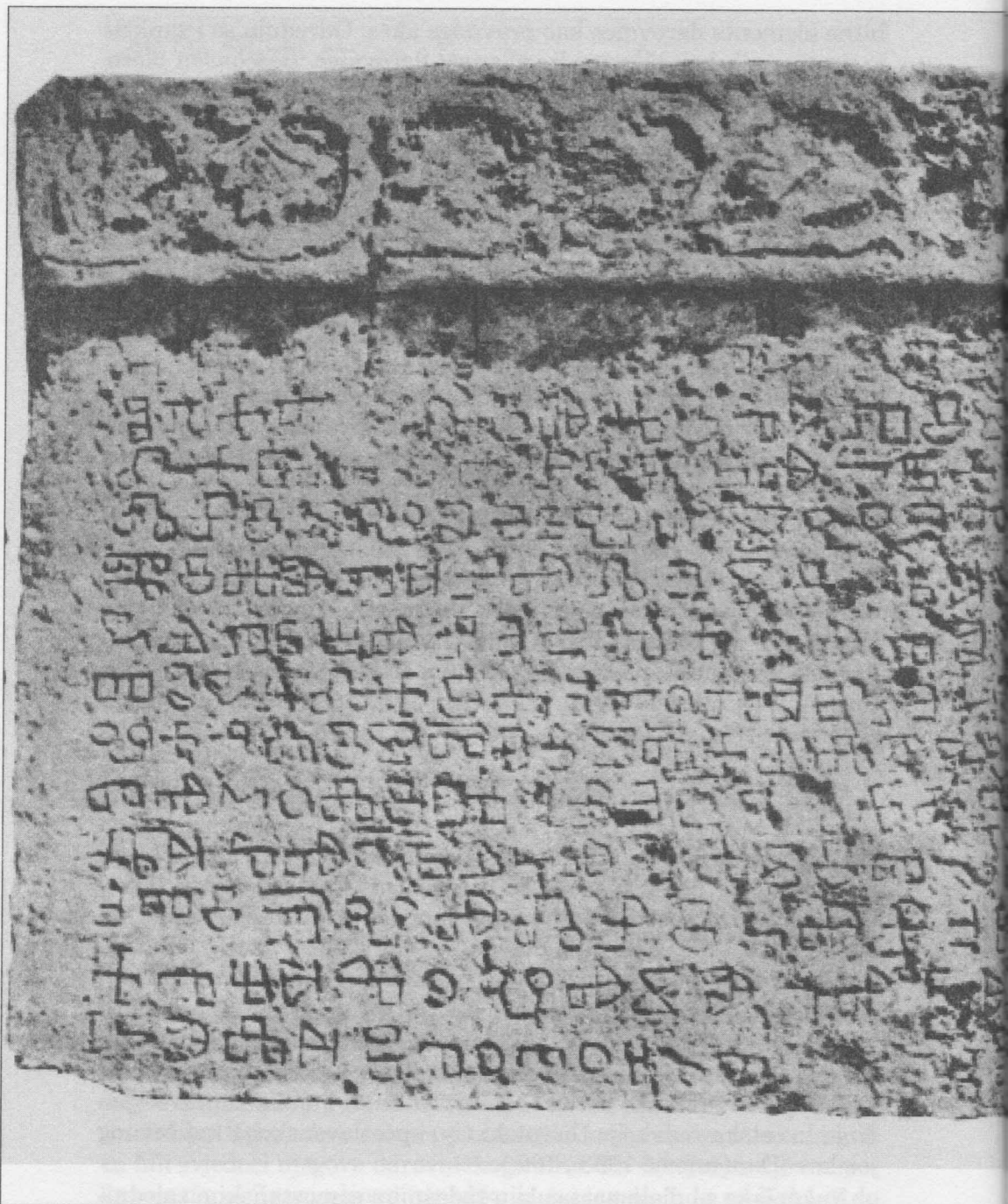
Po svomu sadržaju *Bašćanska je ploča* u prvome redu povijesni dokument. Tu je uklesana prva hrvatska potvrda Zvonimirova imena kao hrvatskoga kralja, zatim zabilježba da je Zvonimir »v dni svoje« darovao zemlju (ledinu) crkvi svete Lucije nedaleko od Baške (na otoku Krku), kao i zapis o tadanjim kraljevim pratiocima koji su bili svjedoci njegova darovničkoga čina. Ta zabilježba ujedno pokazuje da se Zvonimirova jurisdikcija protezala tada od Krbave do kvarnerskih otoka, pa, dakako, i na Krk kao na najveći otok toga arhipelaga. *Bašćanska je ploča* i pravni dokument jer sadržava sve

bitne elemente darovnice kao pravnoga akta. Određuju se i sankcije protiv onih koji bi porekli valjanost darovnice. *Bašćanska ploča* predstavlja također vrlo vrijedan detalj u ilustraciji starohrvatskoga graditeljstva jer je, zajedno s tekstom što je uklesan ispod gornje ornamentne bordure, ploča bila u početku lijevi plutej usađen u žljebove kamenoga septuma. *Bašćanska je ploča* i jezični spomenik. Možda je po jeziku, odnosno po pismu, po glagoljici, najviše poznata. Radi se o dokumentu koji pokazuje da se glagoljica proširila do zapadne periferije slavenskoga juga i da je baš na našem tlu počela ne samo svoje prvotno oble likove zamjenjivati uglatima nego da su glagoljaši u svojoj »uglatosti« pronalazili i vlastita rješenja (npr. znak za tzv. *hrvatski poluglas* i sl.). *Bašćanska ploča* pokazuje najstariju verziju postupnoga prodora jezika hrvatskoga puka u knjigu, pa se s pravom smatra prvim dokumentom hrvatskoga književnoga jezika. S obzirom na jezik postala je *Bašćanska ploča* svojevrsan kamen–temeljac na kojemu se gradila zgrada pisanoga jezika u Hrvata. U tekst *Bašćanske ploče* uklesane su mnoge riječi što ih rabi-
mo i danas: i *ime* i *oca* i *sina* i *opat* i *pisah* i *da* i *kralj* i *Luciju* i *župan* i *Jakov* i *to* i *poreče* i *Bog* i *apostola* i *amen* itd. *Bašćanska je ploča*, osim svega navedenoga, i književni spomenik, spomenik književno komponiranoga teksta. Ona je za nas upravo početak hrvatske srednjovjekovne književnosti, prva očuvana stranica te književnosti. Iz toga slijedi još jedan važan zaključak: hrvatski je jezik od samoga početka pisani, književni jezik i po tome će za Hrvate postajati standardnim.

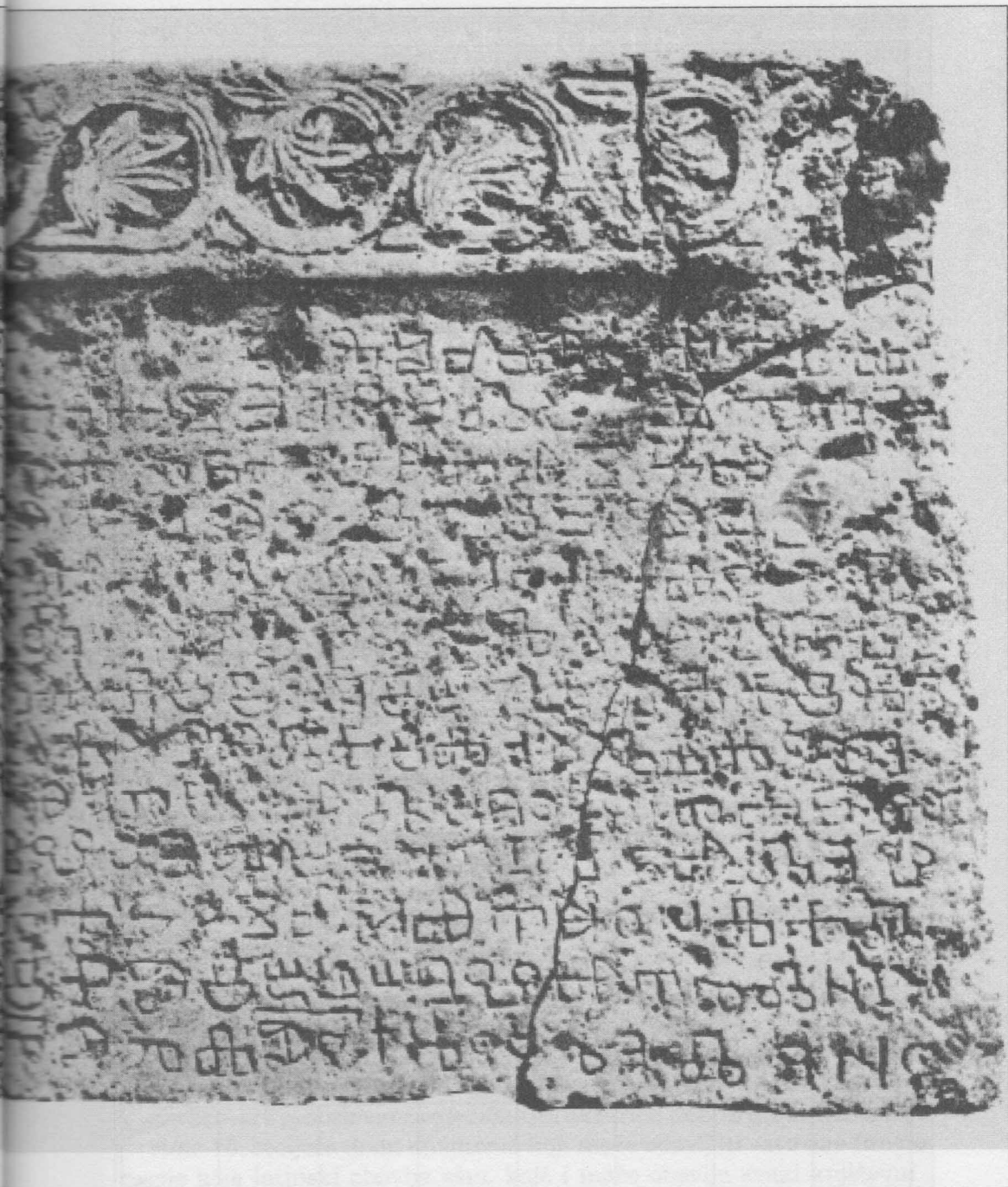
Topografija pronađenih glagoljskih natpisa, predočena u knjizi Branka Fučića (Fučić 1982.), pokazuje da je Istra te sjeverno hrvatsko primorje i kvarnersko otočje postalo prvim i pravim žarištem glagoljaškoga djelovanja. Tu su nicala i prva glagoljaška učilišta. Glagoljica je u početku zahvaćala mnogo šire područje, sežući na istok preko Like, Krbave i Pounja sve do rijeke Vrbasa, odnosno prodirući na jugu vrlo snažno u zadarsko kopno, njegovo zaleđe i njegov arhipelag (Fučić 1982.).

Uz dljeto je i pero ispisivalo tekstove. Među najstarije hrvatske glagoljske rukopise ubrajamo iz 11. stoljeća *Kločev glagoljaš*, a iz 12. stoljeća tzv. *Bečke listiće* (odlomci misala) kojima zapravo »počinje hrvatska redakcija (hrvatski tip) općeslavenskoga književnog jezika« (Damjanović 1993., 100.).

Rukopisna su djela nastajala u tadašnjim samostanskim zajednicama gdje se učilo glagoljanju i gdje su popovi i redovnici glagoljaši u skriptorijima sastavljali i opremali knjige za liturgijske i neliturgij-

Bašćanska ploča

ske potrebe. Raznolikost namjena, tehnička dotjeranost i adekvatan odabir jezika u glagoljaškim knjigama svjedoče — nasuprot mnogim dosadanjim mišljenjima — o ekonomski jakom i višestruko obrazovanom sloju pismenih ljudi kakvi su bili naši glagoljaši. Zbog toga čitava hrvatskoglagoljaška književnost pokazuje izvanrednu vitalnost kroz nekoliko stoljeća. Naime, broj se knjiga povećava, raste njihov obujam, a jezik dobiva sve više odlike govora onih kojima je namijenjeno štivo. Domaće govorne crte prodiru najprije u onaj dio obrednih tekstova koji ne pripadaju misnom kanonu, tj. nisu vezani uz nepromjenjivi dio mise, pa se zovu nekanonski (dok se u kanonskim tekstovima poštivala crkvenoslavenska književna norma). Prodor se govornoga jezika može razabrati i u drugim tekstovima, kao što su didaktični i moralizatorski članci, molitvene formulacije, ritualne upute, propovijedi, apokrifi, legende, mirakuli, prikazanja i nabožne pjesme, dakle u neliturgijskim tekstovima koji su uglavnom služili glagoljaškomu svećenstvu i pučkoj katehezi. Budući da je područje čakavskoga narječja, tada veoma dugačko u obalnom pojasu i veoma duboko u unutrašnjosti, bilo teren prve hrvatske pismenosti, tekstovi glagoljaških knjiga prošarani su prvenstveno čakavskim elementima. Stvoren je tako poseban književni izraz kao spoj spomenute hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika i čakavskoga narječja. U taj će spoj ući, nešto kasnije, i kajkavizmi količinom, doduše, nešto manji, ali funkcionalno ravnopravni elementi. Tako u *Petrisovu zborniku* iz 1468. godine prevladavaju čakavski elementi, razabire se čak i visok stupanj ikavsko-ekavske fonacije staroga ě (npr. *misiti testo*, *lipo telo* i *belo mliko* prema poznatom pravilu Jakubinskoga), ali pored toga nalazimo i kajkavske crte. Te se crte uočavaju između ostaloga i u ovom odlomku što ga donosimo u latiničkoj transkripciji (5):

*Čtac ima vlast sveta slovesa čisti pred ljudmi to kaj je na spasenje.
A od toga nas vuči ta isti Paval.*

Kao što vidimo po primjerima *kaj* i *vuči*, od samoga se početka pokazuje u Hrvata mogućnost izgradnje književnoga jezika uključivanjem vlastitih dijalekatski različitih sustava. Radi se o veoma ranoj i trajnoj težnji naših glagoljaša da uporabom čakavsko-kajkavsko-crkvenoslavenske jezične strukture u neliturgijskim tekstovima 15. stoljeća dođu do idioma koji može obavljati »sve one funkcije koje latinski obavlja sâm, koje i inače obavlja svaki književni jezik« (Damjanović²1984., 64.). Time se ujedno osiguravalo da se ne prekine veza sa staroslavenskom tradicijom i da, istodobno, dođe do

izražaja lokalna govorna situacija, kako bi se osigurao što širi odjek pisanoj riječi. Od toga vida polidijalekatnosti do drugoga vida, tj. do stvaranja književnojezičnoga tipa na osnovici svakoga spomenutoga organskog narječja u okviru vlastite književnosti bio je samo jedan korak.

Kakav god bio po »sastavu«, jednonarječan ili višenarječan, pisani se jezik na našem području, gdje se njegovala slavenska liturgija, počinje rabiti i za ostale namjene ulazeći u sve pore života. Ta se sveobuhvatnost također potvrđuje od početka hrvatske pismenosti. Već spomenuta *Bašćanska ploča* zapravo je pravni dokument. Istu funkciju ima u 13. stoljeću i *Vinodolski zakon*, pisan u originalu kurzivnom glagoljicom i stiliziranim hrvatskim narodnim jezikom koji su vinodolski prvaci »slišali od svojih starijih«.

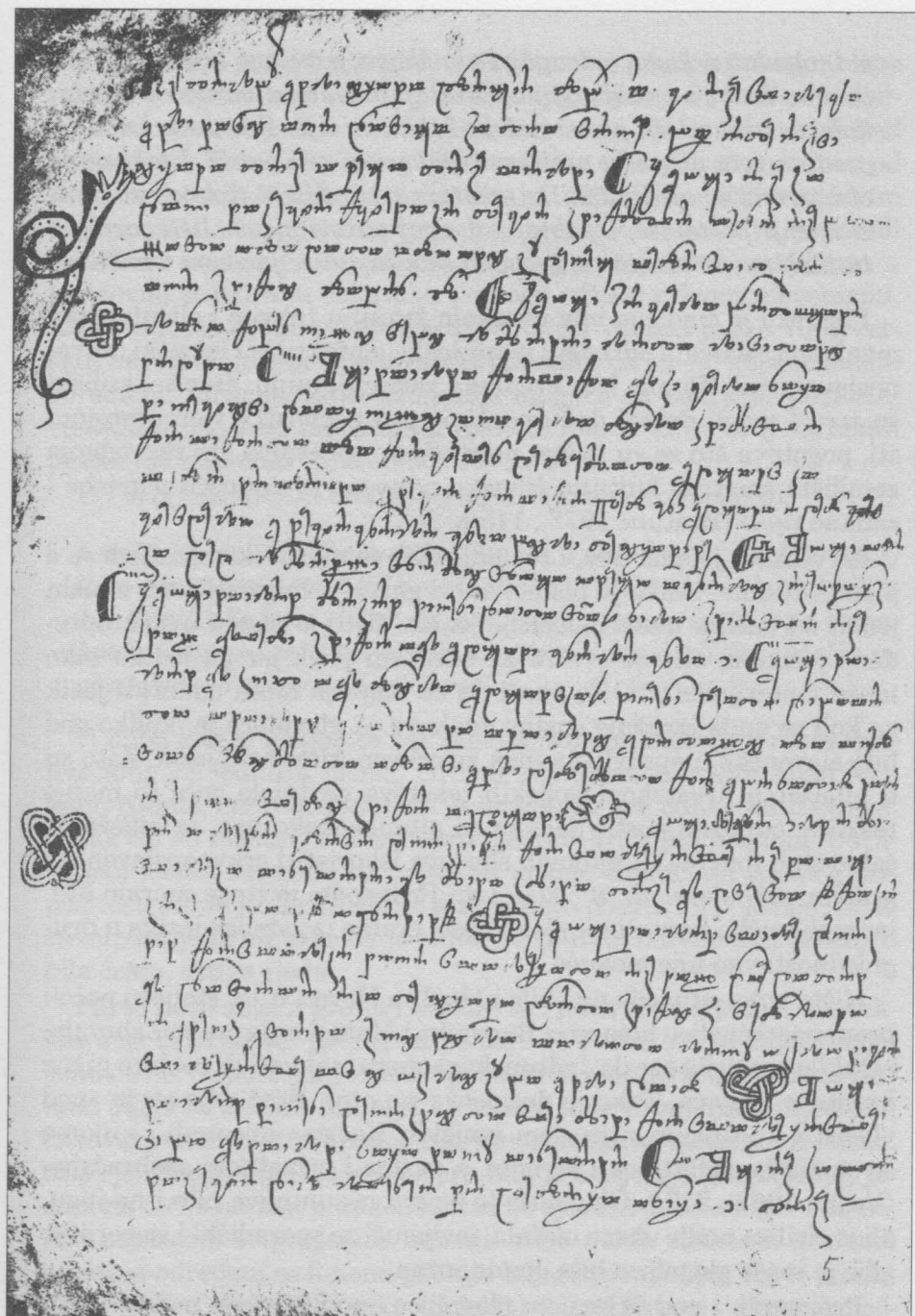
Transkribirani odlomak glasi (6):

Va vrimе ubo velikih muži gospode Fedriga, Ivana, Levnarda, Dujma, Bartola i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezi... skupiše se vsi na kup tako crikveni tako priprošći ljudi svršenjem imejuć zdrav svet u Novom Gradu pred obrazom toga istoga kneza Leonarda zgora imenovana, izbraše se od usakoga grada vinodolskoga ne vse starijši na vkup, na ke vijahu da se bolje spominahu v zakon svojih otac i od svojih ded ča bihu slišali.

Upravo zato što Vinodolci »od svojih ded bihu slišali« stare pravne norme, može se zaključiti da je do ovoga zapisa došlo nakon mnogih godina usmenih predaja. Stoga podosta termina i formula upućuje na vrlo star jezični sloj, za neke (kao npr. *zakon* i *običaj*) zacijelo još iz praslavenskoga razdoblja (Katičić 1993., 161.–170.). Nazire se također, prema Katičićevu istraživanju, stara ritmička postava teksta uporabom pogodbene zavisne rečenice (*ako...*, *onda...*), koja je pomagala da se pravne odredbe, baš zato što su se prenosile usmenom predajom, bolje upamte i tako sačuvaju za budućnost. Važno je također navesti podatak da se u *Vinodolskome zakonu* dvaput direktno spominje da neki nazivi imaju baš hrvatski oblik, kao što je uostalom i čitav zakonik pisan hrvatskim jezikom.

I poznati *Razvod istarski*, pravni dokument o razdiobi zemljišta iz 13. stoljeća u Istri, pisan je također kurzivnom glagoljicom i također, kako ondje stoji na kraju zapisâ, »jazikom hrvackim« kao punopravnim diplomatskim jezikom uz njemački i latinski (7):

I ondi g(ospo)d(i)n Menart sluga naprid sta i pokaza listi prave... ke listi ondi pred nas trih nodari postaviše, keh ta gospoda izibra:

jednoga latinskoga, a drugoga nimškoga, a tretoga hrvackoga, da imamo vsaki na svoj orijinal pisat, poimeno od mesta do mesta, kako se niže udrži, po vsi deželi. I tako mi niže imenovani nodari preda vsu tu gospodu pročesmo kako se v njih udrži. I tako onde obe strane se sjediniše i kuntentaše i kordaše i razvodi svojimi zlamenji postaviše, i jednoj i drugoj strani pisaše listi jazikom latinskim i hrvackim, a gospoda sebi shraniše jazikom nemškim.

Pisarska je tradicija bila uzrokom što su u takvim i sličnim spomenicima sačuvani određeni morfološki, sintaktički i leksički crkvenoslavenizmi. To nije bila prepreka razumijevanju: štoviše, knjiški su izrazi mogli davati dokumentima ton učenosti i vjerodostojnosti, pogotovu što se »u našim najstarijim ispravama čin razvođenja zemljišta smatrao kulturnim činom«, odnosno svečanošću pomirbe i zadane riječi (Bratulić 1978., 115.).

Ali teškoća je ipak bilo, i to ondje gdje se nije očekivalo. Radi se o pismu. Naime, svako je pismo, kao i govor, u lingvističkom smislu jedan od načina materijalizacije jezika. Zato je pismo uvijek određeno jezikom, ono se stvara za određeni jezik jer ga jedino tako može materijalizirati. To znači da se najprije mora odabrati jezik za koji se onda izrađuje sustav znakova. A glagoljica je, koliko god bila slavenska, napravljena ipak za crkvenoslavenski jezik. Zato su u bilježenju hrvatskoglagoljskih tekstova nastajale veće ili manje teškoće, odnosno postavljala su se pitanja: kako npr. za bilježenje čakavskih fonema ili njihovih sljedova iskoristiti crkvenoslavenske grafeme **Ѣ** »đerv« ili **Ѣ** »šta« i dr. Prilagodbi je stoga moralo biti, jer mehaničko prenošenje cjelokupne grafije iz jednoga jezika u drugi jednostavno nije moguće.

Ništa bolja situacija nije bila ni kad su Hrvati u 12. stoljeću počeli preuzimati ćirilicu koja se iz Bugarske i Makedonije preko Zahumlja i Duklje proširila sve do Jadranskoga mora, zahvativši osobito južne hrvatske krajeve. Tako je dospjela i na otok Brač gdje su je »pod vlašću i kulturnim utjecajem omiških Kačića« upoznali i »njome se služili benediktinci u javnom, a možda i privatnom saobraćaju« (Vrana 1962., 218.). Glagoljice je isprva nesumnjivo bilo i na jugu, ali je ćirilica ondje ubrzo ojačala, javljajući se sporadički i sjevernije, gdje je inače glagoljica bila dominantna.

Preuzevši, i pod utjecajem glagoljice, modificiravši podosta ćirilicu (Zelić 1961.), Hrvati su otada bilježili tekstove crkvenoslavenskoga i svoga jezika na dva načina: glagoljicom i ćirilicom (koju neki nazivaju bosančicom ili bosanicom, v. Damjanović 1993., 94.). Budu-

ći da je grafija podložna jeziku, a ne obrnuto, nema u početku bitne razlike u organizaciji teksta pisanoga glagoljicom ili ćirilicom. Jednako se upotrebljavaju oba slavenska pisma. To se dobro vidi kad se npr. jezik *Povaljske listine* (iz Povalja na otoku Braču), jednog od prvih hrvatskih ćiriličnih spomenika iz 1184. godine (čiji je sačuvan prijepis iz 13. st.), gdje se također radi o razdiobi zemljišta, usporedi s jezikom istodobnih hrvatskih glagoljičkih tekstova: svugdje su u književno stiliziranu čakavsku podlogu utkani crkvenoslavenizmi. Ali se vidi još nešto: u *Povaljskoj se listini* »nalazi preko 70 hrvatskih narodnih imena i 13 hrvatskih prezimena na -ić koja označuju porodičnu filijaciju. Za to doba nije moguće na području južnoslavenskih jezika naći na okupu u tolikom tekstu toliki broj narodnih imena i prezimena« (Šimunović 1972., 43.).

U *Povaljskoj listini* čitamo (u latiničkoj transkripciji; 8):

I nače govoriti Radko kalujer: Kneže, i vsi vlasteli, molstir s(ve) tago Joana jes(t) velik bil prežde. Kako vi vęste n' je zapustel i jeho zem(lj)e. Tako jesm slišal: da sije zeml(j)e ježe vy (dr)žite po koncu kneže i župane jesu byly pręje s(ve)tago Ioana cr(i)kve. Molju vy vlastele da byste je dali cr(i)kve.

U doba kad je glagoljica tek pustila svoje mladice u Hrvata, prihvaćanje još jednoga pisma, ćirilice, razumjeti se može samo jezikom. Naime, crkvenoslavenski je imao tada sve odlike književnoga jezika čiji su tekstovi bili napisani i jednim i drugim pismom. Usvajanjem jezika usvojena su i njegova pisma. Budući da su zbog pripadnosti istom jeziku bile obje grafije u ravnopravnu položaju, često su supostojale, ali tako da je jedna od njih na određenom prostoru bila češća, druga rjeđa.

Pored nove slike u grafiji razabire se i nova slika u jeziku. Uz tekstove sa čakavskom podlogom javljaju se i tekstovi sa štokavskom osnovicom. Supostojanje tih dvaju sustava osobito je uočljivo na južnom dijelu hrvatskih zemalja, ali i s isto tako primjetnim utjecajem čakavsko-crkvenoslavenskog hibridnog jezika sa sjevera. Međutim, osim jezičnoga utjecaja sa sjevera bilo je i utjecaja glagoljičnog pisma na ćirilično koji je također išao od sjevera prema jugu. Naime, pod utjecajem se glagoljice mijenja oblik nekih ćiriličnih grafema odnosno određeni se fonemi počinju bilježiti drugačije. Toj će posebnosti ćirilice pridonijeti uskoro i latinica, kad Hrvati i njome započnu pisati tekstove svoga jezika.

Od sredine 14. stoljeća počinju se tekstovi hrvatskoga jezika pisati i latinicom. U prve hrvatske latiničke spomenike ubrajamo *Red i*

zakon sestara dominikanki u Zadru (1345. g.) i *Šibensku molitvu* (iz približno istoga vremena), *Korčulanski lekcionar* i još neke manje tekstove. Naslovi spomenutih djela pokazuju ujedno područje početnoga djelovanja hrvatskih latiničara. Za razliku od proznih tekstova *Reda i zakona*, odnosno *Korčulanskoga lekcionara*, tekst *Šibenske molitve* ima pjesničku formu. Stoga se može smatrati možda i najstarijim spomenikom hrvatskoga pjesništva. Svojom se anafornom strukturom *Šibenska molitva* potpuno uklapa u srednjovjekovni način pjesničkoga izražavanja. Njezin je originalni tekst zapisan »gotičkim kurzivom, pismom vrlo široke rasprostranjenosti« koje je postalo nosiocem »dotad neviđenog razmaha u evropskim zemljama« (opširnije o tome v. Malić 1970.). Jedan njezin odlomak predložen u suvremenoj grafiji glasi (9):

Gospoje, ti si mati nevoljnih sirot.
Gospoje, ti si utišenje žalostnih udovic.
Gospoje, ti si veselje dreselih mužatic i udovic i divic.
Gospoje, ti si skupljenje dolžnih.
Gospoje, ti si izbavljenje uznih i jatih.
Gospoje, ti si vse utočišće vsih vernih nevoljnih i žalostnih.
Gospoje, ti si vse ufanje vsih nas vernih karstjan grišnih.
Gospoje, ti si život i skrišenje vsih vernih tvojih i grišnih.

U sklopu onoga što joj je prethodilo, pojava je latinice, s jedne strane, sasvim neobična, s druge pak, sasvim razumljiva. Neobična je ne samo zato što je uspjela prodrijeti na teren na kojem su se već upotrebljavala dva pisma, i to oba slavenski bliska, nego i zato što je latinica uspjela oba pisma potisnuti i zatim istisnuti. Paleografski razlozi očito nisu mogli biti uzrok takvu razvoju jer glagoljica i ćirilica (odnosno bosančica) nisu u 14. stoljeću postale nekako neobičnije ili egzotičnije; i tada su, naime, bile jednako obične i čitljive kao i ranije. Štoviše, glagoljica je npr. dotada već prošla svoju prvotnu statičnu i neritmiziranu fazu kada je svako slovo bilo zasebne veličine i položaja, težeći da se između dvije linije oblikuju slova istoga duktusa s jednakom prostornom cezurom. Upravo od polovice 14. stoljeća i u 15. stoljeću doseže glagoljica svoj umjetnički vrhunac, postaje grafički skladno pismo u epigrafici i, osobito, u misalima i brevijarima. Pravi je likovni užitak prelistavati, na primjer, misal što je bio pisan za Hrvoja Vukčića Hrvatinića poznat pod imenom *Hrvojev misal*, ili jedan od brojnih hrvatskoglagoljskih rukopisnih brevijara što su do danas sačuvani u Vrbniku na otoku Krku ili u Novom Vinodolskom. U tim su knjigama osobito lijepe ilustracije

iz biblijskoga života, odnosno inicijalna slova na početku odlomka. Osim toga treba reći da će glagoljica pod konac 15. stoljeća doživjeti u Hrvatskoj svoj tiskarski prodor i tako postati još poznatija. Uostalom, prva hrvatska tiskana knjiga, *Misal*, tiskana je 1483. godine. Radi se zapravo o tzv. zlatnome dobu glagoljštva kada su se neka djela prepisivala iz glagoljice u latinicu (vjerojatno je i spomenuta *Šibenska molitva* prepisana iz glagoljice u latinicu) (Malić 1973., 188.). Stoga pojavu latinice u hrvatskim tekstovima ne treba vezivati uz eventualnu slabu uporabu glagoljice nego uz poticaj svakom pismu, a to je jezik.

Tu je latinica imala svojih prednosti. Naime, u početnom periodu balkanskoga života pisali su Hrvati, bar oni koji su znali pisati, riječi svoga jezika latinskim i grčkim pismom doduše svakako »*bez ustrojenija*«. Ali pored toga hrvatska su se osobna i mjesna imena već bilježila latinicom u latinskim ispravama (uspoređi *Dobroslaua*, *Dobriza*, *Marica*). Tako je bilo i kod općih imenica kad ih je pisar zabilježio u izvornom hrvatskom obliku npr. *carina*, *clanac* 'klanac', *opatica*. Naprotiv, glagoljica i ćirilica dolaze ovamo kao pismo drugoga idioma koji je u svih Slavena figurirao jedino kao književni jezik. Prema tome, imena su se, dakle izrazi nesumnjivo organskih dijalekata bilježila prije latinicom negoli glagoljicom i ćirilicom. Budući da su elementi narodnoga govora, kako smo opisali, već prevladali u crkvenoslavenskim tekstovima i *via facti* postali književni, latinići su se kao prvotnom pismu upravo toga domaćega izraza sasvim otvorila vrata. Nastala je tako mogućnost da se hrvatski tekstovi bilježe trima pismima. Ta je nova situacija potrajala relativno dugo, ako se gleda cjelina književne proizvodnje, ali je uporabna vrijednost pojedinoga pisma znatno promijenjena: glagoljica se polako povlači na teren gdje su crkvene vlasti dopuštale liturgiju na crkvenoslavenskom jeziku ne samo nižem kleru nego i biskupima, izričito od godine 1248. odobrenjem pape Inocenta IV. senjskomu biskupu Filipu i njegovim nasljednicima da na području senjske biskupije, kao i ondje »*gdje već postoji spomenuti običaj*« mogu glagoljati u crkvi, jer kler tvrdi da glagoljica (*»littera specialis«*) potječe od blaženoga Jeronima. Važno je samo da se »*različitošću pisma ne povrijedi smisao*«. Povlači se i ćirilica s obale u unutrašnjost (npr. na područje Poljica), a prevlast dobiva latinica.

Bilježenjem hrvatskih izraza latinicom u inojezičnim spomenicima stvoren je kakav-takav uzus u označivanju fonemâ jednoga slavenskoga idioma. Iako se najčešće radilo o bilježenju stranaca, tu su praksu dobrim dijelom nastavili i domaći pisci kad su pisali hrvat-

ski. Naime, određena grafička rješenja koja su u latinici prevladala u okviru tzv. obloga tipa gotičke minuskule u latinskim i talijanskim spomenicima, prenesena su i na bilježenje hrvatskih riječi.

Ali započeta su traganja i za samostalnim rješenjima. U tom su pogledu zanimljivi neki postupci starih hrvatskih latiničara. Prvo, kod većine se zapaža tendencija prema monografskim rješenjima, tj. prema nastojanju da se uspostavi jednadžba jedan znak = jedan fonem, iako taj jedan znak nije bio u svih isti, pa slovni nered stvara ponešto drugačiji dojam. Zbog monografske se tendencije, svojstvene glagoljici, prvo, ne upotrebljavaju geminate i, drugo, uvode se posebna slova čija stilizacija djeluje kao dijakritički znak, poput npr. stilizacije grčkoga *zeta* (ζ), što se shvaćalo kao dodavanje supskripta kod grafema Ć (da se grafemima c i Ć napravi razlika između fonema c i ĉ).

Poznato je da u glagoljičnim i ćiriličnim tekstovima nema geminata jer ih nije bilo ni u staroslavenskom jeziku. Budući da ni u hrvatskom jeziku nema geminiranih fonema, nema ih kao grafema ni u glagoljičnim ni u ćiriličnim, pa se nastojalo da ih ne bude ni u latiničnim tekstovima toga jezika. (Druga je stvar što je pokoji hrvatski latiničar znao geminatom upozoriti na kraćinu ili duljinu vokala npr. *govoritti* = *govoriti*, *boog* = *bôg*.)

Što se tiče dijakritičkih znakova, oni su najčešće vezani uz problem bilježenja palatalnih konsonanata. Neka su rješenja već postojala, kao što je npr. već spomenuta stilizacija grčkoga *zeta* (ζ) u grafem Ć. Određene je dakle dijakritike već bilo na samome početku hrvatske latinice, ukoliko dijakritičkim znakom smatramo svaki, i nadredni i podredni, dodatak slovu kojim se označuje posebna fonološka vrijednost. Taj će se način bilježenja proširiti u sljedećem periodu. Drugo, monografski princip narušavaju dvoslovi i višeslovi. Ali njihova je sudbina različita: neki su ograničeni na tek pokojega pisca i kratka su vijeka, drugi su u širokoj upotrebi i dugo traju. Različnost u upotrebi može upozoravati na činjenicu da su neki digrami bili prihvatljivi kao zapisana govorna realizacija, drugi manje prihvatljivi jer su, očito, stvarali nedoumice: pripadaju li u govornom slijedu jednom fonemu ili sekvenciji fonema. U tom je pogledu posebno instruktivna sudbina dvoslova *gl* za označivanje fonema *ǵ* i dvoslova *gn* za označivanje fonema *ŋ*. Najprije treba reći: a) da se ti dvoslovi upotrebljavaju od samoga početka hrvatske latinice, b) da ih upotrebljavaju svi stari hrvatski pisci i c) da se upotrebljavaju, bar u primorskom dijelu Hrvatske, najduže. Time pripadaju redu najraširenijih i najstabilnijih digrama. Druga je njihova karakteri-

stika da su oba preuzeta zacijelo iz talijanske ortografije. Ali upravo njihova stalnost kroz nekoliko stoljeća, unatoč istini da mogu označivati dva ostvariva fonema u nizu (npr. *glava* i *gnati*), može uputiti na dublju vezu između onoga što je u hrvatskoj predlatiničnoj grafiji bilo i onoga što su nudili strani latinični modeli. Naime, u hrvatskoglagoljskoj se književnosti fonem *l* pisao ne samo znakom **ll**, tj. jednako kao i fonem *l*, nego i dvoslovom **llp** **lll** (đerv + *l*, odnosno *jl*). Jednako se tako fonem *ñ* nije pisao samo znakom **ŕ**, tj. jednako kao i fonem *n*, nego i kombinacijom **llp** **ŕ** (đerv + *n*, odnosno *jñ*). Tako se npr. u *Petrisovu zborniku* iz 1463. godine nalazi, ako transliteracijski zapišemo, *jludi* za imenicu *ludi*, *prištejle* za imenicu *prijatele*, a u darovnici Bernardina Frankopana (iz kasnijega razdoblja) zapisano je *zemjla* u značenju *zemla*, *zadovojlno* u značenju *zadovoljno*, *dobrovojlno* u značenju *dobrovoljno*, odnosno *jñiva* za imenicu *ñiva*, *jñemu* za zamjenicu *ñemu*, *jñegovu* za *ñegovu* pored, dakako, *iminje* za *imin'je* i *imenje* za *imen'je*. Takva je tradicija mogla pomoći da se talijanski dvoslovi *gl* i *gn* za foneme *l* i *ñ* shvate kao *jl* i *jñ*, pogotovu što u mnogih naših latiničara nalazimo znak *g* kad se želi fonem *j* istaknuti (uspor. npr. imperativ *pogledagte* »pogledajte« : prezent *pogledate*, pridjev *boxge* »božje« : Vj. *boxe* »bože«). Na taj se način dobiva sukladnost znakovlja u kojoj su dvoslovi *jl* i *jñ* označivali sliven izgovor *l* i *ñ*, a dvoslovi *lj* i *nj* rabili su se za nesliven izgovor sekvencija *l-j* i *n-j*. Koliko je koji stari hrvatski pisac bio svjestan ovog pravopisnog suklada i sklada što izvire iz tradicijske vertikale, ne može se decidirano reći, ali uporna invarijantna upotreba iznesenih rješenja kod fonema *l* i *ñ* (za razliku od drugih palatala) pokazuje da su pisci takva rješenja osjećali kao svoja i instinktivno ih prihvaćali. Takvu pretpostavku potvrđuje, s jedne strane, činjenica da je između hrvatske glagoljaške i neglagoljaške književnosti postojala mnogo čvršća veza nego što se donedavna mislilo, a s druge, da su neki kasniji postupci kao nastavak upravo takva poimanja preneseni čak i u zapadnu ćirilicu ili bosančicu. Tako fra Matija Divković u svojim *Razlikim besjedama* (Mletci, 1617.), štivu namijenjenju katoličkom »*narodu slovinskomu*«, upotrebljava ćirilični dvoslov *ja* za fonem *l*, a dvoslov *jñ* za fonem *ñ*. Iz toga se vidi da Divković samostalno i originalno reformira ćirilično pismo za potrebe svoje jezične (ijekavskošćakavske) sredine. Tako su tada postupali i drugi franjevački pisci Bosne Srebrene (odreda šćakavci), ukoliko su pisali bosančicom. Gledajući sa širega obzorja, takvo je prožimanje triju pisama sasvim razumljivo jer je u istom civilizacijskom krugu izraz pripadnosti istomu književnom jeziku.

Iz svega što je izloženo može se vidjeti da je prvo razdoblje hrvatskoga književnoga jezika veoma zanimljivo. To je razdoblje karakteristično po izgrađivanju hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, ali i po neprestanom povećavanju čakavskih, kajkavskih i štokavskih elemenata u jeziku pismenosti. Ti elementi supostoje i ne potiru se. Zato se može reći da je prvo razdoblje ujedno afirmacija hrvatskih dijalekata kao osnovice književnih izraza. Sva tri književna izraza bilježila su se trima pismima: glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Primjetno je također prožimanje tih triju pisama osobito kod palatalnih fonema jer sva tri pisma služe istom jeziku — jeziku hrvatskih pisanih tekstova.

Početno razdoblje hrvatskoga tiskarstva i jezik prvih tiskanih knjiga

Pod kraj 15. stoljeća pojavljuje se u Hrvata jedna osobito važna djelatnost vezana uz knjigu — tiskanje knjiga. Početak je tiskarstva, kao što je poznato, vezan uz ime Johannesa Gutenberga koji je 1455. godine dovršio u Mainzu svoj prvi tipografski rad poznatu latinsku Bibliju na 1282 folije u dva stupca po 42 retka. Od tada do 1500. godine smatra se početnim, povojnim razdobljem tiskarstva te se knjige odštampane u tom razdoblju zovu *inkunabule* (prema latinskom *incunabula* = pelene; kolijevka; začetak). S ponosom možemo reći da Hrvati pripadaju onim malobrojnim europskim narodima koji imaju svoje inkunabule, tj. vlastite knjige tiskane na vlastitu tlu u prvim desetljećima tiskarstva.

Tiskarstvo je jedan od najblistavijih i po posljedicama jedan od najdalekosežnijih ostvaraja ljudskoga uma. Temelji se, kao i mnogi izumi, na jednostavnom rješenju — promjeni odnosa između jedinica. Do Gutenberga je naime dlijeto ili pero išlo prema podlozi da bi se uklesalo ili napisalo određeno slovo. Podloga je mirovala, a ruka se kretala. U tiskarstvu je upravo obrnuto: podloga ide k slovima znakovima da bi na njoj bili otisnuti; podloga se kreće, a slova miruju. Taj je osnovni princip sačuvan u tiskarstvu do danas bez obzira na usavršenost tehnika koje su se primjenjivale ili se primjenjuju.

Kad govorimo o povezanosti Hrvata s početcima tiskarstva, onda treba imati na pameti dvije faze. Prva je vrlo rano prihvaćanje tzv. crne umjetnosti kao *novuma* u izdavanju knjiga. Tako su npr. mnogi Hrvati latinskoga izraza tiskali svoja djela vrlo brzo pošto se pojavio Gutenbergov izum. Među prvim je to učinio Nikola Mo-

druški tiskajući svoju *Oratio in funere Petri Cardinalis S. Sixti* u Rimu 1474., a odmah zatim Šibenčanin Juraj Šižgorić objavljuje tiskom već 1477. godine u Veneciji svoje *Elegiae et carmina* (Elegije i pjesme). Njihovim su putom krenuli i drugi. Za relativno se kratko vrijeme pokazalo da broj tiskanih knjiga hrvatskih latinista neprestano raste. Osim toga već na početku tiskarstva pojavio se znatan broj onih Hrvata koji su postali pravi majstori nove »crne« umjetnosti poput Andrije Paltašića, Dobrića Dobrićevića i Grgura Senjanina. Ovoga posljednjega možemo istaknuti jer je, kao vrstan tipograf, radio ne samo u Veneciji nego i u Istri, a zatim i u senjskoj tiskari. Nije stoga čudo da su se nekoliko godina nakon toga počele tiskarskim načinom objavljivati također knjige tekstova domaćega književnoga izraza osobito one koje su nedostajale prvenstveno domaćem svećenstvu, a to su misali i brevijari, pored drugih potrebnih svećeničkih priručnika.

Prva hrvatska tiskana knjiga jest glagoljicom tiskan *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Tiskanje je dovršeno 22. veljače 1483. godine, dakle 9 godina prije otkrića Amerike (ili 10 godina prije Krbavske bitke). To se lijepo vidi na kraju knjige gdje piše (transliterirano; 10):

LETЬ G(OSPOD)NIHЬ .Č.U.O.V.(=1483) M(ESE)CA PERV(A)
RA D(b)NI
. I.B.(=22) TI MIS(A)LI BIŠE SVRŠENI.

Pisanje slovâ za označavanje brojki sasvim je u skladu s onim što smo rekli da je svako glagoljsko slovo imalo svoju brojnu vrijednost. U tome nema nikakve egzotike. Tako je npr. slovo Č imalo u glagoljici vrijednost 1000, isto kao M u latinici. Arapske su znakove za brojeve prenijeli u Europu, kao što je poznato, Arapi koji su ih preuzeli od Indijaca, zato se i zovu arapske brojke. Važno je također da su Arapi tada preuzeli i indijski znak *cifru* za nulu (ništicu), a pojava znaka za ništicu omogućila je veliku preciznost u matematici. (Usput se može reći i to da su se brojke tek od rimskoga doba počele pisati od lijeva na desno, a ne, kao dotada, od desna na lijevo.)

Pojava prve tiskane knjige veoma je važan događaj u hrvatskoj kulturnoj povijesti iz nekoliko razloga. Prvo, prošlo je od toga više od 500 godina, dovoljno za ponos. Drugo, tiskom se objavljuje misal, dakle temeljna i najpotrebnija knjiga u repertoriju teološkoga i obrednoga štiva. Treće, prvotiskom glagoljskoga misala pojavljuje se prvi put u Hrvatskoj misal koji nije bio tiskan latinskim jezikom. To znači da se jezik misala smatrao ravnopravan latinskomu.

[illegible][illegible][illegible]

Spomenuto izjednačivanje obaju jezika datira u Hrvatskoj, kao što znamo, već od sredine 13. stoljeća kada papa Inocent IV. odobrava svojim otpisom prvih ožujskih dana 1248. senjskomu biskupu Filipu da ne samo niži kler nego svi svećenici pa i on, Filip, kao biskup i svi njegovi nasljednici mogu u liturgiji rabiti »*littera specialis*« (posebno pismo), tj. glagoljicu jer Hrvati vjeruju da to pismo potječe od blaženoga Jeronima. Četvrto, pojava najvažnije obredne knjige sa strogo određenim tekstovima visokoga stila potvrda je glagoljaške intelektualne i ekonomske snage (Hercigonja 1983.). Jer, zahvaljujući upravo tomu, bilo je moguće da Hrvati tiskaju svoju knjigu samo 28 godina nakon Gutenbergova izuma te tako uđu u krug onih europskih naroda koji imaju svoje inkunabule. Osim toga hrvatski je *Misal po zakonu rimskoga dvora* tiskan ponajboljim slovima uglate glagoljice kojih ljepotu nije nadmašila ni jedna onodobna glagoljska tiskara. Uzrok se tomu nalazi zacijelo u činjenici da su slova za naš Prvotisak, za *editio princeps*, rezana po uzoru na prekrasna slova rukopisnoga misala kneza Novaka iz 1368. godine. To nas ujedno navodi na zaključak da su *Misal* iz 1483. godine priredili hrvatski pisci i tiskarski stručnjaci te ga s pravom smatramo prvim tiskarskim spomenikom hrvatske kulture.

Gdje je tiskan naš glagoljski *Misal* iz 1483. godine, ne znamo jer nije u kolofonu navedeno mjesto tiskanja, pa definitivnoga odgovora za taj podatak, na žalost, nemamo. Neki misle da mu zbog raskošnosti i ljepote mjesto nastanka treba tražiti u Veneciji jer je tiskarsko umijeće tada ondje cvalo. Drugi su pak bili skloni pretpostavci da je naš *Misal* tiskan na domaćem tlu u Kosinju gdje su se prema jednoj zabilješci iz kasnijega vremena svojedobno bili tiskali glagoljski brevijari. Ta se teza sve više napušta jer su najnovija istraživanja, poglavito gospičko-senjskoga biskupa Mile Bogovića, pokazala da osnovni zapis o kosinjskoj tiskari, tj. izvještaj o vizitaciji senjsko-modruškoga biskupa Sebastijana Glavinića uopće nije Glavinićev i ne pruža nikakve čvrste dokaze da je u Kosinju tiskan prvi glagoljski misal (Bogović 1991.). Treći smatraju, s mnogo razloga (proučavajući npr. kalendar svetaca), da je *Misal* priređen za tisak u Istri, a možda ondje i odštampan (Pantelić 1967., 74.). Svemu se tomu može dodati podatak da je papir našega Prvotiska »najvećim dijelom njemačkog podrijetla, a ne talijanskog« što nikako ne bi išlo u prilog Veneciji kao mjestu tiskanja (Stipčević 1985., 262.). Na Istru, dakle na domaće tlo, upućuju i slova *Misala* koja su nedvojbeno izrađivana prema prekrasnim glagoljskim slovima već spomenutoga rukopisnoga Misala kneza Novaka iz godine 1368., koji se danas čuva u Be-

ču, ali je još 1405. bio u vlasništvu franjevačkoga samostana u Nugli (kraj Roča) i, zatim, prodan. Novakov se glagoljaški kodeks spominje i 1482. godine, dakle godinu dana prije našega Prvotiska, i to da se nalazi u Izoli u Istri. Radi se o dvobojnoj tehnici tiskanja gdje su upute svećeniku tiskane crvenim slovima, a molitve crnim slovima. Višebojnost tiskarske tehnike bila je ne samo tada nego i mnogo stoljeća nakon toga vrhunac tiskarskoga umijeća, prava umjetnost. Iz svega se spomenutoga može zaključiti da je Misal iz godine 1483. pripreman zasigurno na domaćem, hrvatskom tlu, a vrlo vjerojatno i tiskan. Zašto mjesto njegova tiskanja nije navedeno, teško je reći, pogotovu iz razloga što se svaka onodobna tiskara i te kako hvalila svakim tiskanim djelom. Razlozi su vjerojatno bili veoma važni, kad je taj podatak izostao. Nastao gdje nastao ostaje činjenica da *editio princeps* zaslužuje svu našu pozornost i divljenje. Bio je to sjajan početak jednoga novoga razdoblja u povijesti hrvatske kulture. I kad se po takvu početku moglo očekivati da će glagoljaška knjiga rasti brojem i nadvisivati tiskarskim umijećem jedna drugu, što potvrđuju nove inkunabule (npr. *Brevijar po zakonu rimskoga dvora* 1491., *Tkonski zbornik* 1492., *Brevijar hrvatski* 1493.), dolazi uskoro već 1493. godine do tragične Krbavske bitke kad je bio sasječen najutjecajniji i najbogatiji dio hrvatskoga plemstva. Istina, glagoljaška će se knjiga tiskati i dalje na domaćemu tlu, čak u inkunabulno doba (npr. u Senju, opet *Misal po zakonu rimskoga dvora* 1494.; *Spovid općena* 1496.) ili u prvim desetljećima postinkunabulnoga doba (npr. u Senju i kasnije u Rijeci), doduše ponešto skromnije od velebnoga Prvotiska i njegove blistave pojave.

Budući da je glagoljski *Misal* iz 1483. godine crkvena, obredna knjiga, razumljivo je da je jezik osnovnoga sloja hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika, pogotovu u onom nepromjenjivom tzv. kanonskom dijelu mise. Ali je isto tako vidljivo da je spomenuti osnovni sloj prošaran dobrim dijelom osobinama hrvatskoga govorenoga i pisanoga jezika onoga doba. O tome svjedoči i ovaj transliterirani odlomak (11):

V (o)no vrěme Anj(e)l̃ g(ospod)iñ ēvi se va sne Osipu g(lago)le: Vstani i poimi otroč̃ mat(e)r̃ ego i bēži ṽ Ejupt̃ i b(u)dī tu. Doid(ē)že reku ti. Hoč̃et̃ bo Irud̃ iskati otročete da pogubit̃(̃) e. On že vstaṽ poel̃ otr(o)č̃e i mat(e)r̃ ego noćiju i bēža ṽ Ejupt̃ i be tu daže do umrtiē Irud(o)va.

Kao što se vidi, tu više nema vokala *̃* i *̂* jer su oba svedena na jedan grafem (*̃*), nema ih na kraju nekih oblika gdje su ranije bili (*on*,

poel), nosni su vokali zamijenjeni (ę > e: *otroče*, o > u: *reku*), drugi primjeri iz teksta svjedoče o prijelazu vokala y (tzv. *jeri*) u i (*synъ > sin*), staroslavenski konsonantski skup *št* mijenja se u *ć* (*noćiju*) i sl. Ali pored toga naziru se i druga eklatantna obilježja hrvatskoga jezika, ponajprije popriličan broj čakavizama (*va sne* pored *vъ Ej-uptъ*, *Vazam* »Uskrs« umjesto *Vъzъmъ*). Kad se tomu dodaju pojedini kajkavizmi (*modrostъ* pored *mudrostъ*, *bodi* pored *budi*, leksem *milostivice* uz *cesarice* i dr.), jezična slika prvoga tiskanoga *Misala* poprima drugačije konture. Sve su te pojave važne bar iz dva razloga. Prvo, hrvatski je pisani jezik već od svoga početka tropleten, tronarječan: svako od triju hrvatskih narječja može predstavljati osnovnu književnu stilizaciju u koju se sasvim prirodno unose književne stilizacije drugih dvaju hrvatskih narječja jer se prepoznaju kao svoje. Taj troplet hrvatskih književnih stilizacija poznat je samo hrvatskomu jeziku i po tome je on poseban jezik *sui generis*. Njegovu posebnost određuje dakle njegova zasebna povijest i kulturno ozračje te je po tome prepoznatljiv. I upravo ta njegova odlika govori također u prilog pretpostavci da su u tekst *Misala* uneseni noviji elementi koji su svojstveni sjeverozapadnom (istarskom) području hrvatskoga jezika. U takva se razmišljanja dobro uklapa već izneseni podatak da su u kalendaru *Misala* navedene svetkovine koje su se štovale u Istri (Pantelić 1967.). Zbog svega se toga u posljednje vrijeme sve više vjeruje da su priređivači bili s istarskoga područja, odnosno da je Prvotisak zacijelo ondje i tiskan

Pored *misala*, naši su glagoljaški tiskari posvećivali veliku pažnju brevijarima, tj. onoj knjizi koja im je bila potrebna za obvezatnu dnevnu molitvu. Zato je sasvim razumljivo da se pored prvotiska *Misala* javlja već 1491. tiskani *Brevijar po zakonu rimskoga dvora*.

Budući da u *Brevijaru* nije naznačena godina ni mjesto tiskanja, ona se izvodi iz table pomičnih blagdana koji počinju godinom 1492. Po tomu se sudi da je *Brevijar* mogao biti tiskan godinu dana ranije, tj. 1491. Što se pak mjesta tiskanja tiče, obično se smatralo da je ovaj *Brevijar*, a zacijelo i još koji drugi, tiskan u Kosinju, u Lici jer postoji vjerodostojno svjedočanstvo da su se u Kosinju tiskali »ilirski« brevijari. Kad je nastao rasap mnogih ličkih naselja, odnosno kad je Kosinj pao u turske ruke, prestala je djelovati i njegova tiskara o kojoj se kasnije zapisom svjedočilo da je bila »nadaleko poznata«. Ti su se podatci pripisivali senjskom biskupu Sebastijanu Glaviniću koji je o svojim vizitacijama pod kraj 17. stoljeća napisao izvještaj. Međutim, najnovija istraživanja pokazuju da se podatak o »ilirskim« brevijarima tiskanima u Kosinju ne odnosi na naš *Brevijar* iz 1491.

godine. Štoviše, po svemu se čini da Sebastijan Glavinić uopće nije bio na vizitaciji u onom dijelu Like gdje se nalazi Kosinj, pa nije ni autor podatka o kosinjskoj tiskari. Glavinićev izvještaj govori o *novim brevijarima*, a to su mogli biti samo Levakovićev iz 1648. godine i Paštrićev iz 1688. godine (zato se, pogotovo nakon odluke Svete Rote iz godine 1655. zovu »ilirski«; vidi o tome kasnije). Zbog svih tih razloga mjesto tiskanja prvog hrvatskog brevijara ostaje i dalje nepoznato. Sve to ipak nikako ne umanjuje značenje našega prvog *Brevijara* koji pripada rijetkim, ali dragocjenim spomenicima hrvatske tiskane riječi u inkunabulno doba tiskarstva.

Ranom razdoblju hrvatskoga tiskarstva pripada i ispovjednička uputa fra Mateja Zadrana iz prepisanoga kolofona *Tkonskoga zbornika* gdje stoji da 16. lipnja 1492. »*bi učinjena ta štampa*« ispo- vijedi, »*a bih ja fra Matij Zadrarin on ki ju složih*«. Iako tek prijepis fragmenta, podatak svakako važan za tiskarsku povijest glagoljaš- kih tekstova (Nazor 1993., 241.).

U inkunabulno je doba tiskan još jedan glagoljski *Brevijar*. Naj- važnije podatke o toj knjizi doznajemo iz eksplicita gdje stoji (12):

Svršenje brvišli hrvackih. Stampani vñ Benecihñ po meštre An- drēe Torižaně iz Ažulě. Koreženi po pre Blaži Baromići kanonigi crikve senjske. Na dni 13. miseca marča 1493.

Za nas je važno da se tu spominje kanonik Blaž Baromić koji će, pošto je u Veneciji naučio kako se uređuju knjige za tisak, uskoro doći na domaće tlo u Senj i nastaviti tiskom izdavati glagoljske knji- ge.

Desetljeće nakon prvog tiskanog glagoljskoga *Misala* i tri godine nakon prvoga *Brevijara* započinje relativno kratak, ali bogat period rada senjske glagoljaške tiskare. I u Senju se tiska najprije *Misal* 1494. godine. To se vidi u zaglavlju knjige u kojemu piše (13):

č. u. p. g. (=1494.) miseca augusta dan .ž.(=7) ovi Misali biše početi i svršeni v Seni...A biše štampani s dopušćenem i volju g(ospodi)na B(og)a od d(o)mina Blaža Baromića i domina Sil- vestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića. B(og)ě nasě spasi. Ameně.

Vrijednost je ovih informacija u tome što prvi put otkrivaju sve relevantne podatke o *Misalu*, tj. točno se zna kada je *Misal* tiskan, gdje je tiskan i tko ga je tiskao. Vrijednost je i u jezičnim podacima

koji ilustriraju sve veći prodor narodnoga jezika (npr. ikavizam *mi-seca*, Isg. *volju*) u liturgijske knjige.

Senjski glagoljski *Misal* manjega je formata od Prvotiska (14 x 20 cm) i skromnije opreme. Unatoč tome odlikuje se gotovo uzornom pravilnošću rezanja slova i rasporedom teksta. Najviše je posla oko tiskanja *Misala* imao senjski kanonik Blaž Baromić rodом iz Vrbnika na otoku Krku koji je, kao što rekosmo, godinu dana ranije izdao u Veneciji tiskom jedan glagoljski brevijar. Predložak senjskom *Misalu* bio je vjerojatno neki rukopisni misal jer je tada bilo uobičajeno da se tekst priredi prema takvu već postojećem djelu. Ponajbolji sačuvani primjerak senjskoga *Misala* nalazi se sada u poznatoj knjižnici Széchényi u Budimpešti.

Jezik *Misala* pripada također hrvatskoj redakciji staroslavenskoga jezika što se razabire u mnogim fonološkim, morfološkim i leksičkim prodorima hrvatskoga jezika.

Osim *Misala* u senjskoj se tiskari objavljuju i druga važna djela za potrebe svakodnevne svećeničke prakse. To se u prvome redu odnosi na drugu knjižicu objavljenu u senjskoj glagoljaškoj tiskari 1496. godine. To je *Spovid općena*. Na kraju knjižice piše (14):

Ja popъ Blažъ, Bar(o)m(o)v sinъ, z Vrbnika, štapahъ ovu Spovidъ, a stumači ju s knjigъ latinskihъ počtovani g(ospo)d(i)nъ Jakovъ Blažiolovićъ na letъ G(ospod)nih .č. u. p. e. (= 1496.) aprila i. d.(=25.) dan.

Iako se izriječkom ne spominje mjesto tiska, poredbenim je načinom, tj. detaljnim proučavanjem slova bilo lako utvrditi da se radi o senjskoj tiskari. Osim toga u kolofonu se spominje Blaž Baromić koji je tiskao senjski *Misal*. Stoga gotovo nema sumnje da je *Spovid općenu* tiskao u Senju Blaž Baromić, pošto ju je preveo s talijanskoga (*stumači ju s knjigъ latinskihъ*) senjski svećenik, kasnije i biskup Jakov Blažiolović. Upravo zato što takva štiva nisu imala domaćega predloška, dakle jezičnoga uzorka, zanimljivo je osvrnuti se na jezik *Spovidi općene*. Transkribiran odlomak o npr. ljudskoj proždrljivosti glasi (15):

Grih od grla jest jedna ljubav brezredna od naslajen'ja ka jest va samoj slasti od okušen'ja... Grih od grla privodi človika na opojstvo i na vsaku nečistoću i obuhiti mu misal i pamet i razum i daje nemoći i span'je otamnjuje pametovan'je od kudu ne za jednoga prasca da za jednu jabuku bi izgnan iz raja prvi človik.

Kad se pogleda jezik ovoga odlomka, a pogotovo jezik cijele *Spovidi općene*, lako se može utvrditi da je pred nama tekst pisan čakavskim narječjem, štoviše stiliziranom senjskom čakavštinom. To se razabire pored općih čakavizama kao *ča*, *zač*, *va* (pored *v*), *četrti*, *tuji*, *žaja*, *jati* (= uzeti) i dr., pravilnom upotrebom ikavsko-ekavskih oblika: *del* (= dio), *svet* (= savjet) pored *nedilja*, *človik* itd. Ne bi trebalo mimoići ni bogat leksik, a ni određene frazeologizme, kao što su *grih od grla* u značenju »proždrljivost«, *iznimati vanka z računa* u značenju »ne ubrajati« itd. Zbog svega se iznesenoga može reći da je senjska *Spovid općena* prva čakavska tiskana knjiga.

Nakon spomenutih dviju knjiga nastaje određeni predah zacijelo zbog Baromićeve bolesti, a zatim i smrti.

Drugi turnus senjske glagoljaške tiskare započinje 1507. godine. Tada se pojavljuje knjiga pod naslovom *Naručnik plebanušev*. To je prijevod poznatoga teološkoga priručnika *Manipulus curatorum* koji sadržava osnovno znanje pri obavljanju svećeničkih dužnosti. Na početku knjige piše da se zove »*hrvacki Naručnik plebanušev (...) zato da popi vide ča imaju učiniti v svoem oficii*«. Bit će da je bilo više prevodilaca s latinskoga na čakavski, što se razabire iz formulacije u kolofonu da je knjiga »*doprotumačena po veće našega jazika redovnikih i zaistinu nikih meštar i dokturov*«. Ali to ujedno znači da se u Senju okupila lijepa grupa učenih ljudi (jer je tada riječ »*doktur*« značila »*učen čovjek*«). Organizator je toga posla Silvestar Bedričić koji je ranije pomagao Baromiću jer čitamo (16):

Ove knjige ke se zovu Naručnik plebanušev biše štampane v Senji po narejenju počtovanoga gospodina Silvestra Bedričića arhižakna i vikara senjskoga.

Kao tiskar naveden je poznati »*meštar*« Grgur Senjanin (poznat i kao Grgur Kraljić odnosno Grgur Dalmatin) »*ki navlašć na to delo pride iz Benetak*«. Taj će majstor tiskarske vještine sudjelovati i kod drugih izdanja senjske tiskare. Tiskanje je knjige završeno »*v hiži rečenoga gospodina arhižakna miseca avgusta na dan .i. tr .ž. (=17) v letih Spasitelja našego .č. f. ž. (=1507.).* Ako se zna da je »*arhižakna*« (= arhidakon) najviša kaptolska služba i čast (izuzev prepošta) nekoga svećenika koji se brinuo o crkvenim dobrima (imanjima) i bio odgovoran za odgoj mladih klerika, onda možemo dobiti jasniju sliku o »pogonu« senjske tiskare: kao materijalno dobro biskupije smještena je u arhidakonovoj kući gdje klerici i redovnici pod nadzorom svećenika višega ranga obavljaju tekstološke poslove, a tipografski se majstor brine o samome tiskanju i uvezu knjiga.

Već sljedeće godine 1508. također »*v hiži počtovanoga gospodina Silvestra Bedričića arhižakna senjskoga*« objavljena je knjiga koja se zove *Tranzit svetoga Jerolima*. Radi se o prijevodu životopisa i uzašašća na nebo (= *tranzit*) svetoga Jeronima koji je tada bio u hrvatskim krajevima veoma popularan svetac. Dugo se vremena smatralo da je sv. Jeronim bio autor glagoljice, pa se o njemu pisalo da je »*naš Dalmatin (...) dika i poštenje, slava i svitlost, kruna hrvackoga jezika*«. (Zato je papa Inocent IV. 1248. godine dopustio, kako smo već rekli, senjskomu biskupu Filipu da može služiti misu na crkvenoslavenskomu jeziku jer se tada vjerovalo da je sv. Jeronim tvorac glagoljice.) U vezi s ovom problematikom istraživanja su pokazala da treba lučiti autorstvo tiskanoga teksta *Tranzita* od tomu dodane *Legende* o sv. Jeronimu. Dok je prozni dio senjskoga *Tranzita* prijevod nekoga talijanskoga predloška, stihovana »*Legenda* nije prevedena iz talijanskoga predloška« nego bi, po svoj prilici, mogla biti originalno Marulićevo djelo (Nazor 1965.). S obzirom na činjenicu da u relativno slabom prijevodu ima više staroslavenizama negoli u drugim senjskim izdanjima, moglo bi se zaključiti da »senjskim izdavačima (...) nije ni bio primaran literaran cilj« nego »izdavanje liturgijskih, teoloških i moralno–didaktičnih djela« (Nazor 1971., 425.).

Iste je godine 1508. ugledala svjetlo dana još jedna knjiga senjske glagoljaške tiskare. To je *Korizmenjak*. Radi se o zbirci korizmenih propovijedi što ih je pod naslovom *Quadragesimale* izdao fra Roberto Caracciolo, jedan od najpoznatijih franjevačkih propovjednika u 15. stoljeću. S talijanskoga na senjsku čakavštinu preveli su ga svećenici Petar Jakovčić i Silvestar Bedričić jer u kolofonu piše da je *Korizmenjak* »*protomačen z latinskoga jazika na hrvacki po popi Peri Jakovčići i po popi Silvestri Bedričići*«. »*Ako naidete na omršnju*«, kaže se dalje, »*vi napravite a nam ne zamirite zač smo rodom Hrvate a naukom latinskim priprosti*«. U citiranom tekstu valjalo bi istaknuti dvoje. Prvo, sasvim se jasno određuje jezik prijevoda — to je »*jazik hrvacki*«. To je isti predložak književnoga jezika kojim Marko Marulić piše u Splitu svoju *Judit* rabeći za taj jezik isto ime (»*Judit u versih harvacki složena*«). U tom je jeziku čakavska komponenta najjača, ali ne i jedina. Drugo, autori navode formulaciju samozataje svoga rada i znanja, što je tada bilo sasvim uobičajeno, za glagoljaše poglavito. Međutim, stvarnost je ipak drugačija. Radi se o dobrim prijevodima, često i vrlo dobrim, pa su zbog toga neki opisi preuzeti te su se počeli širiti tako da su prešli u usmene narodne priče. Takva je npr. priča o škrtom i nezahvalnom sinu koji je

pred ocem sakrio pečena pijetla, a ovaj mu je potom za kaznu skočio u obraz te mu se prilijepio u obliku žabe.

Treba konačno reći nekoliko riječi o još jednom prijevodu. Moralizatorski spis *Ars bene moriendi* preveden je na mnoge europske jezike pa tako i na hrvatski, a tiskan u Senju 1507. ili 1508. godine pod naslovom *Meštija od dobra umrtija*.

Posljednja knjiga senjske glagoljaške tiskare nosi naslov *Mirakuli slavne dive Marije*. Objavljena je 1508. godine. To su opisi Marijinih čudesa koji su prevedeni na senjsku čakavštinu. Na taj način postala su puku pristupačna mnoga vrhunska ostvarenja ove vrste nabožne proze, tada tako rado čitanoga štiva koje ima zanimljivu fabulu i sretan završetak.

Ovaj pregled rada senjske glagoljaške tiskare potvrđuje već iznesenu misao da su, s jedne strane, naši glagoljaši bili ekonomski jaki kad su pored drugih djelatnosti mogli nabavljati tiskarska slova i tiskarke strojeve, odnosno angažirati vrsne tiskare, a s druge, da su stekli dobru naobrazbu kad su se upuštali u prijevode ondašnjih poznatih proznih i poetskih djela. Na taj su način, osobito *Misalom*, zadovoljavali potrebe liturgijskih knjiga, a drugim djelima prenijeli u našu sredinu najpopularnije tekstove ondašnje nabožne i neliturgijske književnosti.

*

Nakon senjske tiskare pojavljuje se u Rijeci nova glagoljaška tiskara zaslugom biskupa Šimuna Kožičića Benje, rođenoga Zadranina. Osnovati i voditi tiskaru može samo onaj tko vjeruje u snagu pisane riječi. A osnovati je sam, kupiti je vlastitim sredstvima i prenijeti iz Mletaka u Rijeku, angažirati dva vrsna tiskara i smjestiti ih zajedno s kompletnom tiskarskom opremom u vlastite odaje, može samo iznimna ličnost koja je pripravna sva svoja dobra podrediti općemu. To, koristiti drugima bez obzira na napore, bila je odlika zacijelo svih hrvatskih glagoljaša pa tako i Šimuna Kožičića.

Riječka je tiskara sretan nastavak senjske glagoljaške tiskare. Naime, i u riječkoj tiskari središnje mjesto zauzima *Misal*.

To u Kožičićevoj tiskari nije prva knjiga, kao npr. u Senju, ali je najvažnija. Za razliku od netom spomenutoga veoma vrijednog senjskoga *Misala* iz godine 1494. — jer je tada svaki tiskom objavljeni primjerak svake knjige značio događaj za sebe — Kožičićev *Misal hrvacki* tiskan je »v hižah jego prebivanija«, što bi moglo značiti u biskupovu stanu ako ne i u biskupskom dvoru. Dovršen je 28. travnja

1531. godine. Kožičićev je *Misal hrvacki* pravo remek-djelo tiskarskoga umijeća. I druga se Kožičićeva djela odlikuju bogatom »opremom, ilustracijama, drvorezima slika i inicijala, ljepotom naslovnih stranica, kolofona i tipografskog znaka« (Nazor 1988., 146.). A odigravalo se sve to, i ranije u Senju, i sada u Rijeci, u neposrednoj blizini zaraćenih kopita zbog kojih je Kožičić morao napustiti sjedište svoje biskupije u Modrušu i otići u Novi Vinodolski, a odande 1529. u Rijeku. Koliko je god teško stanje bilo — i zbog općih nesigurnih prilika u zaleđu i zbog materijalnih teškoća — Kožičićev je boravak u Modrušu, Vinodolu i Rijeci ispunjen, začudo, radom priličnijim sigurnijoj i bogatijoj sredini. Dovoljno je, naime, bilo da se osvjedoči da prijeko potrebnih glagoljskih knjiga, i crkvenih i svjetovnih, više nema, ako ih je ikada dovoljno i bilo, pa da sve svoje snage usmjeri u nastojanje da ih novim tiskom nadoknadi. A to je značilo ne samo u doslovnom smislu riječi pobrinuti se za tiskanje, čin koji sam za sebe predstavlja jednu od najljepših stranica u povijesti svakoga naroda, nego prethodno ih prirediti za tisak ili napisati tekstove koji će kao knjiga ugledati svjetlo dana.

Koliko je poznato, u riječkoj je Kožičićevoj tiskari objavljeno šest knjiga. To su prije spomenutoga *Misala hrvatskoga*, priručni abecedarij glagoljice koji nosi naslov *Psaltir* i molitvenik *Oficij rimski* (1530.), a nakon *Misala* izlaze (u istoj godini 1531.) još tri djela: mali obrednik pod naslovom *Knjižice krsta*, povijesno djelo *Knjižice od žitija rimskih arhijereov i cesarov* te zbirka tekstova za redovnike *Od bitija redovničkoga knjižice*.

Sve je to zahtijevalo prethodna proučavanja da bi mogli nastati rukopisi koji su Kožičićevim »štampadurima« Dominiku i Bartolomeju poslužili za tisak. Prva knjiga *Psaltir* sadržava, osim početnog abecedarija, osnovne molitve, poput *Očenaša* (koji se ovdje zove *Molitav Gospodnja*). Jezik teksta te molitve već je drugačiji od onoga što ga nalazimo u prvim crkvenoslavenskim tekstovima jer odgovara starohrvatskom jeziku. Zanimljivo je da se gotovo podudara s tekstom *Očenaša* zabilježenim u *Misalu* Hrvoja Vukčića Hrvatinića iz oko 1404. godine koji u spomenutom *Misalu* glasi (17):

*Otče naš ki jesi na nebesih:
sveti se ime tvoje
pridi česarstvo tvoje
budi volja tvoja
kako na nebesi i na zemlji.
Hlěb naš vsedanni daj nam danas.
I otpusti nam dlgi naše:*

*kako (mi) otpuščajem dlžnikom našim.
I ne vavedi nas v napast.
Da izbavi nas ot neprijazni. Amen.*

Nema dakle više nosnih vokala, ali se još uvijek čuva slogotvorno *l* u primjerima *dlgi* i *dlžnikom*, morfologija odgovara starom hrvatskom sloju (Lpl. *na nebesih*, Dpl. *dlžnikom*, Apl. *dlgi*, 3. o. sg. imperat. *sveti se, budi*), leksik je domaći. U drugim Kožičićevim djelima ima neusporedivo više staroslavenizama.

Osobitu je pomnju sadržaju i izrazu posvetio Šimun Kožičić u priređivanju *Misala hrvackoga* i *Knjižica od žitija*. Nastavljajući ćirilometodsku misao da svaki narod ima pravo »na vlastiti bogoslužni jezik u Crkvi« (Benvin 1984., 208.), Kožičić je svoje glavno liturgijsko djelo nazvao *Misal hrvacki* (doduše s dodatkom »*po rimski običaj i čin*«) jer je smatrao da je hrvatski jezik liturgijski jezik njegova puka. Zato je Kožičićev *Misal* bio, kako piše u kolofonu, »*od slova do slova kužan*« (tj. od riječi do riječi revidiran), »*popravljen i prepisan*«, a na mnogo je mjesta »*znova stlmačen i pridán*« (tj. preveden i proširen). Upravo takav *Misal* trebao je prema Kožičićevim riječima poslužiti ne samo u liturgijske svrhe popovima glagoljašima nego i za »*hrvackoga jezika prosvěćenje*«, tj. da prosvijetli hrvatski puk. Tu nailazimo na divnu terminološku potvrdu poistovjećivanja hrvatskoga naroda s hrvatskim jezikom, poistovjećivanja što ga četrdesetak godina ranije nalazimo kod popa Martinca. Naime, kad su Hrvatsku zadesili teški dani nakon Krbavske bitke 1493. godine, tada je glagoljaš Martinac među koricama II. novljanskog brevijara zapisao i ovo (18):

I obujamši vsu Grčiju i Bulgariju, Bosnu i Rabaniju nalegoše (Turci) na jazik hrvatski posilajući zastupi velike... Tagda že robljahu vse zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave daže do Gore Zaprte... harajuće i domi božji paleće ognjem i oltari razdrušujuće.

U našem je kontekstu Martinčeva tužaljka zanimljiva zato što pod nazivom »*jazik*« Martinac misli na »*narod*« jer on kaže: *Turci nalegoše* (= navališe) *na jazik hrvatski* (dakle: na hrvatski narod) *robeći i paleći sve do rijeke Save i Drave i do Gore Zaprte* (tj. do Moslavine).

Kožičićeva *Žitija od rimskih arhijereov i cesarov* zanimljiva su stoga što dokazuju da su se u glagoljaškim tiskarama objavljivala i djela svjetovnoga sadržaja. Ta je knjiga ujedno i prvo historiograf-

 ԲՈՒ ՊԵՐՉ ԴԵՍԱՅՑ ԿԻՆԵՐՍ
 ԵՆԻՆ ՍԻՄՈՒՆԱՆՅԱՆ ԺԱՌ
 ԴՅՈՒՆՔԻ ԷՍՆ ՍԻՄՈՒՆՅԱՆ
 Ե. ՇԵՎՅԱՆ ԴԱՅՐԱՅՈՒՆՔ
 ՍԻՄՈՒՆ ԵՎ ԿՐԻՍՏՈՍ ՇԵՍՏ
 3 ԱՊՐԱՅԻՆ ԼՅՈՒՆՑ ԿՐԻՍՏՈՍ ԷՍՑ
 ՍԵՐՈՒՄ ԿՐԻՍՏՈՍ ԵՎ ԿՐԻՍՏՈՍ ԴՐ
 ՑԻՆԻՍՏՈՒՆՅԱՆ ԺԱՌ ԴԵՐՑ ՍԻՄՈՒՆՑԵՍ
 8 ԴԱՅՐԱՅՈՒՆՔ ԴԵՐՑ ԷՍՑԻՆՅԱՆ ԿՐԻՍՏՈՍ
 ԱՅ ԺԱՌՅՉ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԴԱՅՐԱՅՈՒՆՔ Կ
 ԺԱՌ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆՑ ԿՐԻՍՏՈՍ ԶԱՊԵՐՑ
 3 ԿՐԻՍՏՈՍ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԵՍՑԻՆՅԱՆ
 ԴԱՅՐԱՅՈՒՆ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԴԱՅՐԱՅՈՒՆՑ
 ԶԱՊԵՐՑ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԴԱՅՐԱՅՈՒՆՑ
 ԿՐԻՍՏՈՍ ԶԻՆԻՍՏՈՒՆ ԿՐԻՍՏՈՍ ԶԱՊԵՐՑ

Martinčev zapis u II. novljanskom brevijaru

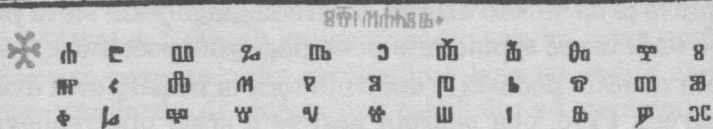
sko djelo napisano hrvatskim jezikom. Posvećena je trogirskom biskupu Tomi Nigru za kojega Kožičić kaže da »*najstariji jesi arhijerej našega jezika zrastom i naukom (...) da pospešnji budeš složiti knjižice od hrvacke zemlje i od hvali njeje kako smo te prošli i molili... Složi je ti, mi je hoćemo stlmačiti i činit štampati*«, kako nas ne bi okrivljavala buduća pokoljenja (»*da i nas o sem ne okrivet iže po nas budut*«).

Kao što se vidi, repertoar je glagoljaških tiskara više-manje isti: osim osnovne liturgijske knjige, misala, objavljuju se djela obrednoga, teološkoga i nabožnoga, a u riječkom slučaju i svjetovnoga karaktera. Razumljivo je stoga da je i jezik tih djela različit: od uporabe onodobnih oblika govornoga i književnoga hrvatskoga jezika (uspor. tekst *Očenaša*) do poštivanja crkvenoslavenske jezične norme (npr. *budeši, budut, našego, okrivet, stlmačiti, iže*).

Teške ratne prilike na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće nisu umrtvile kulturni život. Obrnuto. Književni se uspjesi redaju jedan za drugim, obogaćuje se knjižni fond. Tomu su zasigurno pridonijele škole za glagoljaške žakne koji su učili slavenska pisma kako bi mogli »čitati misu« i druge knjige liturgijskoga i neliturgijskoga sadržaja. Za te su svrhe bile tiskane posebne glagoljaške početnice. Prva je takva početnica tiskana »*v Benetcih po Andrei Torežani iz Ažulě*« 1527. godine. Priredio ju je nepoznati glagoljaški svećenik (vjerojatno iz senjske ili krčke biskupije). Jezik je prve početnice kao i ostalih što su se kasnije pojavile neujednačen: od hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika za tekstove koji se rabe za boravka u crkvi do jezika govornoga tipa za molitve pri jutarnjem ustajanju, objedu i večeri. Tim je tragom išao i Šimun Kožičić tiskajući 1530. godine već spomenuti *Psaltir*.

*

Završetkom rada Kožičićeve tiskare ne prestaje period glagoljaškoga tiskarstva. Naime, tiskanje knjiga slavenskim pismenima nastavlja novi vjerski pokret što je zahvatio i naše krajeve, tj. protestantizam. Iako suprotan po vjerskom nauku, protestantizam se, što se jezika i pisma tiče, uvelike nadovezuje na hrvatsku glagoljašku tradiciju. To se vidi već po izboru glagoljice za tiskanje protestantske verzije biblijskih tekstova na hrvatskom jeziku, odnosno *Prvoga dela Novog testameta* (1562.) i *Drugoga dela Novog testameta* (1562.). Štoviše, protestantska je tiskara u Tübingenu odlučila objaviti oba dijela *Novoga testameta* ćirilicom 1563. godine.

[illegible][illegible][illegible]

Protestanti jednako postupaju i u školovanju svojih klerika. Da bi njihovi budući svećenici mogli čitati glagoljska izdanja, protestanti su 1561. godine objavili u Tübingenu glagoljsku i ćiriličnu *Tablu za dicu*. Zanimljivo je da su kao uzorak za izradu glagoljskih slova preuzeli odljeve onih iz već spomenute prve glagoljske početnice.

I u pogledu na jezik podosta je dodirnih točaka između ovih dvaju vjerskih pokreta. Prvo, oba pokreta nastoje u crkvi upotrebljavati jezik puku razumljiviji. Zato glagoljaši u crkvenoslavenske tekstove unose elemente narodnoga govora, pogotovo u neliturgijske molitve, a protestanti nastoje da upravo elementi govornoga jezika budu podlogom jeziku njihova štiva. Drugo, da bi proširili svoj nauk, i glagoljaši i protestanti služe se višenarječnim tipom jezika. Dok je glagoljaše na širokom prostoru povezivao crkvenoslavenski jezik, protestanti žele da ih povezuju narodni govori. Unoseći u tekstove osobine svih triju hrvatskih narječja (npr. čakavsko *va*, kajkavsko *v*, štokavsko *u*), Antun Dalmatin i Stjepan Konzul Istranin prevode Bibliju »*va ovom našem slovinskom ili hrvackom jeziku*« koji se »*s kranskim jezikom mnogo sklada*«. Taj bi prijevod trebao poslužiti »*naiparvo vam Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom i Bezjakom*«. Razumljivo je stoga da jezik hrvatske protestantske književnosti nije mogao biti niti je bio »jedinствен, čvrst, izgrađen i zatvoren književnojezični sustav koji bi se — k tomu — održao nepromijenjen od prvog tiskanog teksta do posljednje knjige koja je izašla ispod njihova pera odnosno iz njihove štamparije« (Bratulić 1983., 45.). Zato protestanti i u izboru pisma postupaju postupno: pored latiničnih slova, koja su se mogla naći u gotovo svakoj ondašnjoj tiskari, protestanti po savjetu »*dosta razumnih i učenih latinskim i hrvackim jazikom hrvackih pisac*« preuzimaju najprije za svoja izdanja »*onu staru hrvacku štampu u Brvijalih i Misalih*«, a zatim, ugledajući se upravo na slova tih djela, daju njemačkim majstorima nova slova »*izdlesti, izseći ter izliti*«. Da bi se pak budući čitaoci što prije priviknuli na »*ova naša slova, (...) jesmo ciruliske i hrvatske tablice ili bukounjak to jest a, b, v, g i pročaja najprvo činili stampati*« i tako olakšali razumijevanje »*naše nove štampe*«. Razumijevanju je pomoglo i to što su protestanti izbacili iz ćirilice »*vele onih grčkih nadmetic, črčariev ili titulov, zašto va štenju malo ili ništar prude da nego priprostih ljudi mute*«. Iz toga se vidi da su protestanti prihvatili sva tri pisma kojima su se služili Hrvati »znajući da se u njihovo vrijeme ni jednim od triju pisama ne da pokriti cjelokupno južnoslavensko područje« (Vončina 1973., 215.).

Iako širokih zamisli u kojima se prvi put naziru vizije barem programske o jeziku koji bi bio razumljiv mnogim Južnim Slavenima odnosno Slavenima uopće, protestantski je pokušaj bio u Hrvatskoj relativno kratka daha. Unatoč tome protestantski je pokret sa svojih tridesetak tiskanih knjiga pokazao sasvim jasan pogled na jezik: bila je to potpora onim strujanjima koja su vodila zametku jezičnoga standarda. U sklopu pak težnji što su se javljale na sjeverozapadnom dijelu hrvatskoga jezičnoga kompleksa, protestantsko je djelovanje pravi nastavak onoga što je na širem području već bilo započeto i podloga onomu što je na tom širem području slijedilo. Protestantski je pokret nastojao produžiti život slavenskim pismima (glagoljici i ćirilici) na kajkavskom području, ponovo ih proširiti na jug i istok, ali je prevlast latinice u kopnenoj Hrvatskoj naglo rasla. Ojačale su tada kajkavske veze s mađarskom literaturom gdje je latinica već imala dugu tradiciju. Glagoljica i ćirilica odlaze polako iz svakodnevne uporabe, a time slabi interes za tiskanje glagoljskih knjiga. Osobito je težak udarac dobilo glagoljsko tiskarstvo kad je po želji Rima protestantska tiskara u Urachu najprije konfiscirana i zapečaćena, a zatim preko Trsata (gdje ju je želio zadržati Franjo Glavinić) odvezena u Rim da bi konačno poslužila Kongregaciji za širenje vjere.

*

Iako glagoljici pripada primat u povijesti hrvatskoga tiskarstva, treba reći da su se već u posljednjem deceniju 15. stoljeća pojavile i latinicom tiskane knjige hrvatskoga jezika. Po svemu sudeći, prvo je takvo djelo nepotpuno sačuvani *Molitvenik* otisnut oko godine 1490. vjerojatno na domaćem tlu (dubrovačko područje). Međutim, prva datirana knjiga hrvatskoga jezika otisnuta latiničkim slovima jest *Evandelistar*, poznat također kao *Lekcionar Bernardina Splićanina* nazvan tako po fra Bernardinu koji je obavio najviše posla oko pisanja, redigiranja i korigiranja *Evandelistara*. Djelo je izašlo iz tiska 12. ožujka 1495. godine u Veneciji.

Osim spomenutoga prvenstva u tiskarskom objavljivanju pojava je *Evandelistara* važna zbog još nekoliko činjenica. Ponajprije, fra Bernardin je pretočio tekstove evanđelja u književnu ikavsku čakavicu svojega vremena (npr. *zač, človik, grišnih*), označujući gdje kad udvojenim samoglasnicima dužinu vokala: *Boog, puuk, kaa 'koja'* i dr. Drugo, predložak mu nije bio latinski nego crkvenoslavenski. Ta dva elementa pokazuju lijepu povezanost između glagoljaške i

vtamniči. niſſmori poſlužiſti: Tada gimche od gouoriti chragl. Agiſtinu gouoruvam dača gody niſſtevcinili jednemu od onih mogyb nay magniſtjeb. chjſu proſili vgine moye. niſſte nimeni vcinilli: Iportichiee tada griſniſtji vmuc be vichu viſgne. apra nadniſtj vray v vueſſelye vichu viſgne.

ſeria. ij. poſt primam dominicam quadrag. L. vraye prozocha Dniſtj one. Gouorij velt vraya prozok gouorecbi: Iſchite U goſpodina docleſſe more nayti. zovitega docle bliſzu veſt. Oſtani vure griſniſtjeb. puute ſuo ve zalee aſlonich budobniſtj miſi zale. Ipour aſiſe chgoſpodinu ypomiluyet gnega goſpodijn ychbogu naſſemu. yere priprauan veſt na ſmilouanve: Iere niſtj ſu miſi moye. miſi vaſſe. niſtj puuti mogi puuti vaſi gouorij goſpodijn: Iac chacho vzuſiſſena veſt nebeſſa od zemgle. tach oſt vzuſiſſeni puuti mogi od puutoſ vaſiſtjeb. ymiſi moye od miſiſtjeb vaſiſtjeb: Ichacho padaa ſniſtj y daſſiſtjeb. y onamoſſe vechie ne pourachia. da napaya zemgliu ynamakayu yploditivu cinij yda ye ſime onomu chj ſive. vchub onomu kſi blaguye. tachochie bitti riſtj moye chaa vziſtj vzuuſt mogyb: Ne pouratiſſe chme niſtj taſchia. da vcinitiſſe ſſaka caſſam botij. y opzauſt ono naac ſamru ya poſlal: Gouorij goſpodijn bog ſtemogukij:

Domaiyu.

U Ono vrime: Kada vliſe yſus vyeruſalem. smutiſſe vas graad gouorecbi: Tcheye onſt? Apunch tada. gouoraſſe: Duoye yſus prozoch iznazareta galileyſchoga: Iuliſe yſus vtempal bozgi v poce izgoniti ſſyſh onib kſi prodauahu ychuponahu vſriqui. yſtolle onib kſi pineſe promi gneuahu yſidalifſchia onib kſi golubiſe prodauahu: poduratiſtj: Irece gniſtj piſſano veſt da byzza moye byzza od molitue zuatiſſe budee: Anij ſteyu vcinilli ſpillu od razboynichof: Ipritiſtj yſſe chgnemu. ſlipij. ybromij vtempal. y. ongyb ozdraui: Aidechi tada vladafci popoſſchij. y mudarſi čudeſſa kaa vcinij. yditſu ka vapiyahu vtemplu vgo uorahu: Slana vaniſtjeb. ſynu dauidovu. Razſardifſceſſe yre choſſe gnemu: Sliſtaſſi ča oni gouore: A yſuſ gim rece: Aelle do bro ſiſſam: Anij ſteli ctilli. da vzuuſt dirigniſtjeb. vonib kſi ſaſſnu yzuariſſi ſlanu: Iotauiſſiſtjeb. poſt vzuuſt grada vberaniyu: Vondegih večaſſe od craglieſtva bozvega.

ſeria quarta quatuor temporum. L. tenev chgnig od vzhoda.

U Dniſtj one: Recce goſpodijn bog moſzeſtj: vſarſi chmeni nagoru. ybudi ondi: ypodaam tebbi dniſtj daſchekamenite

latiničke pismenosti u Hrvata. Ako se tomu doda da je taj *Evandelistar* doživio kasnije i štokavski stiliziranu varijantu, odnosno da je tiskom objavljen i bosančicom, onda zacijelo nemamo boljšeg primjera prožimanja hrvatskih književnih izraza i pisama. Zato je razumljivo da je *Evandelistar* doživio u našim stranama velik broj izdanja. Uostalom, takva su prožimanja doživljavali ranije i rukopisni lekcionari, osobito na području Dubrovačke Republike.

Da zaključimo: izum Johannesa Gutenberga bio je veoma blagotvoran za hrvatsku knjigu. Pojavilo se nekoliko glagoljaških tiskara na našem tlu od kojih ona prva u Istri (?), zatim u Senju i Rijeci imaju prvorazredno značenje. Osim toga hrvatska se knjiga tiskala i u drugim poznatim knjižarskim središtima (Venecija, Urach). U svim tim domaćim i stranim tiskarskim »hižama« radili su naši ljudi koji su u najvećem broju dosegli vrh tiskarskoga umijeća, postavši poznati i priznati majstori crne umjetnosti. Hrvatsko je tiskarstvo toliko uznapredovalo da je sasvim razumljiv ushit žakna Jurja iz Roča koji je u *Misalu kneza Novaka* između ostaloga zapisao (19):

*Vita vita.
Štampa naša gori gre
tako ja hoću
da naša gori gre.*

Iako ne znamo sasvim točno smisao spomenutoga ushita, činjenica je da je naša glagoljaška knjiga zaista išla sve više i više. Otvarala je putove pisanoj riječi u mnogim sredinama i tako upoznavala čitatelje sa štivima različitih sadržaja. Time je ujedno popularizirala hrvatski književni izraz u širokom rasponu od ustaljenih knjiških oblika prethodnih razdoblja do uporabe onih domaćih izričaja koji su bili puku bliski i razumljivi. Stoga je početno razdoblje našega tiskarstva ispod pojavne različitosti još više učvršćivalo široke tokove dubljega jedinstva hrvatskoga književnoga jezika.

Šesnaesto stoljeće

Čakavska i štokavska stilizacija književnoga jezika

Razdoblje hrvatske jezične povijesti koje obuhvaća 16. stoljeće znatno se razlikuje od prethodnoga. Mnogo je kraće i nije tako stupnjevito u razvojnim fazama. Ali osnovna je razlika među njima ipak u ovim činjenicama: Prvo, pismenost hrvatskoga izraza počela je u prvome razdoblju ni od čega. Drugo, relativno mirno vrijeme prvoga razdoblja potrajalo je dosta dugo, a za toga su se mirnoga vremena događale važne jezične promjene. Spomenuli smo da su se transformirala četiri vokala. Naime, fonem *ę* prešao je u *e* (*męso* > *meso*), *q* u *u* (*ręka* > *ruka*), *y* u *i* (*ryba* > *riba*), nestalo je slogotvornoga *l* (*vlna* > *vuna*), izgubili su fonološku vrijednost vokali *ъ* i *ь*, na kraju su riječi čak i ukinuti (*konjъ* > *konj*, *gradъ* > *grad*), pa je promijenjena slogovna struktura mnogim riječima, pomaknuto je u nekim kategorijama riječi akcenatsko mjesto (*bobъ* > *bōb*, *sūdъ* > *sūd*), itd. Takvih promjena u 16. stoljeću nema, jezični je razvoj nešto mirniji, ali je vrijeme burno zbog ratova i silnih migracija. Zbog toga je, osim na najzapadnijem čakavskom otočju i na još pokojem punktu, pučanstvo na drugim hrvatskim prostorima tako ispremiješano da se dijalekatna slika predmigracijskoga i postmigracijskoga stanja uvelike promijenila. Gotovo odjednom našli su se zajedno istodijalekatni i raznodijalekatni govori koji se ranije nisu ni dodirivali. Čak je u tom velikom metežu nekoliko grupa govora jednostavno raspršeno netragom. Čakavsko narječje, koje se u predmigracijsko doba prostiralo od mora do rijeke Une, konstantno je na istočnom dijelu gubilo svoj prostor, da bi se nakon nekoliko stoljeća svelo na uzak primorsko-otočni pojas koji čak ni na kopnenom dijelu nije ostao kompaktan, nego je na podosta mjesta razdvojen hrvatskim štokavcima koji su gdje gdje, osobito na južnom dijelu, prešli i preko

mora na najbliži im dio otoka. Osim toga pomicali su se i oni čakavci koji nisu neposredno osjetili tursko kopito, miješajući se s ostalim čakavcima ili pak stvarajući oaze na područjima drugih narječja i drugih jezika (npr. u Austriji, Mađarskoj, Slovačkoj i Češkoj). Pa ipak: koliko god bilo nevjerojatno i neprosječno, relativno mala hrvatska je pismenost i književnost kakva se bila formirala do 15./16. stoljeća izdržala toliku kugu ratova i uništavanja. Stvorena su čak dva književnojezična kompleksa: jedan na sjeverozapadu, drugi na jugoistoku hrvatskih pokrajina. Oni su, zbog spomenute osmanlijske najezde, postali i fizički razdvojeni s ispresijecanim ili veoma otežanim, ali — u duhovnom smislu — nikada prekinutim međusobnim komunikacijama. Međudijalekatno se prožimanje stalno održavalo, »književno–jezični razvoj tekao je na taj način da je svaka pokrajinska književnost tražila jezične dodirne točke s drugom pokrajinskom književnosti« (Vončina 1977., 19.), pa je sve to jačalo svijest o pripadnosti istomu književnomu jeziku i istoj kulturi.

Zbog svega se izloženoga može reći da šesnaestim stoljećem započinje novo bogato razdoblje hrvatske književnosti, osobito na jugoistoku. Njega određuje stvaralaštvo Marka Marulića, odnosno djelatnost dubrovačkoga, hvarskoga i zadarskoga književnog kruga. U tom stvaralaštvu, u kojemu stih zamjenjuje prozu, izrasta i izgrađuje se jezik koji je u svemu mogao zadovoljiti potrebe rafiniranoga poetskoga odnosno književnoga iskaza uopće. A mogao je nastati tako blistav književni odnosno književnojezični period zato što su se hrvatski pisci 16. stoljeća, gradeći novo, neprestano vraćali svojemu srednjovjekovlju kao književnom izvoristu. Iz toga su izvorišta preuzimali vrlo često frazeologiju i terminologiju, ili su, naslanjajući se na književnu tradiciju, izgrađivali nov izraz kako bi mogli, prihvaćajući izazove književne Europe prožete renesansom, zadovoljiti ondašnje velike potrebe u sferi svekolikoga duhovnoga stvaranja. Osnovno je pak bilo da je jezični kôd počivao na organskim narječjima.

Prvo Marulićevo hrvatsko djelo jest *Od naslidovan'ja Isukarstova* završeno 1500. godine, dakle godinu dana prije njegove poznate *Judite*. To je prijevodna proza pisana čakavskom stilizacijom književnoga jezika na samome početku 16. stoljeća (20):

Taščina poni jest blago biguće iskati i u njemu ufati.
Taščina jošće jest poštovan'ja hlepiti i visoko se uznositi.
Taščina jest puti pohotin'ja sliditi i onoj želiti cića česa
paka budeš teško pedipsan.
Taščina jest dug život želiti, a za dobar život ne hajati.

*Taščina jest ljubiti čano sa svakom naglostju mimohodi,
a onamo se ne potežati gdino pribiva vesel'je vikomnje.*

Problem potpunoga razumijevanja ovoga teksta za današnjega čitatelja najvećim je dijelom leksičke i akcenatske naravi jer u morfologiji i, osobito, u fonološkom inventaru razlike su gotovo neznatne. Nešto je teže kad se radi o pjesmi, kao što je npr. *Judita* (21):

*Ti s' on ki da kripost svakomu dilo nje
i nje kipu lipost s počten'jem čistinj;
ti poni sad mene tako jur napravi
jazik da pomene ča misal pripravi.*

*Udahni duh pravi u mni ljubav tvoja
da sobom ne travi veće pamet moja,
bludeći ozoja z družbom starih poet,
boge čtova koja, kimi svit biše spet.*

Spomenute teškoće u razumijevanju stihova dolaze otuda što je Marulićeva *Judita* pisana u dvostruko rimovanom dvanaestercu, pa je pjesnik morao gdje kad upotrebljavati neobične konstrukcije, mijenjati red riječi (uspor. početak stiha *boge čtova koja*) itd. Ali riječi same za sebe ne predstavljaju osobito velikih teškoća kad se pritom uzme u obzir da se radi o čakavštini koja se odražava u leksemima poput *ča, zač, vavik, jazik, počati, žajan*, u konstantnim ikavizmima (*kripost, lipost, dilo*), u realizaciji sekvencije *ar* (*arvati se* = boriti se, *barzo* = brzo), u realizaciji staroga skupa *čr* (*čarljen* = crven, *čarv* = crv), u zadržavanju sekundarnih skupova *tj* (*bratja*), *dj* (*prezpravdje*), *lj* (*vesel'je*), *n'j* (*počten'je*) i u još ponečemu. Oslanjajući pak na jezik hrvatske srednjovjekovne književnosti vidi se u uporabi leksema poput *pop, brašno* (=hrana; u glagoljaša i *brašno duhovno*), *istinan* (=istinit), *kobilica* (=skakavac), *krivina* (=krivica), *meč* (=mač), *nižnji* (=donji, podzemni), *općen* (=opći), *pravden* (=pravedan), *raba* (=službenica), *rič* (=stvar), *shraniti* (=sačuvati), *slovo* (=riječ), *vetah* (=trošan, star) i mnogi drugi. Tom utjecaju treba pripisati i uporabu kajkavizama kao *hiža, hiznuti se* (=ritnuti se), *veksi, manjši, najmanjši, zabiti* (=zaboraviti), odnosno hungarizama kao *rusag* (=zemlja, država), *šereg* (=vrsta, četa) i dr. Na taj je način već u Marulićevim djelima potvrđeno nastojanje da se, prepoznavajući književni jezik ranijih razdoblja kao svoj, čuva i njeguje vertikalna književnoga izraza kad se želi pisati »u *versih harvacki*«. Kao plod njegovanja književnoga jezika iskazana je Marulićevim djelima primjetljiva varijantnost pojedinih leksema (npr.

Chguige Marcha Marulichia splichianina/uchih
se uzdarzi Istoria od Isete Iudite u scest. libri razdigle
na nallauu boziu pocignu.

Libro paruo.

DICHE Ter huaglenia/ pressetoi Iuditi
Sminagne stuorēia / hochiu goueriti.
Zatochiu moliti / Boze tuoia suirlost/

Nehtimi chratiti / u tom punu milost.
Tis on chi da chripost / sfachomu dilugne.
Igne chipu lipost / spocteniem cistigne.
Ti poni sad mene / tacho iur napraui
Iazich da pemene / ca misal priprau.
Vdahni duh prau / umni glubaf tuoia
Da sobo netraui / uechie pamet moia.
Bludechi ozoia / zdruzbo starih poet/
Boge ctoua choia / chimi suit bisce spet.
Da tis nadasse sset / istinni Boze moi
Ti daies slatcho pet / uernimsi ti pochoi
A ne schuptrichrat troi / diuiccha ochola/
Pridausci ios ubroi / schitarom Apola.
Vz luigni od zdola / glas moi chinebu gori/
Gli tuogi pristola / ctuiu ssetih z'ori.
Da der utuem duori / budeti ulliscan
Do cholizgouori / od Iudite pisan.

Poet poetese
zouu chipisu
uerse.

Trichrat troi
deuet bisce boz
zic imeugni
mi Apollo schi
tarō chih poe
ti priznahu na
pomoch datāia
ali chan: anta
gnih ueras:

čistinja i čistoća, lipost i lipota, ložišće i ložnica, oholast i oholost i oholje i oholija i oholstvo, pristoj i pristol i pristolje uz sinonim *sag*), odnosno brojna sinonimika (npr. već spomenuti *sag* uz *pristolje*, pa *besida* pored *rič*, *ozoja* pored *vele* i dr.). Ali pored svega toga inkorporirana je u Marulićeva djela i bogata frazeologija. Podvrgavajući se zakonima dvostruko rimovanoga dvanaesterca, znao je Marulić vješto kombinirati leksem s frazemom poput *bižati* i *svijati nogami*, *pobići* i *dati pleća*, *hoditi* i *sterati stopi*, *posići* i *obratiti pod mač*, *ne slišati* i *stresti uha* i sl. Nije od toga daleko bila ni metaforika kao *u svu miru* (= sasvim), *hitro dilo* (= lukavstvo), *po prahu* (= po suhome), *usta rike* (= ušće), *potočiti rič* (= reći, progovoriti) i dr. Sve što je kazano potvrđuje visoke domete Marulićeva pjesničkoga izraza (detaljnije v. Moguš 1990.), ali i visok stupanj izgrađenosti hrvatskoga književnoga jezika na kraju 15. i na samome početku 16. stoljeća.

Visok stupanj pjesničkoga i jezičnoga majstorstva vidljiv je i u drugih pjesnika hrvatskoga juga koji su u istome razdoblju također pjevali dvanaestercima poput Šiška Menčetića (22):

*Zoviješe zora dan a slavno prolitje
travicu drobnu van zelen lis i cvitje,
ja kad bih uhićen od ove gospoje
ke obraz nakićen u slavi vas poje.
Vidiv me ka hrlo vaze trak i kosu
niz bijelo ter garlo kosice sve prosu;
na čelu ostavi dva prama od zlata
ostalo sve zavi okolo, dim, vrata
da kosa ne vitri, u kojoj do mal hip
rukami zahitri na glavi venčac lip.*

Razaberu li se u Menčetićevu tekstu ikavizmi (*prolitje*, *cvitje*, *vitri*, *lip*) pored ijekavizama (*bijelo*), odnosno čakavizmi (*vaze*) pored štokavizama (*kojoj*), lako se može utvrditi interferencija dvaju narječja koja su u okviru iste kulturne sfere već stvorila svoj književni izraz. Takvi su utjecaji bili olakšani i samim jezičnim sustavima južne čakavštine i zapadne štokavštine, sustavima tako bliskima, s obiljem zajedničkih crta, pa je preuzimanje onoga što se već afirmiralo u književnom jeziku do Marulića i od Marulića bilo jednostavno, lako, bez osjećaja nametanja. Kulturna identičnost, kojoj pripada i glagoljizam kao zajedničko književno nasljeđe prethodnoga perioda (s mnogo većim utjecajem nego što se obično misli) i jezična bliskost izvornih dijalekata, odnosno njihovih književnih izraza neprestano

su širili putove utjecaja i osiguravali nesmetanu cirkulaciju pisanoj riječi na čakavskome i štokavskome području. Vertikala nasljeđa jasno se razabire u južnom pojasu kad treba posegnuti za sinonimom radi stilskoga efekta (npr. *korablja*, *lačan*, *nižnji*, *selik*, *letušti*, *svitlušti*), a otvorenost prema drugim, čak stranim jezičnim sustavima preuzimanjem izrazâ zbog rime ili nijanse u značenju (npr. *hiljada*, *drum*). Uostalom, i skladanje pjesama u dvanaestercima, koji se u Menčetićevu slučaju sastoje od četiriju trosloga »uvjetovanih pjevnim i plesnim izvođenjem« (Vončina 1979., 114.) pokazuju koliko je trebalo jezične vještine da se udovolji tom strogom ali naslijeđenom pjesničkom metru.

Pri takvu stanju stvari sasvim je razumljivo da u pjesmama dubrovačkih pjesnika koji skladaju »pjesni ljuvene« nalazimo čakavizme i tzv. dalmatinizme, odnosno da u čakavskih pjesnika s otoka Hvara, iz Splita ili Zadra susrećemo elemente štokavskoga Dubrovnika. Spomenutom se isprepletanju nisu uvijek tražili pravi uzroci, nego su se inodijalekatne pojave promatrale mnogo puta statično i statistički. Zato je u dijelu stručne literature dolazilo do pogrješnih tumačenja na osnovi kojih su se onda izvlačili dalekosežni zaključci. U tom je pogledu svakako najzanimljiviji problem Dubrovnika, odnosno kontroverzi o dijalekatnoj pripadnosti početnog slavenskog življa u Gradu. Ikavsko-jekavske šarolikosti i ikavizmi u starim tekstovima zbunjivali su mnoge (Rešetar 1933.) jer se nije počelo od analize stanja u gramatičkim morfemima koji su ipak nosioci sustava na morfološkoj razini i pripadaju starijem naslijeđenom sloju (podrobnije Moguš 1968.). Kad se tako promatra, onda postaje jasnije da primjeri tipa *lipijeh* i *lipijem* pripadaju ijekavskom sustavu kao i *dobrijeh* odnosno *dobrijem* iz istoga razdoblja. Leksički morfem može biti posuđen, noviji. Zato leksički ikavizmi (kao npr. *lip*) u dubrovačkim tekstovima ne moraju upućivati na stariji jezični sloj, ali se po njima lijepo vidi da dubrovački književni krug pripada hrvatskoj književnosti, kao što joj pripada djelatnost štokavskih šćakavaca Makarskoga primorja (gdje se govori *što*, ali *šćap*) s kojima je Dubrovnik komunicirao i preko kojih su dolazili do Dubrovnika pojedini dalmatinizmi i čakavizmi pored neposrednih dubrovačkih veza sa čakavcima morskim putom. Jedna od tako jakih veza bijaše između Dubrovnika i Hvara. Zato se npr. Nikoli Nalješkoviću čini sasvim prirodnim da u poslanici Petru Hektoroviću naniže stihove u kojima se nalaze ne samo kombinacije poput *što željah* i *zač vidih*, nego se zbog dvostruko rimovanih dvanaesteraca upotrebljava rima *svit sa rit* 'reći', drugi put *svijet sa rijet*, jednom *čovjek sa lijek*, zatim

hip sa lip, u jednom stihu stoji *nitko se ne može*, a u drugom *nitkor miran bit ne more* itd. Takvi primjeri nikako ne znače da je uporaba ikavskih likova (koji su mogli biti čakavski i štokavski), odnosno nekih drugih baš neštokavskih crta (npr. *ča* i *zač*) bila jednaka u svih dubrovačkih pisaca ili u svim djelima istoga pisca. Razlike su, pa i znatne, postojale jer su pisci različito prilagođivali jezične stilizacije književnim vrstama. Ali opća slika je jasna: stvaran je malo-pomalo na hrvatskom jugoistočnom kompleksu zajednički književni izraz, književna *koine* koja je postala jezikom hrvatske petrarkističke poezije.

Izneseno se mišljenje može potkrijepiti promatramo li jezik petrarkističkih pjesnika iz drugog dijalektalnoga središta kakvo je npr. bio Hvar. Stihovi Hanibala Lucića a donekle i Mikše Pelegrinovića satkani su na čakavskoj osnovici, ali zacijelo s većim brojem štokavskih elemenata negoli u ijednoga čakavskog pjesnika onoga doba. Dovoljno je kao ilustraciju pogledati samo upotrebu zamjenica *ča* i *što* da se vidi prevaga štokavskoga lika pored mnoštva dubleta poput *dilnik* i *dionik*, *ditić* i *djetić*, *bil* i *bio*, *čul* i *čuo*, *počati* i *početi*, *žajan* i *žedan* (23):

*Jer kada, gospoje, pogledaš na mene,
nasmijav tej tvoje jagode rumene:
zimna me ogriješ, znojna me ohladiš,
naga me odiješ, gorka me osladiš,
i nasitiš lačna, i žedna napojiš
i utišaš plačna, i trudna pokojiš.*

Spomenuta prepletanja raznodijalekatnih oblika razabiru se kod Lucića i u uporabi tzv. kontaktnih sinonima jer se nalaze uvijek jedan do drugoga: *stid* i *sram*, *bol* i *zled*, *jid* i *čemer*, *pisni* i *skladanja*. Ovakva udaljavanja od izvornoga narječja u kojem se — bar teoretski — ne može istodobno ostvarivati i *ča* i *što* odnosno i *zač* i *zašto* valja pripisati Lucićevoj želji da za petrarkističku vrstu pjesmotvora uzme odgovarajući tip književnoga jezika. Je li početak tom jezičnom tipu što smo ga nazvali hrvatska petrarkistička ili renesansna književna *koine* bio Dubrovnik pa se iz njega naokrug širila ili je žarište bilo gdje drugdje to je gotovo nevažno. Mnogo je važnije da je takav tip književnoga jezika postojao i da je sjedinjavao hrvatske pisce istoga književnoga profila.

Takav odnos prema jeziku nije bio osobita novina: uvijek je karakter djela utjecao na izbor jezika. Zato je Marulićeva *Judita* kao stihovana biblijska priča pisana arhaičnijom književnom čakavšti-

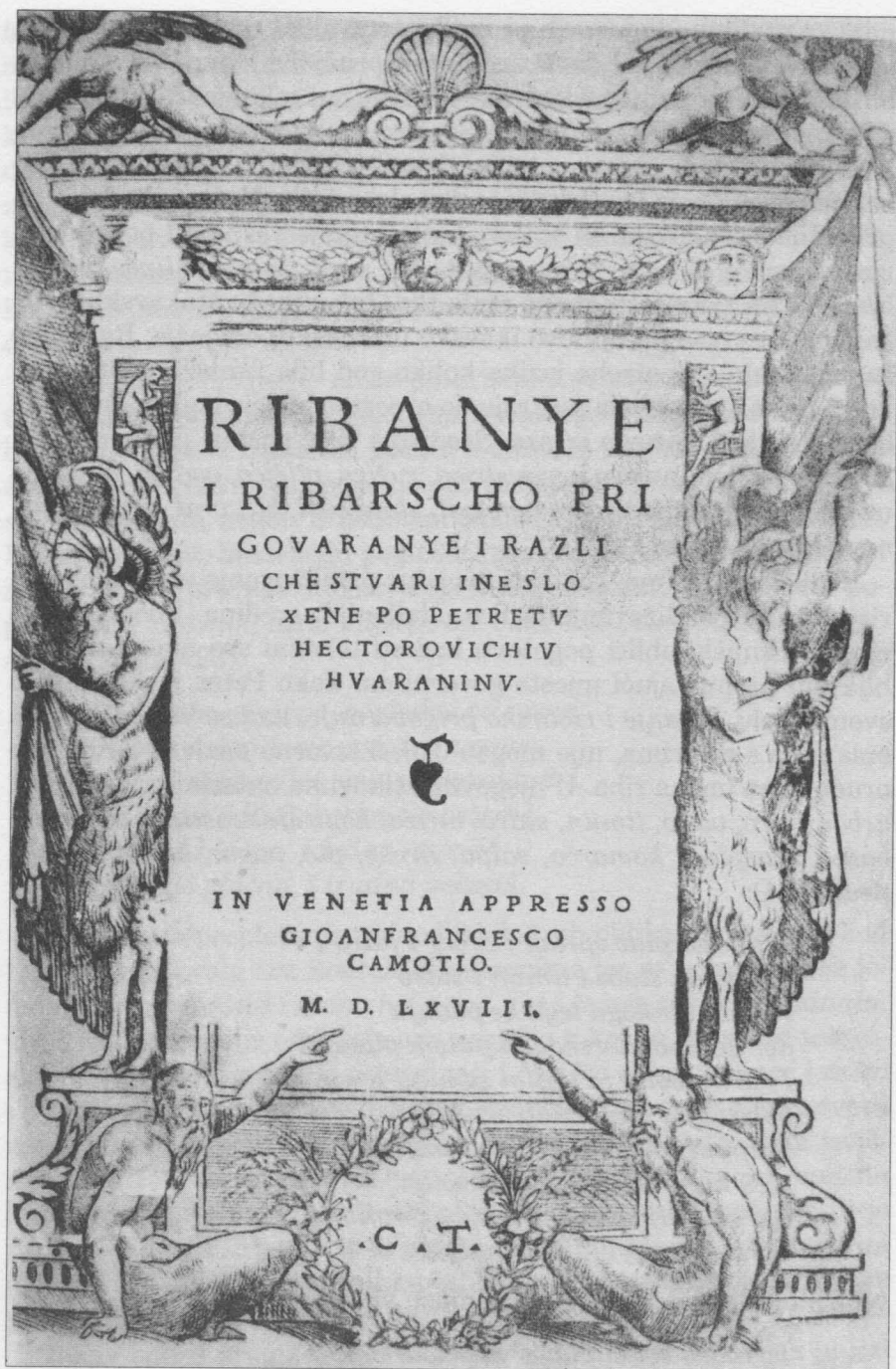
nom za razliku od njegovih prozних sastavaka i sastavaka njegovih vršnjaka. Jednako je tako *Posvetilište Abramovo* Mavra Vetranovića bliže štokavskom izvoristu od vlastitih mu mladenačkih pjesama gdje ima mnogo čakavizama. Međutim timbar pjesništvu na prijelazu 15. u 16. stoljeće i u prvim desetljećima 16. stoljeća daje ljubavna poezija koja je u izboru jezika slobodnija. Naime, dijalekatna pripadnost (čakavska ili štokavska) manje je važna od pogodnosti izraza metru ili rimi. Rime poput *stril x vil*, *kripos x lipos*, *vika x lika* bile su tako česte da se malo tko, čak i među štokavskim pjesnicima, osvrtao na njihovo ikavsko (čakavsko) obilježje. Razumije se da je takva upotreba jezika koliko god bila funkcionalna za tu vrstu pjesništva dovela na kraju do mnoštva klišeja koji su »stanjili« bogatstvo književnoga izraza. Središnja riječ postaje *gospoja lipa i gizdava* uz deminutive kao *sestrica*, *ružica*, *ptičica*, *vodica*, odnosno uz stalne sintagme kao *rumen cvit*, *zlate kosi*, *bili vrat*, *ličca rume-na*, *drobna travica* i sl.

Reakcija na to mogla je biti dvojaka: približavanje vlastitim izvoristima i/ili približavanje jeziku udaljenijih sredina. Zbog prve se reakcije knjiški oblici pogotovu kad su termini sve manje upotrebljavaju prepuštajući mjesto govornima. Tako Petar Hektorović u svome djelu *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, kad se već odlučio na opis puta s ribarima, nije mogao izbjeći izvorne nazive za ribarsko oruđe ili za imena riba. U njegovim stihovima nalazimo riječi: *plav*, *arbor*, *jidro*, *veslo*, *timun*, *sidro*, *mriža*, *kopitnjak*, *osti*, odnosno *zubatac*, *škarčina*, *komarča*, *salpa*, *drozg*, *pic*, *pagar*, *šarag*, *trilja* i drugo (24):

*Činih da plav sprave i arbor i jidro
i vesla da stave i timun i sidro
i mriže tankoga tega ke padaju
der do dna morskoga i putom plivaju.
I rib naloviše ja ti dim za niko
koko sami htiše čudo priveliko.
Salpe se lovljahu vrane drozgi pici
meu kimi višahu pagari velici.
Šarge, trilje koje tko god bi zbrojio
i arbuni toje, vid bi utrudio.*

Nije moglo biti drugačije ni pri opisu vjetrova (25):

*Po moru svi vitri kad se rastarkāše
na naše zlo hitri ki s treskom ustaše:
poče dimat jugo strahota nas stiže*

Ribanje i ribarsko prigovaranje P. Hektorovića

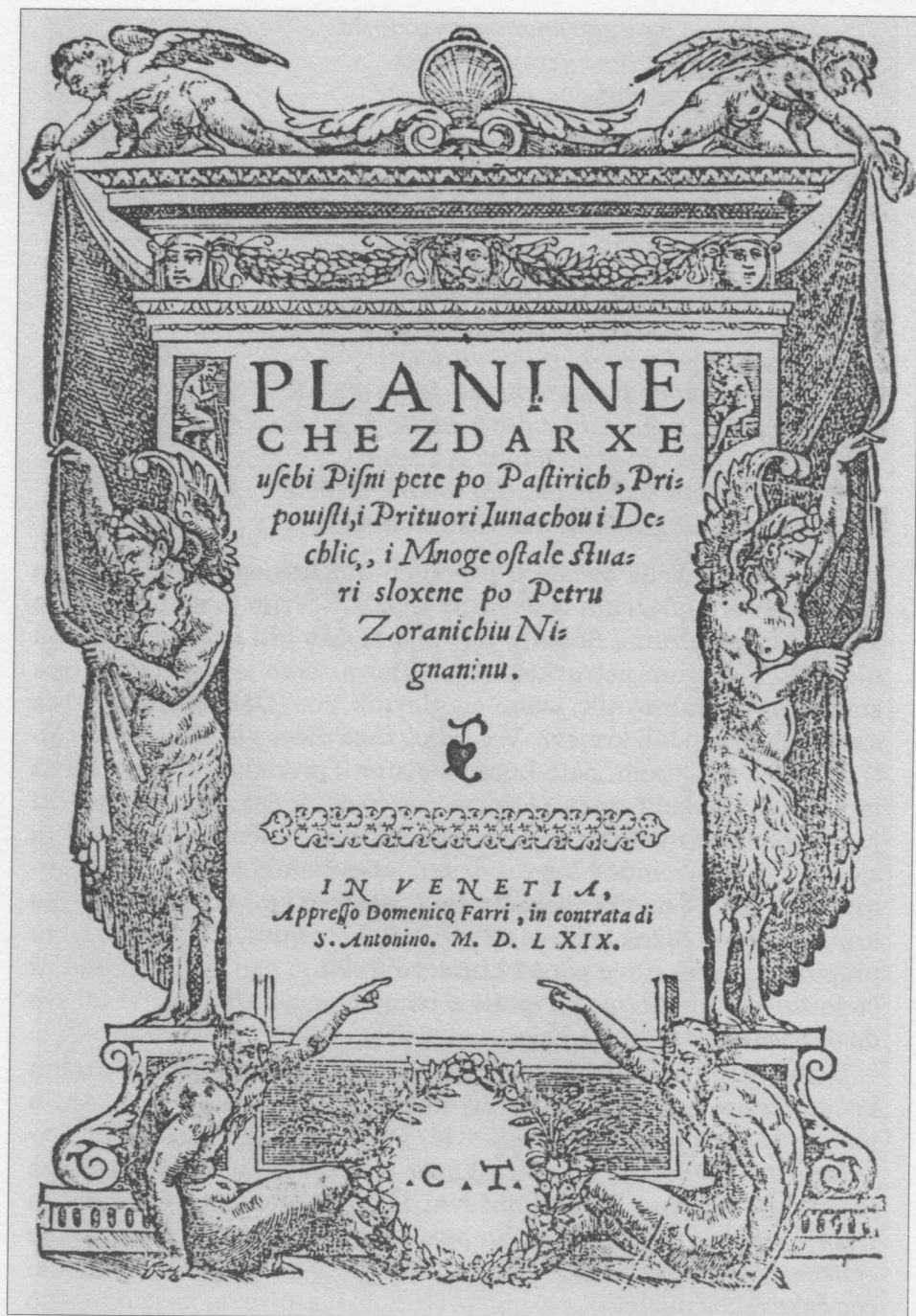
*ne duhav on dugo smorac se podviže.
oštrinom garbini uzmutiše more
pak bura zapini dvignu se sa gore.*

Takav se zaokret vidi i u djelima dubrovačkoga štokavca Nikole Nalješkovića. U njegovim komedijama nalazimo poput kakva popisa inventara nazive za odjevne predmete koji su se zacijelo rabili u govornome jeziku (26):

*Ti imaš sajune, košulje, kolete,
rukave, kordune, prstene, frecete,
razlike još veze, kuplice, ubruse,
s biserom podveze, naprske, janjuse,
pantufe, cokule, bječvice pletene
što nijesu obule do danas vik žene,
daj suknje pak brune, daj modre, crljene,
a nut sad gdi kune kad dođe za mene.*

Druga se reakcija ogleda u promjeni književnoga repertoara i s tim u vezi pronalaženju adekvatna jezika. Sasvim je razumljivo da jezik Lucićeve drame *Robinje* više nije mogao biti istovjetan jeziku njegovih ljubavnih petrarkističkih stihova. Iako je radnja *Robinje* smještena u Dubrovnik, jedno od glavnih lica (Derenčin) dolazi iz sjevernih hrvatskih krajeva. Već i zbog toga njegov je jezik morao biti drugačiji od ostalih. Zato Lucić, majstor u pronalaženju prikladna izraza za određenu vrstu pjesmotvora uvodi u čakavsko-štokavski jug odnosno u književnu *koine* mnoge lekseme običnije u tekstovima sjevernim čakavcima (stoga u drami susrećemo i neke staroslavennizme). Tako se na primjeren način povezivao i još više ujednačivao književni jezik južne zone sa sjevernom. I obrnuto. »Sjevernjaci« su prepoznavali tekstove poput Lucićeve *Robinje* kao svoje pa nije ni čudo što su zadržali njezin motiv u izmijenjenoj narodnoj obradi sve do danas (npr. na otoku Pagu).

Naslanjanje na domaći izraz vidljivo je i u zadarskom književnom krugu što ga čine Petar Zoranić, Barne Karnarutić i, vremenski u malom zaostatku, Juraj Baraković. To su pisci čakavske stilizacije književnoga jezika koji su također povezivali čakavski sjever sa čakavskim jugom. Taj je književni krug posvećivao veliku brigu izvornoj riječi da im jezik kako piše Zoranić u *Planinama* ne bude »pošpuren latinskim«. Zato se najčešće drže onoga što je iz domaćeg čakavskog dijalekta već bilo pretočeno u književni jezik odnosno onoga što je u književnoj stilizaciji koje druge čakavske sredine bilo jednako ili slično vlastitoj stilizaciji pa je zato vrlo lako moglo biti

Planine Petra Zoraniča

preneseno iz knjige u knjigu. A knjiga koja se »štala« imala je široki raspon. U tom rasponu nije glagoljaška knjiga (*»tumačenje blaženoga Hijeronima«* kako kaže Zoranić) što se prostirala od ninske biskupije na sjever bila baš na zadnjemu mjestu. Zoranić čak priznaje: da se na toj knjizi nije *»uvižbao s prirokom bih pisal boju se«*. Koliko se god dakle Zoranićev književni izraz oslanjao na prethodni nisu se u *Planinama* ni mogle ni htjele zaobići ondašnje književne stilizacije pa ni one narodne književnosti. Tom se sklopu sasvim dobro priključuju izvorni oblici toponima što ih potvrđuje pisac prvog hrvatskog romana. U Zoranićevim se *Planinama* spominju, između ostaloga, rijeke *Karka*, *Butinščica*, *Topolje*, *Sava* i *Dunaj*, a od naselja *Privlaka*, *Čučevac*, *Nečven*, *Skradin*, *Šibenik* i, naravno, *Zadar* uz dakako mnoga druga mjesta. Istina je da su rijeke u Zoranićevoj viziji personificirane, ali su njihova imena ipak stvarna (27):

*Da znaš ja Karka zvana jesam Dinarina hći vila i gospodarica
ove rike. I ne vele prošad eto vila jedna velik sud vode za harač
Karki pokloni a na sudu Butinščica dijaše; iz druge strane dojde
pak niki sudom velikim takoje i on harač prida a ime na sudu
Topolje; i jinih mnozi s obih stran vil vidih ke se Karki klanjahu
i vode za harač pridavahu.*

Određena se doza arhaičnosti prepoznaje i u djelu Barne Karnarutića ne samo po tome što je njegovo *Vazetje Sigeta grada* ispjevano također u obliku dvostruko rimovanih dvanaesteraca nego jezikom koji se uvelike naslanja na tradiciju pjesničkoga izraza (28).

*Gospode i knezi harvackih tolikoj
turačkih vitezi sada poju pobju
pri gradu Sigeta kojino se j' zgodil
u ki svih dob leta turski se j' rob vodil.
A to hti oni car soltan Solimanin
pripuke dobe star da čestit poganin
ki pokle se na sag carastva postavi
mnogu zemlj' i rusag poda se podstavi.*

Iako ovaj odlomak dovoljno ilustrira čakavštinu zadarskoga književnoga kruga u 16. stoljeću, valja upozoriti na dva detalja. Jedan je preuzimanje fraze *postaviti se na sag* u značenju »biti na prijestolju« koju frazu nalazimo već u Marulićevoj *Juditi*. Drugi je upotreba hungarizma *rusag* (mađ. *ország*) u značenju »zemlja, država« što također susrećemo u Marulićevoj *Juditi*. Takve su posuđenice zajedno s još nekoliko izraza svojstvenih kajkavskom narječju (kao

npr. *veksi* i *manjši*) bile prodrle na jug zacijelo preko glagoljaških tekstova. Radi se dakle o preuzimanju jezika vlastite književne baštine.

Jezik pak djela Jurja Barakovića, najmlađega člana zadarskoga književnog kruga, zamjetljivim se dijelom udaljuje od Zoranićeva i Karnarutićeva jezika. To se u prvome redu odnosi na izostanak velikoga broja arhaizama koji su tada bili uobičajeni u književnim tekstovima. Iako uronjen u svoju čakavsku sredinu, Baraković nastoji naći nove izraze za ustaljene klišeje poglavito one koji su u Zadar prodrli iz sjevernočakavskih tekstova. U tom se pogledu Baraković sve više okreće prema južnim čakavskim središtima kao što su bili Split i Hvar. Uostalom i protuturska problematika povezuje ga s Markom Marulićem i Hanibalom Lucićem. A pored svega toga zapauža se najava novih tamnih tonova kroz sintagme kao *zmaj ognjeni*, *tmína maglena*, *rasap općeni*, *plačne suze*, *poganska nevira*, *crn gauran* i sl. Takvu raspoloženju nije daleko ni Barakovićev savjet pomorcu da ne plovi po senjskoj buri (29):

*Ne hod ob noć priko vrata
da te bura ne oslani
ako dunu Senjska vrata.
Često vitri smetu more
ko se ufa u tišinu
Senjska vrata kad obore
staru svoju opačinu.*

Sve je to nedvojben prekid s petrarkističkim lepršavim i kićenim izrazom. Dobiven je tako jasan luk u razvoju i uporabi jezika južnoga kompleksa hrvatske književnosti: od arhaizirane čakavštine ili štokavštine s tankim inodijalekatskim slojem do čakavsko-štokavske isprepletenosti koja se u dramskim djelima — i kod čakavca Martina Benetovića i kod štokavca Marina Držića — približavala govornim iskazima. Govorni se pak iskaz mogao proširivati inonarječnim a, djelomice, i inojezičnim elementima, kad je to zahtijevala dramska radnja. Ali i tada u dramama, gdje je dijalog osnovica, gdje se tekstovi najviše približavaju govornom tipu jezika, jezik jest književni jer je u njemu oblikovano književno djelo. To se osobito dobro vidi u djelima Marina Držića koji je slijedeći određene postupke svojih dramskih prethodnika, postupno izgrađivao osebujan scenski jezik i tako širio mnogostruku namjenu književnoga jezika.

Prema tome književna je *koine* osnovna oznaka jezika našega renesansnoga stoljeća. Ona je ponajbolje mogla odgovarati razdoblju

kad se »stvoriše djela koja su stariju hrvatsku književnost tematski i žanrovski znatno obogatila: prvi spjev (Marulićeva *Judita*); prvi pjesnički putopis s elementima ribarske ekloge (Hektorovićeva *Riban'je i ribarsko prigovaran'je*); prva drama s tematikom iz narodne povijesti (Lucićeva *Robinja*); prvi roman (Zoranićeve *Planine*); prozna komedija po ugledu na Marina Držića (Benetovićeva *Hvarinja*)« (Vončina 1988., 22.). Odnos među sastavnicama te književne *koine* jezika nije u čitavom periodu jednak, ali joj bit nije time promijenjena.

S gledišta pak općeg razvoja pismenoga jezika u Hrvata stanje u petrarkističkom i renesansnom razdoblju novo je po tomu što organska narječja postaju temelj književnoj stilizaciji. Istina, izbor se tada rješava još na najvišoj dijalekatnoj razini: narječje kao takvo, a ne pojedini tip nekoga narječja. Iako stoga daleka, u novim su se prilikama već mogla nazreti strujanja koja su učvršćivala zametak novog jezičnog standarda. U tom je smislu 16. stoljeće prijelomno razdoblje.

Jezik kajkavskoga književnoga kruga

Pošto smo razmotrili osnovne značajke jezika hrvatskoga jugoistočnoga književnoga kruga u 16. stoljeću, potrebno je izložiti temeljne značajke jezika drugoga kajkavskog književnog kruga u 16. stoljeću. Pojava tekstova kajkavske književne stilizacije stvarna je novina u našoj jezičnoj povijesti. U mnogim se udžbenicima i pregledima starije hrvatske književnosti može naći tvrdnja da kajkavska književnost započinje radom Ivana Pergošića, točnije njegovim djelom *Decretum* tiskom objavljenim 1574. godine. Kad bi to bila istina, imali bismo jedan od rijetkih primjera — gotovo jedinstven na europskim prostorima — da jedna književnost počinje tiskanim djelom. U našem slučaju to bi značilo da prije Pergošića nije bilo književne stilizacije kajkavskoga narječja odnosno pismenoga jezika u Hrvata kajkavaca. Novija istraživanja ipak pokazuju da je u kopnenoj Hrvatskoj na sjeveru bilo književnih tekstova i prije Pergošića, tekstova za koje se zna da su s kajkavskoga ili prevedeni na mađarski jezik (iako se kajkavski predložak izgubio). To znači da je na području kajkavskoga narječja dolazilo vrlo rano do književne stilizacije. Kad su se u drugoj polovici 16. stoljeća pojavila djela za koja sigurno možemo reći da su kajkavska, pokazalo se dvoje.

Prvo, da su i u kajkavskim tekstovima prisutni elementi drugih dvaju hrvatskih dijalekata i, drugo, da u ranijim hrvatskim tekstovima ima elemenata svojstvenih najvećma kajkavskoj književnoj stilizaciji. Na te smo elemente već upozorili pri spominjanju dvaju glagoljaških kodeksa iz 15. stoljeća, tj. *Petrisova zbornika* iz 1468. godine i *Kolunićeva zbornika* iz 1486. godine. Oba su zbornika dobro prošarana kajkavizmima. Toga ima iako u manjoj mjeri i u drugim neliturgijskim tekstovima i pravnim spisima. Izuzmemo li u tim glagoljaškim tekstovima crkvenoslavensku komponentu, koja je gdjekad relativno slaba, dobivamo zapravo čakavskokajkavski hibridni jezik sasvim uobičajen u 15. stoljeću u Istri i sjeverozapadnoj Hrvatskoj osobito na posjedima knezova Zrinskih i Frankopana. Tim jezikom u kojem se može naći i pokoji štokavizam (odnosno zajednička čakavskoštokavska crta) pisana je većina književnih djela pod zrinsko-frankopanskim okriljem, ali i upravnopravni spisi ukoliko nisu bili inojezični, tj. latinski ili njemački u kojima se također moglo naći kajkavskih osobnih imena i termina. Iako će o spomenutom tipu hibridnoga književnoga jezika biti još riječi, njegovi su korijeni sasvim raspoznatljivi već u 16. stoljeću. Tako se u molitveniku *Raj duše* što ga je sastavio Nikola Dešić a Katarina Zrinska dala tiskati u Padovi 1560. nalazi tekst (30):

*Stvoritelju neba i zemlje,
kralju kraljev i gospodine gospodujućih
koji si me iz ništare stvorio na kip i priliku tvoju
i mene si tvojom lastinom krvjom otkupio,
koga ja grišnica nisam dostojna samo imenovati
ni zazivati da ni va srcu pomisliti...*

*Ako gruba i nečista jesam možeš me očistiti;
ako slipa jesam možeš me prosvitliti;
ako nemoćna sam moreš me ozdraviti.*

Takvih tekstova u kojima se pored osnovnoga čakavskog sloja nalaze kajkavizmi i štokavizmi bit će u idućem stoljeću još više. Ono pak što nas u ovome trenutku zanima jest činjenica da kajkavski stilizirani elementi u glagoljaškim kodeksima i drugim nabožnim tekstovima ne može biti da su uneseni niotkuda. Postojali su zacijelo kajkavski rukopisni predlošci iz kojih se preuzimalo ono što je za glagoljaške i druge vjerničke svrhe bilo potrebno. Na takav nas zaključak navodi postojanje nekoliko kajkavskih rukopisnih pjesmarica.

Iako su tekstovi u tim pjesmaricama zabilježeni kasnije (kao npr. tekstovi i notni zapisi *Pavlinske pjesmarice* oko 1644.), vrlo je vjerojatno da su sami tekstovi nastali koje stoljeće ranije. Bila je to ona podloga, onaj književnojezični humus koji je još nezapisan ali postojeći pomagao da niknu i drugi kajkavski književni tekstovi. Iz takvih su se tekstova preuzimali i širili kajkavizmi. Jednom preuzeti postali su takvi kajkavizmi književnom baštinom. Njihovom je čestom uporabom polako otupjela spoznaja o različitoj dijalekatnoj pripadnosti. Zato se i događalo da kakav izvorni kajkavski morfem ili leksem dopre daleko na jug kao sastavni dio onoga jezičnoga utjecaja što je u okviru iste književnosti išao od sjevera prema jugu. Već smo upozorili da su upravo zbog opisanoga razloga neki kajkavizmi dospjeli i u Marulićevu *Juditu*. Takvo nas razmišljanje navodi na zaključak da je i prije Ivana Pergošića bilo kajkavskih književnih tekstova pa stoga i kajkavski stiliziranoga književnoga jezika. Uostalom Pergošićev je *Decretum* (objavljen u Nedelišću 1574. godine) prvenstveno pravni spis, hrvatski prijevod mađarskoga djela *Decretum Tripartitum*, pa bi teško bilo pretpostaviti da je jezik takva djela mogao nastati odjednom ni iz čega. Jedan odlomak iz *Decretuma* Ivana Pergošića glasi (31):

I Sloveni i Horvati pokedobe su kerstjansku veru počeli valovati i z vugerskim ladanjem v jednoj složnosti biti vse dosedobe su jednake i listor v malom dugovanji razlučene z Vugri pravde imali kojimi i vezdanje vrijeme žive. Mozibiti nijesu Vugri teh pravd znova zmislili ni napravili da imaju početak od pravd Francije orsaga koje je odonud Karol kralj donesal... Mozibiti nijesu v teh knjigah vsake pravde popisane da listor kažu moduš i fundamentum kako se imaju pravde činiti. Zato koji razume fundamentum laglje i druga bude razumel.

Nema sumnje da se ovdje radi o kajkavskome tekstu što pokazuje npr. prijedlog *vu*, imenica *Vugri*, pridjev *vugerski*, posuđenica *moduš*, oblici *vezdanje*, *ladanje*, *zmisliti*, *razume*, *razumel*, što u značenju »tko«, a i mnogi drugi nastavačni morfemi što su tvorili kajkavski sustav bez obzira na njihovu veću ili manju podudarnost s drugim hrvatskim narječnim sustavima. Ali pored svega toga nalazimo i nekajkavske elemente koje je Pergošić utkao u svoje djelo. To su npr. oblici *vrijeme*, *nijesu*, pa i *donesal* (mj. *donesel*) koji se nalaze u navedenom odlomku, ali još više u drugim dijelovima knjige, kao *otac*, *konac*, *odvitak* (=baštinik), *dobar*, *pretumačiti*, *iminje* (=ime-tak), *na non mistu* (=smjesta), *ruka* itd. Takvi postupci ne mogu

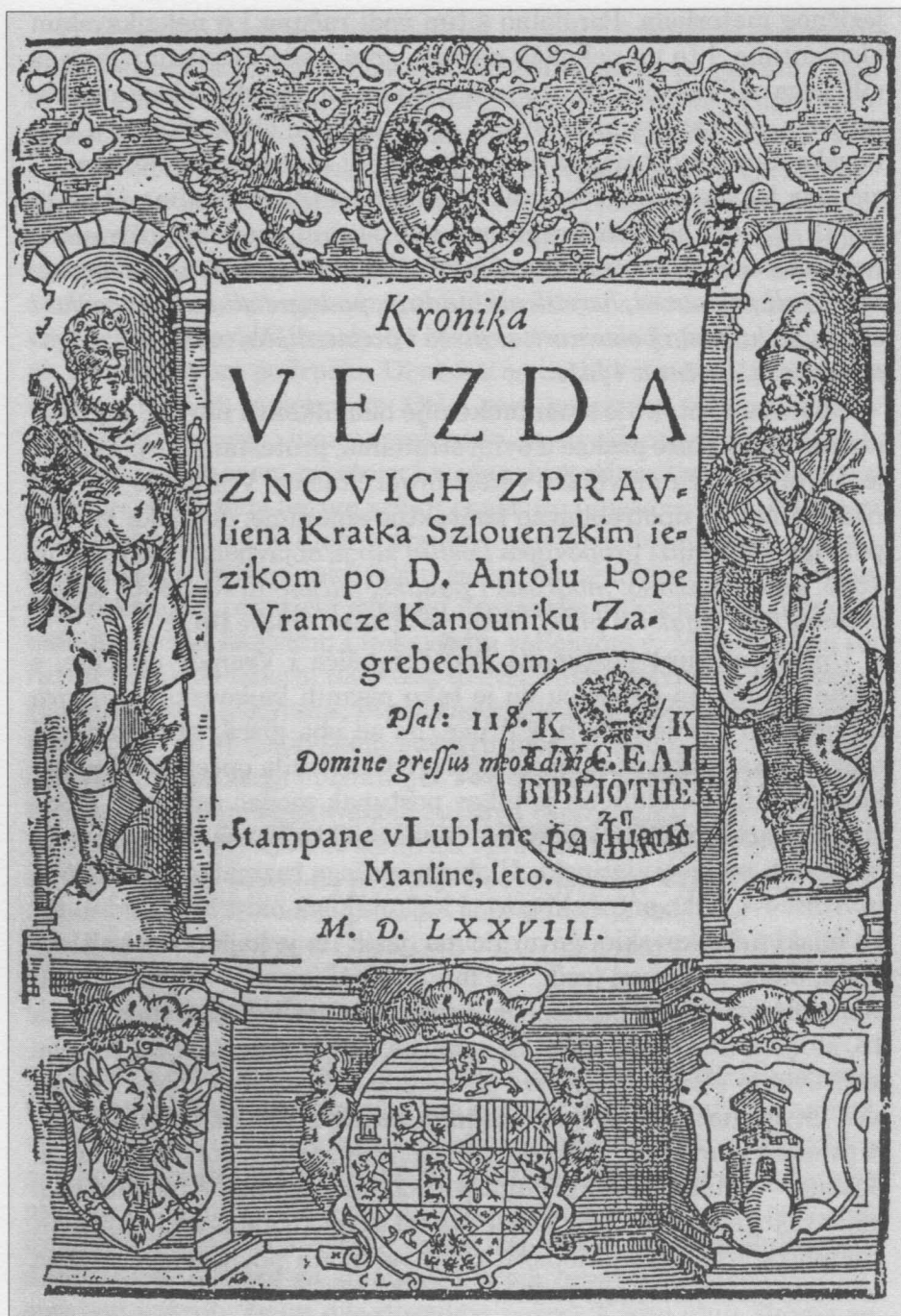
biti slučajni. Oni pokazuju da je Pergošić pisao ne samo za kajkavce nego je nastojao da njegovo djelo bude razumljivo i čitateljima u nekajkavskim dijelovima Hrvatske. Analiza sačuvanih primjeraka Pergošićeva djela navodi na zaključak da je autor *Decretuma* htio prirediti dva izdanja: jedno kajkavsko, a drugo štokavskočakavsko, kako bi tekst prijevoda približio što širem čitateljskom krugu. Kad se pružila prilika da svoje prijevode tiska, nije bio siguran da će ih moći objaviti u obje verzije pa je u pojedinim primjercima različito raspoređivao jezični materijal. Tako je svojom glavinom tekst *Decretuma* kajkavski, ali je u različitim primjercima različita količina nekajkavskih crta.

Pergošiću je jezično blizak Antun Vramec koji 1578. objavljuje djelo *Kronika vezda znovič spravljena*.

U Vramčevoj *Kronici* čitamo (32):

1566. *Soliman turski car na Vogreh z vojsku i silu veliku i nezgovornu dojde i grad moćni i terdni Siget podsede v kom grade je bil gosp(odin) Miklouš Zrinski grof kapitan. Car vze grada i Zrinski Miklouš onde v gradu poginu.*
1577. *Zrin grad Turci zavješe na konce ovoga leta. Od toga grada imenuju i zovo se gospoda Zrinska i grofi.*
1578. *Gvozdansko grad vezda na začetke ovoga leta Turci zavješe. Dubovec varaš na Veliki petek Turci ves požgaše. Gospodin Krištof Ungnad slobodni gospodin i baro v Žoneku špan i knez varoždinske i zagorske međe večnik i tonačnik cesarove svetlosti dalmatinskim i horvatskim i slovenskim banom Bogu vsamogućemu na diku posta. Štajarska korotanska i krajnska orsaška gospoda s Karolom hercegom za volo obrambe oneh gradov ki jesu na Krajine proti Turkom v Pruku varaše poleg Mure v spravišče i tonače jesu bili ovo vreme.*

Kad se tekst dobro promotri, može se razabrati samo jedan č-fonem: *večnik, vsamogućemu, spravišče*, zatim jednadžba $\epsilon = \tau = \text{ě}$ u primjerima kao *ves, vezda, petek, leta, vreme, svetlosti*, ali i dvojako-sti na završetku nastavka: *imaj-u i zov-o, za vol-o i na dik-u, na začetk-e i na hval-u* itd. Jasni su, dakle, kajkavizmi, ali su uočljive i dublete pored drugih nekajkavskih crta. Sve to pokazuje, pogotovu kad se razmotri čitavo djelo, da Vramec upotrebljava ponajprije jezične elemente sjevernokajkavske, varaždinske, sredine. Istodobno zanemaruje sasvim lokalne dijalekatne osobitosti koje je u pisano-mu jeziku bilo teško obilježiti ondašnjom grafijom (npr. zatvorenost ili otvorenost vokala). Na taj način ujednačuje Vramec dobar dio

jezičnog materijala. Paralelno s tim vodi računa i o nekajkavskim elementima, i to na nekoliko načina: prvo, zadržavanjem pokojega starijega oblika koji u 16. stoljeću više nije bio svojstven kajkavskom narječju, ali jest drugima; drugo, prihvaćanjem oblika koji se u kajkavskome narječju uopće nisu bili razvili; treće, unošenjem inojezičnoga leksika ponajviše preko tzv. kontaktnih sinonima (Junković 1972.). Od brojnih Vramčevih kontaktnih sinonima izdvajamo nekoliko: *templum ali cirkev, filozofuš ali mudri, ladanje ali orsag, fabule ali pripovesti, heretik ali bludnik, podagre ali vulogi, paska i skerb, podajnost i pokornost, stališća i prebivališća,zeti i jeti, bogati i zmožni, močneše i jače*.

Uporaba kontaktne sinonimike nije bila nikakva novost, nego samo nastavak stare prakse u ovim stranama, protestantske ponajprije. Da bi bio razumljiviji što većem broju čitalaca, Vramec je u svojoj *Kronici* obilno upotrebljavao kontaktne sinonime. Jednako je tako postupao i u knjizi propovijedi *Postila* što je objavljena u Varaždinu 1586. gdje nalazimo: *modrosti i navuke, vučene ili razumne, stan i prebivališće, dijak ali pisec, doktorje i vučeni ljudje* itd.

Upravo sličnost postupaka kod Pergošića i Vramca upućuje, s jedne strane, na činjenicu da je tako pisanih kajkavskih tekstova moralo biti i prije njih, a, s druge, da su oba pisca, zanemarujući sasvim lokalne govorne crte svojih sredina, težila općem jeziku kajkavske knjige. Jedino im je takav postupak mogao osigurati nešto širu čitalačku publiku kad su se u ondašnjoj kajkavskoj sredini uopće usudili ne pisati latinski. U okviru našega razmatranja važno je utvrditi ovo: iako organski govori kajkavskoga narječja nisu bili tako bliski nekajkavskim govornicima, jezik im je kajkavske književnosti, dakle književni jezik, bio mnogo bliži jer su u njemu nalazili elemente vlastitoga pismenoga jezika. Zato jezik kajkavskih pisaca 16. stoljeća ima dvije odlike. Ponajprije, počeo je postavljati temelje književnom standardu za sve govornike kajkavskoga dijela Hrvatske. Otvorenost pak prema drugim hrvatskim dijalektima, bolje reći prema njihovim književnim stilizacijama, čakavskoj i štokavskoj, postaje — unatoč pojedinačnim suprotstavljanjima — izrazita crta kajkavskoga književnoga jezika. Na taj se način kajkavski književni kompleks vrlo rano uklopio u opću vertikalnu povijesnoga razvoja hrvatskoga književnoga jezika.

Iz svega što je rečeno proizlazi da su se u 16. stoljeću oblikovala dva tipa općega jezika, dvije književne *koine*: jedna na zapadu i jugu hrvatskih zemalja, druga na sjeveru. Očajne političke prilike svele su kontakte tih dviju *koine* na skromnu mjeru. Unatoč tomu u obje se sredine nalazi zametak novoga. Prvo, organska narječja kao cjeline (a ne pojedini dijalekti) postaju temelj pisanom jeziku. Drugo, podloga književnom jeziku u Hrvata može biti svako narječje kojim oni govore, tj. i čakavsko i štokavsko i kajkavsko. Narječja su u tome smislu potpuno ravnopravna, iako kvantitativno nisu jednako zastupljena. Čakavsko je narječje bivalo osnovicom književnom jeziku na čitavom svom području. Dijalekatne razlike unutar čakavskoga narječja tada su malobrojne. Osim toga pomorske su veze između čakavskoga sjevera i juga neprekinute, pa su utjecaji obostrani, podjednak je na čitavom prostoru i romanski jezični utjecaj. Štokavsko je narječje bilo tada bazom jeziku poglavito renesansne književnosti u Dubrovniku, ali je njegov prodor u tekstove drugih dvaju hrvatskih narječja znatan, iako jači u čakavskome nego u kajkavskome. Akcentuacijom praktički jednako, štokavsko se narječje razlikovalo tada najvećma ikavskim i ijekavskim refleksom *ě*. Međutim, na toj razini još nema izbora: teoretski uzevši, ravnopravne su obje osnove: ikavska i ijekavska. Strukturalna je pak razlika među njima u tome što su u ijekavskom sustavu mogući mnogo veći ostvaraji ikavskih likova nego obrnuto jer se *ě* mijenja pod određenim uvjetima u *i* u samome ijekavskom sustavu (npr. *smijati se*, *vidio* i dr.). Kajkavsko je narječje kao osnovica ograničeno na sjeverno odnosno sjeverozapadno hrvatsko područje ako se izuzmu kajkavizmi koji u renesansnoj književnosti predstavljaju kulturno nasljeđe.

Grafijski problemi

Od triju pisama latinica je u punom usponu i preuzima vodstvo. Glagoljica je živa, ali uglavnom na čakavskom sjeveru. Vezana najvećim dijelom za jezik crkvenih knjiga i nabožnoga štiva, glagoljica polako ostaje grafijska oznaka za tekstove arhaična jezika. Zato se njezina ponovna dominacija na prijašnjem teritoriju nije ostvarila unatoč povezanosti s dvama inače izvanredno važnim kulturnim događajima, kao što su štampanje prvih hrvatskih knjiga i protestantski pokret. Ta su dva događaja povećala broj onih kojima su dospjele u ruke knjige s glagoljskim slovima, poraslo je donekle zanimanje za glagoljicu na većem dijelu sjeverozapada, kurzivna se

glagoljica bila čak udomaćila u nekim velikaškim domovima, ali sve to zajedno nije moglo vratiti glagoljici prvotnu slavu. Koliko je god istina da se glagoljica rabila u ovim stranama još dosta dugo, čak do 19. stoljeća, istina je također da se njezina uporaba konačno ograničila na pojedine punktove u kojima je opet broj korisnika bio sasvim neznatan.

Sličnu je sudbinu doživljavala i ćirilica. Tu se ponajprije razabiru određene inovacije i preinake ćiriličnih slova. U hrvatskoj se ćirilici spomenute preoblike odnose najviše na pisanje fonema *j*, *b*, *v*, *d*, *l*, *ń*. Osobito je karakteristično, kako smo već bili naveli, da su se u hrvatskim tekstovima vrlo rano fonemi *l* i *ń* označivali stavljanjem slova *đerv* ispred *l* i *ń*, tj. *jl* i *jń*. Toga u drugim ćiriličnim grafijama nema. Ali i na ranijim ćiriličnim prostorima latinica postaje sve uobičajenija.

Latinica je dolazila Hrvatima s dvije strane: iz latinskog i talijanskog izvora preuzimali su je u primorskim područjima, a iz latinskog i mađarskog u kopnenim. To je osnovni razlog da je latinička grafija za hrvatski književni jezik od početka neujednačena. Tako u sjevernoj zoni nalazimo *ztar* (= star), *szueti* (= sveti), *mesati* i *meshati* (= mešati), *deuica* (= devica), *czirkua* (= cirkva), *nachinen* i *nacsinyen* (= načinjen), *zprauliena* i *zpraulyena* (= spravljena) i dr., a u južnoj *sueti* (= sveti), *zarqua* (= carkva), *nacignen* (= načinjen), *spraugliena* (= spravljena), *caco* (= kako), *pomoch* (= pomoć) itd. Međutim, prevlasti jednoga od ta dva načina pisanja još nema, pogotovu što se većina fonema piše jednako u obim sredinama kao npr. *a*, *o*, *b*, *d*, *m*, *p* itd. Osim toga, pokoje se »sjeverno« rješenje može naći u južnoj zoni i obrnuto. Sve to ipak ne će dovesti do zajedničkoga rješenja za palatalne foneme, kao što su npr. *č*, *ć*, *đ*, *lj*, *nj*, *š*, *ž*. Pisanje tih glasova predstavljalo je problem i na sjeveru i na jugu. Rješenje će se naći u dijakritičkim znakovima kojega je plodno zrno već na samome početku pisanja latinicom bilo u upotrebi: naime stilizacijom grčkoga slova *ζ* počeo se rabiti znak *ç*, tj. stavljao se repić ili kvačica ispod slova *c*.

Prvi pokušaj da se primjenom dijakritičkih znakova pojednostavni i usustavi hrvatska latinička grafija veže se obično uz Šimu Budinića. On je u svom trećem djelu u *Summi nauka krstjanskoga* (1583.) upotrijebio znakove *ç*, *ć* i *ž* za glasove *c*, *č*, *ž*. Smatralo se da je ta grafija prenesena u hrvatsku latinicu iz češke grafije čiji je začetnik bio Jan Hus. Šime je Budinić, boraveći na Tridentskom koncilu, naučio tu grafiju od čeških svećenika i prenio je u Hrvatsku. Iako je takvo mišljenje dugo potrajalo u našoj jezičnoj historio-

grafiji, novija istraživanja otklanjaju takve tvrdnje. Prvo, nije dokazano da je Šime Budinić uopće bio na Tridentskom koncilu. Drugo, Budinić je rimokatolički kanonik koji se bori protiv reformacije, pa je teško pretpostaviti da bi prihvatio grafijsku reformu Jana Husa koji je bio proglašen heretikom Katoličke crkve. Treće, dijakritičkih je znakova bilo u hrvatskoj latinici i prije Budinića. Tako npr. već u *Šibenskoj molitvi* iz 14. stoljeća nalazimo znak *ç* za *č*, a slično je i u djelu Petra Hektorovića. Stoga se može reći da je Šime Budinić samo vrijedan nastavljatelj i širitelj takva načina pisanja. Njegova je zasluga što je dijakritički znak prenio na još dva slova, tj. na *ć* i *ž*. Više od toga nisu mu vjerojatno dopuštale ondašnje tipografske mogućnosti. Ali je već tada u 16. stoljeću jasno trasiran put kojim će krenuti budući reformatori hrvatske latiničke grafije. Stoga se može reći da je i u pogledu grafemskoga sređivanja 16. stoljeće prijelomno (detaljnije o tome v. Moguš–Vončina 1969.).

Počeci hrvatske leksikografije

Povijest ni jedne leksikografije ne počinje tiskanim rječnikom pa tako ni hrvatske. Ne počinje čak ni rukopisnim rječnikom kao zasebnom knjigom. Tumačenje pojedinih riječi mnogo je starije od bilo koje sustavne rječničke obrade. Upravo smo spomenuli uporabu kontaktnih sinonima kod Antuna Vramca što je samo jedan od načina nesamostalnog i neabecediranog prikaza leksičke građe. Pored toga postoje i drugačiji oblici leksikografske obrade. Stari hrvatski pisci veoma su često objašnjavali na marginama svojih djela mnoge posuđenice. Tako npr. Marko Marulić uz određene stihove u *Juditi* stavlja napomene (33):

Cilicij *harvacki se zove vričišće.*
Drom ali drum *zove se put općeni.*
Hiljada *je tisuća.*
Poete *se zovu ki pišu verse.*
Saužgi *dijački se zovu holocausta.*

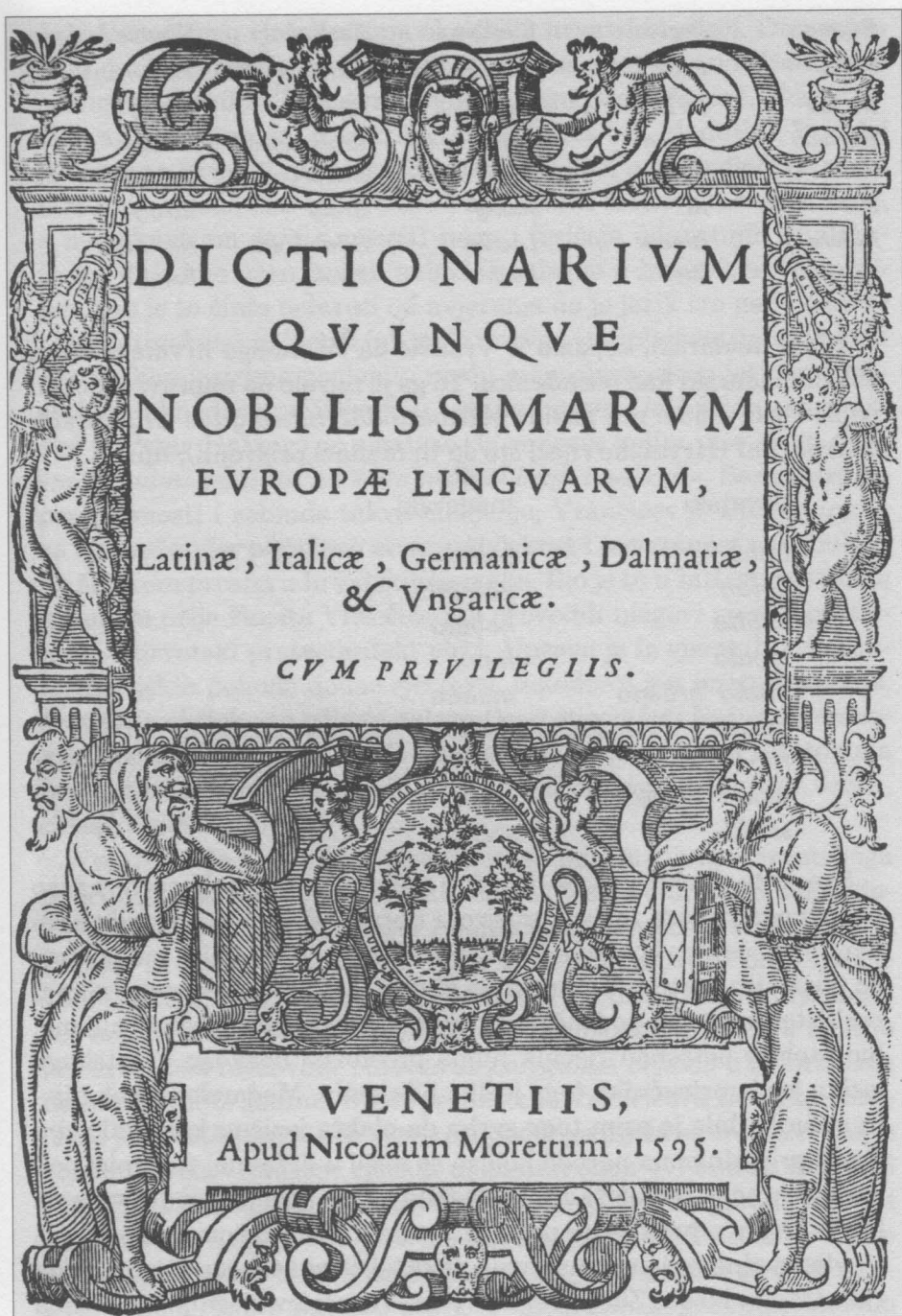
Drugi su pak pisci izdvajali mnoge riječi, poslagali ih abecednim redom i onda takav registar dodali na kraju svoga djela. Tako je slovenski protestantski pisac Juraj Dalmatin na kraju *Biblije* 1584. godine dodao *Registar nekaterih besed katere kranjski, koroški, slovenski ali bezjački, hervatski, dalmatinski, istrijanski ali kraški se drugači govore*. Takva je praksa bila i ranije u upotrebi, a za nas su

posebno zanimljiva ona djela u kojima se, iako u početku nesamostalno u okviru kakve druge knjige, pojavljuje hrvatski jezik kao jedan od jezika u dvojezičnim rječnicima.

Najstariji takav rječnik koji nam je zasada poznat nosi naslov *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca* objavljen 1527. godine po svoj prilici u Anconi (Putanec 1979.). To je mali talijansko-hrvatski rječnik čiji je autor vjerojatno Petar Lupis Valentian. Po sastavu riječi i konverzacijskom dodatku moglo bi se zaključiti da je rječnik bio namijenjen talijanskim trgovcima koji su poslovno dolazili na našu obalu. U to je doba kao i ranije bio veoma živ pomorski promet između Ancone i Senja, pa ne začuđuje činjenica da najveći dio hrvatskih ekvivalenata u rječniku odgovara senjskoj čakavštini. Takvih dvojezičnih priručnika s većim ili manjim popisom riječi bilo je zacijelo više, ali su zagubljeni u različitim arhivima ili su nestajali pri elementarnim nepogodama. Uostalom, i ovaj je rječnik nedavno otkriven. Hrvatske su se riječi znale naći u višejezičnim rječnicima — raznim tezaurusima veoma čestim u 16. stoljeću. Tako u poznatom četverojezičnom rječniku Nijemca Jeronima Megisera 1592. godine nalazimo pored mnogo slovenskih riječi i ponešto hrvatskih s posebnom oznakom *croaticae*. Takva je praksa bila česta u protestantskim rječnicima i gramatikama osobito onima koje su pisali Slovenci.

Autor prvoga hrvatskoga samostalno tiskanoga rječnika je Šibenčanin Faust Vrančić. On je 25. kolovoza 1595. godine objavio u Veneciji *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (sic!) et Ungaricae* (Rječnik pet najplemenitijih europskih jezika latinskoga, talijanskoga, njemačkoga, hrvatskoga i mađarskoga).

Novija istraživanja upućuju na zaključak da je Faust Vrančić dvadesetak godina prije objavljivanja ovoga rječnika počeo izrađivati latinsko-talijansko-njemački rječnik. Latinski je jezik, kao i uvijek dotada, bio na prvome mjestu. Latinskoj se natuknici dodavala talijanska inačica, a zatim, ne baš uvijek uspješno, njemačka. Taj je dio temeljnoga posla »nastajao oko god. 1575. u Italiji« (Vončina ²1979., 13.). Tek kasnije, pošto je za svoga višegodišnjega boravka u Ugarskoj naučio mađarski jezik, sastavio je hrvatsko-mađarski rječnik, spojivši obje rukopisne cjeline (raniju trojezičnu i noviju dvojezičnu) u jednu petojezičnu. Riječi su složene u pet kolona redom naznačenim u naslovu rječnika npr.

<i>Regina</i>	<i>Regina</i>	<i>Kunigin</i>	<i>Kralicza</i>	<i>Kiralne Azzony</i>
<i>Regio</i>	<i>Paese</i>	<i>Landschafft</i>	<i>Darxava</i>	<i>Tartomany</i>
<i>Regius</i>	<i>Di Re</i>	<i>Kuniglich</i>	<i>Kralyevv</i>	<i>Kiraly</i>
<i>Regnum</i>	<i>Regno</i>	<i>Reych</i>	<i>Kralyesztvo</i>	<i>Orsagh</i>
<i>Res</i>	<i>Cosa</i>	<i>Ding</i>	<i>Sztvar</i>	<i>Dologh</i>
<i>Rex</i>	<i>Re</i>	<i>Kunig</i>	<i>Kraly</i>	<i>Kiraly</i>
<i>Ridere</i>	<i>Ridere</i>	<i>Lachen</i>	<i>Szmiati sze</i>	<i>Nevetni</i>
<i>Rivus</i>	<i>Rivo</i>	<i>Bach</i>	<i>Potok</i>	<i>Patak</i>

Učeci mađarski, zapazio je Vrančić da su mnoge hrvatske riječi ušle u mađarski kao posuđenice. To ga je navelo da napravi poseban popis riječi dajući mu naslov *Vocabula dalmatica quae Ungari sibi usurparunt* (Hrvatske riječi što su ih Mađari prisvojili), npr.

hrvatski	mađarski
<i>buha</i>	<i>bolha</i>
<i>golub</i>	<i>galamb</i>
<i>kobila</i>	<i>kabala</i>
<i>lopata</i>	<i>lapat</i>
<i>muka 'brašno'</i>	<i>monka</i>
<i>petak</i>	<i>pentek</i>
<i>rob</i>	<i>rab</i>
<i>szveet (=svet)</i>	<i>szent</i>
<i>srida</i>	<i>szerda</i>

Sve je te dijelove spojio u jednu cjelinu kad je u Veneciji našao pogodnoga tiskara za svoj prošireni rječnik. Bilo je to u skladu s tadašnjim običajima i potrebama. Višejezični rječnici bijahu tada potreba poglavito protureformatorima koji su slali svoje propovjednike u različita europska područja. Za te je strance, ponajčešće Talijane, bio osobito potreban rječnik njima prostorno bliskoga hrvatskoga jezika jer je priručnikâ toga jezika bilo malo. Mađarskom pak dije-lu rječnika bila je osim toga svrha da olakša jezičnu komunikaciju među pripadnicima narodâ koji su se našli u državnoj zajednici pod istom krunom. S filološkoga je gledišta važno spomenuti da popis na kraju knjige o hrvatskim posuđenicama u mađarskom jeziku pred-stavlja ujedno naš prvi sustavniji pokušaj etimološkoga razmatranja rječničkoga blaga. Zbog svega je toga Vrančićev rječnik bio veoma cijenjen. U povijesti pak hrvatske i mađarske leksikografije važan je kao tiskani rječnički prvenac i hrvatskoga i mađarskoga jezika.

U Vrančićevu rječniku ima oko 5800 hrvatskih riječi. One pokazuju da ih je najviše sa čakavskoga terena prvenstveno Vrančićeva rodnoga Šibenika. To potvrđuju čakavizmi poput *ča*, *zač*, *Vazam* (= Uskrs), *prid manom*, *tuji*, *črv*, *gljedati*, *jazik* i sl. Međutim, Vrančić je dobrano širio taj rječnički fond uvrštavajući u svoje djelo ne samo ikavizme zajedničke čakavcima i susjednim štokavcima (npr. *žeda*, a ne čakavizam *žaja* s.v. *sitis*) nego i izričaje udaljenijih dijalekata što ih je kao učen čovjek nalazio zapisane u hrvatskim tekstovima. Sve je to činio polazeći od uvjerenja da je jezik što ga je nazvao »*dalmatinskim*« najljepši (on ga je nazvao »najplemenitijim«) među slavenskim jezicima poglavito među južnoslavenskim jezicima. Uostalom tako visoko mišljenje o »*jeziku našem*« nije bilo osamljeno. Već je Petar Hektorović smatrao da se jezik kojim piše svoja djela »*među svimi ostalimi na svitu najveći broji i nahodi*«. Bez obzira na pretjeranosti i zablude takva mišljenja, Vrančićev je *Dictionarium* za nas važan jer odražava stvarnu bliskost i povezanost vokabulara na širokom prostoru hrvatskih zemalja. Bio je to u biti isti postupak što su ga prije Fausta Vrančića bili provodili njegovi vjerski protivnici — hrvatski protestantski pisci. Upravo je iz vjerskih, protureformacijskih pobuda dodao rječniku, također u pet jezičnih verzija, *Institutio christiana* gdje se nalaze *Deset zapovijedi Božjih*, *Vjerovanje*, *Oče naš* i *Zdravo Marijo*. Zanimljivo je da se u tim tekstovima mogu naći poneke riječi kojih nema u rječničkom dijelu (npr. *amen*, *deveti*, *deseti* i dr.).

Vrančićev je petojezični rječnik imao odjeka i izvan hrvatskoga područja. Upotrijebio ga je češki benediktinac Petar Loderecker dodavši mu još dva jezika, češki i poljski. Lodereckerov sedmojezični rječnik *Dictionarium septem diversarum linguarum* objavljen je 1605. godine. Tim je putom nastavio već spomenuti Jeronim Megiser koji je svoj prvotni četverojezični komparativni rječnik znatno proširio i pod naslovom *Thesaurus polyglotus* objavio u Frankfurtu na Maini 1606. godine. Riječi preuzete iz Vrančićeva rječnika označivao je sa *dalmatice*, a iz sjeverozapadnoga dijela sa *croatice*. Još je važnije da su Vrančićev rječnik uzimali u obzir svi budući hrvatski leksikografi, a neki su se stari hrvatski pisci čak izrijekom pozivali na Vrančićevo djelo. Sve je to bio znak uspješnih početaka hrvatske leksikografije bez obzira na činjenicu što je Vrančićev rječnik relativno malen, a sve ono što mu je u našoj leksikografiji prethodilo bilo sasvim skromno. Veličina se Vrančićeva nalazi u uporabljivosti njegova djela zbog relativno dobra izbora riječi i u najvećem broju

slučajeva odabira pravoga ekvivalenta u pojedinom jeziku. To mu je osiguralo dostojno mjesto u povijesti hrvatske leksikografije.

Među hrvatske leksikografe početnoga razdoblja treba po svoj prilici ubrojiti i Pažanina Bartola Kašića, poznatijega kao pisca prve hrvatske tiskane gramatike. Čini se da je Kašić još prije pisanja gramatike sastavio hrvatsko–talijanski rječnik pod naslovom *Razlika skladanja slovinska*. O tom se rječniku do sada samo nagađalo, a sad je pronađen rukopis te je rječnik objavljen kao faksimilni pre-tisak.

Smatra se da je Kašić završio rukopis svoga dvojezičnoga rječnika oko 1599. godine. Vjerojatno je na taj način započela Kašićeva filološka djelatnost, odnosno počeo se ostvarivati zadatak što su mu ga pretpostavljeni u isusovačkom kolegiju bili odredili da za potrebe mnogih protureformatorskih propovjednika, i domaćih ljudi i stranaca, izradi rječnik i gramatiku.

Čini se da se Kašić, ako je bio autor spomenutoga rječnika, počeo pri sastavljanju svoga leksikografskog djela ugledati na Vrančićev *Dictionarium*. Međutim, razlike između ta dva rječnika ipak postoje. Prvo, Kašićev je rječnik znatno manji od Vrančićeva. Drugo, Vrančiću je latinski jezik »lijeva strana«, tj. latinske riječi prevodi na hrvatski. U Kašićevu je rječniku obrnuto, kao što se može vidjeti na nekoliko primjera koje navodimo u originalnoj i suvremenoj grafiji:

<i>Odrisciti (Odrišiti)</i>	<i>Assolvere</i>
<i>Odrixem (Odrižem)</i>	<i>Taglio</i>
<i>Ohol, la, lo</i>	<i>Superbo</i>
<i>Oko, ka, N</i>	<i>Occhio</i>
<i>Osuyenye (Osujenje)</i>	<i>Condannatione</i>
<i>Otac, tca, M (Otac, oca)</i>	<i>Padre</i>
<i>Pitti (Piti)</i>	<i>Bere</i>
<i>Pittomi (Pitomi)</i>	<i>Domestico</i>
<i>Pocignan (Počinjan)</i>	<i>Comincio</i>
<i>Pocivat (Počivat)</i>	<i>Riposare</i>

Ako Kašićev rječnik i jest manji od Vrančićeva, nadmašuje ga bilježenjem akcenata. Istina je da u Vrančićevu rječniku ima podataka o dužini vokala (npr. *zuub* = *zûb*, *kvaar* = *kvâr*), odnosno kraćini (npr. *pomnyvv* = *pomnjîv*, *ovakouv* = *ovakôv*, *hròm* = *hròm*, *rugò* = *rugô*), ali je u rukopisnom rječniku koji se pripisuje Kašiću raspoznatljiv čitav naglasni sustav. Naime, i u rukopisnu se rječniku može vidjeti da je autor s pomoću geminiranih suglasnika označa-

vao kraćinu prethodnoga vokala (npr. *zlobba* = *zlōba*, tako i *staddo*, *zдила*, *jatto*, *slavva*, *tvoritti*, *truditti*, *ubitti*), a dvama vokalima dužinu samoglasnika (npr. Gjd. ženskoga roda na *-ae* = *ē*). Ali pored toga izgradio je kompletan sustav bilježenja, i to tako da znak ` rabi za brzi naglasak koji danas bilježimo ~ znakom (npr. *kadì* »gdje« = *kadī*, *kakò* = *kakō*, *kozà* = *kozā*, *kobila* = *kobīla*, *molitva* = *molītva*, *mociti* = *močiti*, *cistochià* = *čistočā*), znak ´ rabi za dugi naglasak silazne intonacije koji danas bilježimo ^ znakom (npr. *blág* = *blâg*, *blúd* = *blūd*, *bóg* = *bôg*, *knéz* = *knêz*, *kóst* = *kôst*, *méso* = *mêso*, *mlád* = *mlâd*, *múx* = *mûž*), dok je znak ^ rabio za dvoje, tj. ili za dugi naglasak uzlazne intonacije, tzv. zavinuti naglasak koji danas bilježimo ~ znakom (npr. *krîx* = *krīž*, *smîrc* = *smīrc*, *odnîti* = *odnīti*, *listi* = *listi* »čitati«, *scchiâp* = *ščāp*) ili za prednaglasnu dužinu (*dîtè* = *dītē*, *glâvâ* = *glāvā*, *ggnîzdò* = *gnjīzdō*, *hrânâ* = *hrānā*, *lice* = *licē*, *mlîko* = *mlīkō*). Takvo je bilježenje dopuštalo da se sasvim jasno razlikuju Kašićevi primjeri poput *lûg*, *à* = *lûg*, *lûgâ* »pepeo« i *lûg* = *lûg* »šuma«, imenica *dân*, *na* = *dân*, *dâna* i particip *dân*, *nâ*, *nò* = *dân*, *dānâ*, *dānō*, osobna zamjenica *tî* = *tī* i pokazna zamjenica *tí*, *tá*, *tó* = *tī*, *tâ*, *tô* »taj, ta, to«, *listi* = *listi* »čitati« i *listi* = *listi* »penjati se«, *dím* = *dīm* »kažem« i *dìm* = *dīm* itd. Zašto je takav način bilježenja akcenata Kašić promijenio u svojoj gramatici, teško je reći. Ali bez obzira na to činjenice pokazuju da hrvatski leksikografi od samoga početka svoga rada nastoje dati što potpunije podatke o domaćim leksemima. A to je odlika svih pravih leksikografa.

Na osnovi iznesenoga možemo konstatirati da su u posljednjim godinama 16. stoljeća Hrvati imali dva samostalna rječnika. Jedan je (Vrančićev *Dictionary*) objavljen tiskom, dok je drugi (vjerojatno Kašićev) ostao u rukopisu i bio donedavna nepoznat.

Sedamnaesto stoljeće

Prva hrvatska tiskana gramatika

Kao što je Šibenčaninu Faustu Vrančiću osigurano dostojno mjesto u povijesti hrvatske leksikografije, jer je tiskom objavio prvi hrvatski rječnik, jednako je tako dolično mjesto u povijesti hrvatske gramatičarske literature osigurano Pažaninu Bartolu Kašiću kao piscu prve hrvatske tiskane gramatike. Kašićeva gramatika nosi naslov *Institutionum linguae illyricae libri duo* ili, skraćeno, *Institutiones linguae illyricae*, a objavljena je u Rimu 1604. godine. Kad usporedimo taj naslov s naslovom Vrančićeva rječnika (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (sic!) et Ungaricae*), vidimo razliku u imenovanju hrvatskoga jezika: u jednom je jezik, što ga nazivamo hrvatskim, označen sa *illyricae*, a u drugome sa *dalmaticae*. Posljedica je to oživljavanja klasične antike, kad se za kopneno područje od istočne obale Jadrana prema istoku uskrisuju nazivi rimskih provincija Dalmacije i Ilirika. Tada, poglavito u okvirima katoličke obnove nakon Tridentskoga koncila, u latinski pisanim tekstovima prevladava izraz *Illyrice* umjesto *Dalmatice* odnosno *Sclavonice*. Ali već od sredine 15. stoljeća nailazimo na potvrde u kojima se izričito izjednačuje *natio Illyrica* s *natio Dalmatica seu Sclavonica*. A da ne bude nikakve dvojbe o kojemu se području radi, najbolje pokazuje odluka Svete Rote (vrhovnoga sudišta Svete Stolice od 10. prosinca 1655.) gdje se kaže da je *Dalmatia seu Illyricum* »onaj prostor zemlje kojim se obuhvaćaju Dalmacija, Hrvatska, Bosna i Slavonija i opća poraba razumije pod Ilirikom samo te pokrajine« (Katičić 1988., 681.). Nazivi dakle pokazuju da se nalazimo u trokutu izjednačivanja u nekoliko pravaca: Dalmacija je, kao što se vidi iz spomenutoga dokumenta Svete Rote, izjednačena s Ilirikom, ne-

gdje se drugdje Dalmacija izjednačuje sa Slavonijom (*Dalmatica seu Sclavonica*), Slavonija s Ilirikom itd. Budući da postoji već ranija potvrda Dubrovčanina Ludovika Crijevića Tuberona (1450.–1527.) da je u Dalmaciji (tj. u toj nekadašnjoj antičkoj Dalmaciji) »poglavitio dio Hrvatska« (Katičić 1988., 68.), onda je jasno nekoliko činjenica od kojih neke valja istaknuti. Prvo, jasno je zašto sve gramatike hrvatskoga jezika i druga jezikoslovna djela (rječnici, slovopisi, rasprave, prijevodi), najprije pisana latinski, a onda i hrvatski od Bartola Kašića na samome početku 17. stoljeća do druge polovice 19. stoljeća nose, kao što će se vidjeti, ilirsko ime. Zanimljivo je također da se ilirsko ime jezika rabi čak dosta dugo pošto je 1843. godine bilo zabranjeno. Za razliku od toga, u djelima koja nisu bila pisana latinskim jezikom, rabi se ime *slovinski*. Spomenuto se ime rabilo i za svu bogatu ćirilometodsku pismenost, odnosno za svu pismenu tradiciju hrvatskih glagoljaša.

U skladu s iznesenim postaje jasno zašto npr. Jakov Mikalja naslov svoga rječnika *Blago jezika slovinskoga* prevodi na latinski sa *Thesaurus linguae illyricae*, a u samome rječniku ime »*Hrvat*« prevodi sa »*Illuricus, Croata*«. Tako su postupali i ostali hrvatski gramatičari i leksikografi sve do 19. stoljeća. »Čim sebi predočimo sliku te duge i čvrste tradicije ilirskoga jezika i konkretnoga sadržaja što ga je taj naziv bio dobio do tridesetih godina prošloga stoljeća (...) prestaje biti neobično što je tada svatko znao što se misli kad se govori o ilirskom jeziku« (Katičić 1988., 676.). I dodao bih: jednako se tako znalo što znači termin *slovinski* (bez obzira na to što se gdje-kad, zabunom, pojavljivao i naziv *slovenski*).

Iz ovoga slijedi da se na samome kraju 16. stoljeća pojavljuje prvi hrvatski tiskani rječnik, a na samome početku 17. stoljeća prva hrvatska tiskana gramatika. To pokazuje da se nakon glagoljaškoga razdoblja promijenio pristup književnomu jeziku jer se od grčko-slavenskoga »nikakva teorijskoga razmišljanja o tekstovima ako su oni dobri« počelo razmišljati na latinsko-slavenski način — pisanjem gramatika (Damjanović²1984., 63.).

U stručnoj je literaturi već više puta naznačeno da svaka gramatika, pa čak i kad je prva, dolazi nakon tekstova. Zato je pojava Kašićevih *Institutiones* osobito važna kao neposredno svjedočanstvo o odnosu prema jeziku onodobnih tekstova.

U gramatici općenito pa i u gramatici protureformatora 17. stoljeća iskazivao se prvenstveno odnos prema pisanom jeziku, jeziku knjigâ. Štoviše, običaj je bio da se u književnim nelatinskim tekstovima pronađu oblici koji bi odgovarali adekvatnima u propisanim la-

Exemplum quintum.
Demonstratiui etiam tertiz personæ.
Numero singulari.

<i>Nom.</i>	Táy, ta, to. <i>iste, ista, istud.</i>
<i>Gen.</i>	tòga, tæ, tòga. <i>istius.</i>
<i>Dat.</i>	tòmu, tóy, tòmu. <i>isti.</i>
<i>Acc.</i>	tòga, tu, to. <i>istum, istam, istud.</i>
<i>Abl.</i>	od tòga, tæ, tòga. <i>ab isto, ista, isto.</i>
<i>Sept.</i>	s'tím, tòm, tím. <i>cum isto, ista, isto.</i>

Plurali.

<i>Nom.</i>	ti, tæ, ta. <i>isti, ista, ista.</i>
<i>Gen.</i>	tijh. <i>istorum, istarum, istorum.</i>
<i>Dat.</i>	tijm. <i>istis.</i>
<i>Acc.</i>	ti, tæ, ta. <i>istos, istas, ista.</i>
<i>Abl.</i>	od tijh. <i>ab</i> }
<i>Sept.</i>	s'tími. <i>cum</i> }
<i>Oct.</i>	ù tijh <i>in</i> }

Exemplum sextum.
Demonstratiui etiam tertiz personæ.
Numero singulari.

<i>Nom.</i>	oní, oná, onó, <i>ille, illa, illud.</i>
<i>Gen.</i>	onòga, onæ, onòga, <i>illius.</i>
<i>Dat.</i>	onòmu, onóy, onómu, <i>illi.</i>

Acc.

tinskim gramatikama. Zato Kašićeva gramatika nije prikaz nekoga konkretnoga organskoga govora (čak ni govora rodnoga mu Paga), nego opis onih književnih stilizacija koje su se u hrvatskoj književnosti razvile prvenstveno na čakavskoj i štokavskoj osnovici. Osim čvrstoga čakavskoga temelja koji se najbolje razabire u primjerima nesumnjivih čakavizama, kao npr. *vavik*, *vazeti*, *s manom*, *človik*, *gljedaš*, te fonološkoga inventara bez fonemâ *dž* i *đ* (*meju*, *sprova-jam*, *hoju* 'hoću, hodim') ima u Kašića mnogo primjera štokavske stilizacije, odnosno paralelnoga navođenja čakavskih i štokavskih likova, kao što su *ča* i *što*, *zač* i *zašto*, *bil* i *bio*, *ljubil* i *ljubio*, Dsg. *slugi* i *sluzi*, Gpl. *vrimen* i *vrimenta*, *nebes* i *nebesa*, Ipl. *golubimi* i *golubima* itd. Ono pak što je povezivalo obje dijalekatske osnovice jest ikavizam kao »orijentacija prema cjelini prostora« (Katičić 1981.) i, u dobroj mjeri, akcentuacija. Zato među Kašićevim primjerima nalazimo samo ikavizme *človik*, *cvit*, *dite*, *hljib*, *vitar*, *vrime* i dr. Što se pak akcentuacije tiče, treba reći da je Kašić osobito isticao važnost naglasaka i potrebu da se točno zabilježi jer je naglasak »*quasi anima vocis*«. Radi toga je u svojoj gramatici nastojao što bolje prikazati naglasni sustav. Unatoč nesavršenu bilježenju može se konstatirati da je Kašić dobro opisao starohrvatski tronaglasni sustav. Iz njegova se opisa jasno vidi da je naglašivanje koje »naučava kao ilirsko po mjestu akcenta staro, neprebačeno, dakle čakavsko« (Katičić 1981., 30.). Drugačije nije ni moglo biti jer je tada mladi Kašić nosio u sebi naglasni sustav rodne mu čakavice. Međutim, sâm inventar nije se znatnije razlikovao od susjednih štokavaca. Razlikâ je bilo u središnjemu dijelu svake tadanje gramatike, tj. u opisu morfologije. Tu je Kašić pod utjecajem latinske gramatike »u opisu specifičnih ilirskih padeža ostao pri improviziranim zapažanjima« (Katičić 1981., 49.), navodeći katkada oblike za koje bi se teško moglo pretpostaviti da su se nalazili u hrvatskim pisanim tekstovima. Sličnih postupaka ima i u opisu glagola (unoseći među paradigmatske obrasce optativ i konjunktiv). Ali unatoč određenim konstruktima nedvojbeno je da se Kašić čvrsto oslanja na stanje koje nalazi u tadanjim tekstovima te da nam stoga mnogi oblici pokazuju svoju živost. Tako doznajemo da je npr. imperativni oblik glagolâ bio i u 17. stoljeću jednak za 2. i 3. osobu jednine: *napravi ti* i *napravi on*, odnosno *imenuj ti* i *imenuj on* itd., što se u nekim molitvama sačuvalo do danas. Slično je i s prijedlozima, kao *bez* (*brez*), *cić(a)*, *do*, *k(a)*, *o*, *od*, *meju* (= među), *na*, *po*, *pod*, *pri*, *priko*, *protiva*, *radi*, *u*, *uz*, *van* (= izvan), *za*. Nizanje morfoloških i drugih podudarnosti s onodobnim tekstovima samo bi potvrdilo spoznaju da su Kašićeve *Institutiones* zapravo veoma uspjele ugramaćivanje jezika Kašićeva vremena s onim prostorom

koji najvećma pripada jugoistočnomu kompleksu hrvatske književnosti. To je naslijeđeno stanje i, prema tome, u pogledu izbora dijalekatskih osnovica nema nikakvih novina. Pravac se razvoja ipak može naslutiti: u čakavskim je tekstovima postotak štokavskih crta, poglavito »bosanskih«, veći nego u prethodnome periodu. Stoga je razumljivo što u Kašićevoj gramatici ima već spomenutoga paralelnog navođenja, a gdjekad su štokavski likovi stavljeni na prvo mjesto (npr. *sctò uel cà*, tj. *što* odnosno *ča*).

Štokavska će stilizacija biti još prepoznatljivija kod Kašića kad bude prevodio *Bibliju*, rukopisno završenu već davne 1625., a tiskom objavljenu tek nedavno 1999. godine. Sreća je da je u Kašićevo doba objavljen njegov *Rimski ritual* (1640.), djelo koje je, zajedno s ostalima, kao potez katoličke obnove, bilo namijenjeno govornicima u primorskome zaleđu i u Bosni. Otud Kašićeva orijentacija prema jeziku što ga je nazvao »bosanskim«, osobito u drugoj fazi svojega djelovanja. Za naše je razmatranje taj Kašićev pomak važan jer se njime potvrđuje raznolikost jezične situacije unutar jugoistočnoga kompleksa hrvatske književnosti. »*Jur dakle — navodi Kašić — ako ja bosanski upišem ove riči (poslao sam, učio sam, rekao sam ili take ine), ne branim zato Dalmatinu našem da on ne obrati na svoj način iste riči ter reče: poslal sam, učil sam, rekal sam ni manje Dubrovčaninu da ne reče: poslo sam, reko sam. Ali gdje ja upišem što ili šta, ne branim Dalmatinu da on reče ča.*« Pri iskazivanju te raznolikosti Kašićev je postupak u svim djelima isti: on uvijek želi prezentirati onaj hrvatski književni izraz koji je, po njegovu mišljenju, bio najbliži najboljemu, kako bi ga razumjelo što više hrvatskih govornika. Kašić smatra da treba pisati onim tipom jezika koji je »*najopćeniji i koga može svak lašnje razumiti*«. A to su već sasvim jasni koraci prave jezične standardizacije. Zato je razumljivo što će za Kašićevom gramatikom često posezati leksikograf i gramatičar Jakov Mikalja sredinom 17. stoljeća, pa franjevac bosanskohercegovački Lovro Šitović Ljubušak, odnosno štokavski gramatičari iz Dubrovnika Ardelio Della Bella početkom 18. stoljeća i Franjo Maria Appendini početkom 19. stoljeća, a Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić u doba hrvatskoga narodnoga preporoda. Stoga se s pravom može reći da su dobri temelji hrvatskoj gramatičarskoj literaturi bili položeni već na samome početku 17. stoljeća, a time i hrvatskoj jezičnoj standardizaciji. U tim je temeljima Bartol Kašić položio prvi kamen, postao »ocem hrvatske gramatike« ne samo zato što je »prvi gramatičar hrvatskoga jezika, nego je bitno zacrtao i pristup njegovu opisu i osnovna načela njegovu normiranju« (Katičić 1981., 96.).

Jezik ozaljskoga književnoga kruga

O jeziku pisane riječi na sjeverozapadu Hrvatske već je bilo govora. Međutim, to je samo jedan dio onoga dijela problema koji se odnosi na to područje. Cjelina je u sjeverozapadnome kompleksu mnogo složenija jer je iz ranijih razdoblja naslijeđeno nekoliko različito dijalekatski stiliziranih tipova književnoga jezika.

To je, ponajprije, najstariji hrvatskoglagoljski tip stilizacije književnoga jezika koji vuče svoje korijene još od početka slavenske pismenosti. Radi se o jeziku liturgijskih tekstova čija je osnovica bila hrvatska redakcija crkvenoslavenskoga jezika sa znatnim čakavskim natruhama. Taj se jezik kasnije rusificira, poglavito djelovanjem Rafaela Levakovića. Polazeći, naime, od pretpostavke da je ruskoslavenski jezik ishodišni svim slavenskim jezicima, Levaković, pod utjecajem ukrajinskih grkokatolika, uvodi rusku redakciju crkvenoslavenskoga jezika u knjiški repertorij hrvatskih glagoljaša. Tako postupa u svojim djelima *Nauk krstjanski* (1628.), *Azbukividnjak slovinskij* (1629.), odnosno pri redigiranju misala što ga naziva *Missal rimskij va jezik slavenskij* 1631. godine i *Časoslov rimskij slavinskim žzikom* 1648. godine. Ta su djela postala uzorkom višegodišnjega rusko-hrvatskoga hibrida i bila velikom prekretnicom u dotadanjem njegovanju jezika hrvatskoglagoljske baštine.

Teza o »ruskom« jeziku kao slavenskom prajeziku nalazit će odjeka kod pojedinih hrvatskih jezikoslovaca puna dva stoljeća, ali će ipak ostati nekako po strani: ili će se ograničiti na krug onih koji su se, poput Levakovića, brinuli o glagoljaškim knjigama i njih rusificirali (npr. Matej Karaman i Matej Sović), ili na krug onih kojima ta spoznaja ne će smetati pri korektnom opisu jezika hrvatske književnosti (npr. Juraj Križanić). Proći će dugo vremena da se jezik glagoljaških knjiga vrati na stanje prije rusifikacije, ali zbog sasvim određene uske namjene takva štiva povratak izvorištu više ne će imati gotovo nikakva utjecaja na opći jezični tok jezičnoga razvoja.

Drugi tip stilizacije književnoga jezika u sjeverozapadnoj Hrvatskoj njegovala je skupina pisaca oko Petra Zrinskoga (Katarina Zrinska, Fran Krsto Frankopan, Ivan Belostenec, Juraj Ratkaj). Kako je grad Ozalj bio tada sjedište Zrinskih, spomenuta je skupina poznata u stručnoj literaturi kao ozaljski književnojezični krug (o tome opširnije Vončina 1968. i ¹1973.).

Koliko je god čakavsko stanovništvo bilo većinsko na velikaškim posjedima Zrinskih i Frankopana, pa prvotni zapisi s toga područja predstavljaju čakavsku stilizaciju književnoga jezika, istina je ipak

da su sudionici ozaljskoga kruga u 16. stoljeću (npr. spomenuti Nikola Dešić u *Raju duše*) i u 17. stoljeću upotrebljavali jedan opći književni jezik, književnu *koine*. Osnovica tom jeziku nije bila samo čakavska stilizacija nego trodijalekatna, tj. s naporednim elementima i čakavskoga i kajkavskoga i štokavskoga narječja. Radi se, prema tome, o jednom tipu hibridnoga jezika koji je mogao funkcionirati zato što su mnoge razlike između pisanih narječnih stilizacija bile takve da su se mogle zanemariti pri nesmetanu prijenosu obavijesti. Pri takvu stanju stvari, kad su se akcenatski sustavi (ionako neskloni promjenama) u mnogočemu podudarali i kad je npr. velik dio morfologije bio gotovo jednak u sva tri pisana narječja, razlike su se, osobito fonološke i leksičke, iskorištavale većinom u stilističke svrhe i na taj način integrirale u sustav. Time se, doduše, izbor mogućnosti proširio, ali nije dovedeno u pitanje funkcioniranje sustava jer se najčešće radilo o leksičkim morfemima koji su ionako podložniji promjenama, a i brojem su neograničeni.

Za razliku od toga površinskoga nemira matica se jezika ipak ustaljivala. Glavni se tok postupno povezivao u čvrst lanac jezičnih jedinica koje su bile zajedničke sjevernočakavskim i južnočakavsko-štokavskim sustavima, kao što je npr. zamjena *ɔ* i *ɛ* (odnosno *ə* »šva«) vokalom *a* u riječima tipa *dan* i *san*, posvemašnja prevlast ikavizma (*lipo tilo*) nad sjevernočakavskom ikavsko-ekavskom zakonitošću (*lipo telo*, *belo mliko*) i dr. Taj je dijalekatni tip zajedno s kajkavskom komponentom stvarao osnovicu za jezični amalgam sjeverozapadnoga književnojezičnoga kompleksa. Time se čakavski književni izraz, koji je dotada povezivao sjever i jug, utapao u štokavsku ikavsku većinu prepuštajući sve više veznu ulogu štokavskoj književnoj stilizaciji. To je za pisane tekstove s čakavskom prevlasti, s gledišta njegove funkcije u prošlosti, značilo uzmak, ali s gledišta sjedinjavanja dijalekatski različito stiliziranih tipova književnoga jezika svakako napredak jer je ojačavao put standardizaciji na cjelokupnom području. Istina je da je čakavski udio u književnojezičnoj stilizaciji bio i nadalje znatan i prepoznatljiv, ali je jednako tako rado prihvaćao i zatim držao svojima mnoge odlike jezika i grafije uobičajene dotada u kopnenom dijelu hrvatskoga prostora. Na tom se putu među prvima javlja rođeni Istranin Franjo Glavinić koji najveći dio svoga vremena provodi na Trsatu i objavljuje nekoliko knjiga. Jedno od njegovih najboljih djela je *Četiri posljednja človika* (Venecija 1628.) u kojem čitamo (34):

Kukudril jest kačka nika ka u vodi i na zemlji pribiva. Kad godir na zelenoj otvorenimi usti zaspj travi, ptičica nika imenom Cro-

ADRIANSZKO
MORA
SYRENA
GROFF ZRINSZKI
PETAR.

STAMPANA ū BENEČI H.

Pr Zamarij Turrinu. Leta M.DC.LX.

Dopuscheniem Obchinszkim.

chiles, ka jest neprijatelj, ulize u njega skroz usta ter s kljunom i z nohti sva nutarnja razdere njegovu i tako umori ga.

Već se iz ovoga odlomka može vidjeti da Glavinić ne piše jezikom samo jedne dijalekatske i književne sredine. Međutim, on i hoće, kako piše u *Cvitu svetih* (1628.), »ne jednoj državi, nego i većim... ugoditi«.

Mnogo se bolje međudijalekatsko prepletanje razabire u tada najpoznatijem djelu pisaca ozaljskoga kruga, u *Adrijanskoga mora si- reni* Petra Zrinskoga.

U predgovoru toga djela piše (35):

Pače niti se trsim ž njim skupa poredice cilj izgoditi, nego za njim upućujem i ravnam delo moje, ko akoprem je malo, ali velikoga i slavnoga spomenutja budući, naklanjam vam hrabreni vitezovi, domoslavni hrvacke i primorske krajine branitelji i čuvari. A to iz trih zrokov: prvi, da svit vidi kakove sini i viteze ov naš orsag zdrži, redi i poštuje; drugi, da se mi u slavna ova dila kako u zrcalo nagljedajući poznati moremo; treći, zato da se sa mnom diče i raduju ostanki onih kojim priđi z banom Zrinskim Mikloušem hrabreno, čestito i vridno večnu krunu u nebesih zadobiše.

Ta je knjiga zbog etičko-moralnog dijela *Opsada sigecka* i ljubavno-idiličnih pjesama slavljena od čakavskoga Senja do štokavskoga Dubrovnika ne samo zbog tematike (obrana od neposredne turske opasnosti) nego i zbog bliskosti književnoga jezika u kojemu ima mnogo elemenata govornoga jezika. Uostalom, takvu se tipu jezika široke osnovice upravo i teži. Ali zacijelo je najveći prilog trodijalekatnom jeziku ozaljskoga kruga dao leksikograf Ivan Belostenec svojim velikim, gotovo enciklopedijskim rječnikom latinsko-hrvatskim i hrvatsko-latinskim pod naslovom *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, odnosno *Gazophylacium illyrico-latinum* (izdan 1740. godine).

Riječ *gazophylacium* objasnio je sam Belostenec kao »kinčena komora, hiža, ali mesto gde je spravljen kinč«, dakle kutija u kojoj se sprema nakit. U tom su rječniku latinske riječi protumačene prvenstveno kajkavskim ekvivalentom:

<i>canicularis</i>	<i>pesji</i>
<i>caniformis</i>	<i>psu spodoben</i>
<i>caninus</i>	<i>pesji</i>
<i>canis</i>	<i>pes</i>
<i>cano</i>	<i>popevam</i>
<i>cantabilis</i>	<i>pevni, kaj se more popevati, popevan, spopevan</i>

ADMODUM REVERENDI PATRIS
J O A N N I S
BĚLLOSZTĚNĚCZ,
E SACRA D. PAULI PRIMI EREMITÆ RELIGIONE
GAZOPHYLACIUM,

S E U

LATINO-ILLYRICORUM ONOMATUM

ÆRARIUM,
SELECTIORIBUS SYNONIMIS,
PHRASEOLOGIS, VERBORUM CON-
STRUCTIONIBUS METAPHORIS, ADAGIIS,
ABUNDANTISSIME LOCUPLETATUM,

ITEM

PLURIMIS AUTHORUM IN HOC OPERE
ADDUCTORUM SENTENTIIS IDIOMATE ILLY-
RICO DELICATIS ILLUSTRATUM.

Penultimarum duntaxat Syllabarum Quantitatibus, litteris *p.c. i.e.*
penultima correpta, & *p.p. i.e.* penultima producta, ubique denotatis,
ignatum. Residuis ex Epitome in Prosodia speciales Regulas, Pantaleonis
Bartolonæi Raverini, in Calce Libri appposito, colligendis

ATQUE HACTENUS INTERCLUSUM.

Et nunc primum peculiariter Illyriorum commodo

A P E R T U M.

Z A G R A B I Æ.

Typis Joannis Baptistæ Weitz, Inclyti Regni Croatia Typographi.
In Anno Domini M.DCC.XL.

Pored toga kajkavskoga izraza nalazi se vrlo često kakav kontaktni sinonim (npr. *pun dobitka ili hasne, pagadur ili komornik, ljuc-tva ali puka veliko shodišće*). Ali i više od toga: u rječniku se Ivana Belostenca mogu sresti čakavski leksemi, označeni sa *D.* (= *dalmatice*: npr. *doticanje* prema kajkavskom *dotikanje*, *čaša* prema *kupa* ili *pehar*, *likar* prema *vrač* ili *vračitel*, ali i bez takve oznake, kao *maša* »misa«, *mašnik* i dr.) i, u manjoj mjeri, štokavski, označeni sa *Scl* (= *sclavonice*), odnosno *Turc.Scl.* (= *turcico-sclavonice*: npr. *burmut* prema *duhan u prahu*, *mejdan* prema *polje* ili *ravnica*). Možda to najbolje ilustrira podatak iz drugoga, hrvatsko-latinskoga dijela rječnika gdje se nalaze zamjenice *kaj*, *ča* i *što* kao ekvivalenti latinskoj zamjenici *quid*. Sve to pokazuje da se u Belostenčev *Gazofilaciji* — namijenjen u prvome redu školstvu (tako se prevode primjeri iz djela Ciceronovih, Plautovih, Plinijevih, Virgilijevih, Ovidijevih, Lukrecijevih, Terencijevih i dr.) — slilo leksičko blago najvećim dijelom iz tzv. uže Hrvatske, ali i iz hrvatskoga priobalja i Slavonije, dakle upravo sve ono na što se, već stoljećem, odnosi naziv *illyrice*. Stoga je jasno zašto je Belostenec uključivao u svoj rječnik nekajkavske riječi iz onih vrela za koja je smatrao da pripadaju istomu književnom jeziku, kao što su npr. bili rječnici Fausta Vrančića i Jakova Mikalje. Njegova »tehnika kontaktnih sinonima, koju su kao sredstvo nadra-stanja dijalekatnih razlika proklamirali osobito hrvatski protestant-ski pisci i Franjo Glavinić, doista je, dakle, autorom *Gazofilacija* do-segla svoj vrhunac« (Vončina ²1973., XXII.).

Takva se koncepcija književnoga jezika zrcali u djelima svih »ozal-jaca«, Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana ponajprije. Tako je i u Frankopanovoj pjesmi (36):

Srce žaluje da vilu ne vidi

*Vi loze zelene, vi polja cvatuća,
vi zdenci, potoki i voda tekuća,
deh, skaž'te smilenje
vrh tužno, žalostno to moje življenje.
Drugi se raduju u vašoj liposti
ja pak vdil tugujem u strašnoj žalosti,
a pomoć ne vidim
neg kot praznu maglu ufanje naslidim.
Aj neverna srića, s tim li jesi dična
da činiš trpiti prava za krivična!
Vsako svoj cil ima,
neg moje trpljenje smilovanja nima.*

Ako je zbog rimâ bilo potrebno, a gdje kada jest, onda se slagalo *ima sa nima, vidim sa naslidim*, ali i izvan toga, kao *neverna srića*. Takav jezik pisaca ozaljskoga kruga predstavlja ojačani produžetak ideja što su ih o jeziku knjiga imali mnogi raniji naraštaji, čak i onda kad su bili različitih vjerskih uvjerenja. To znači da vjerski pokreti nisu na prostorima sjeverozapadne Hrvatske nikada bitno promijenili odnos prema književnomu jeziku: trodijalekatnost predstavlja konstantu bez obzira na promjenjivost dijalekatne osnovice ili količine udjela pojedinoga narječja. Hrvatska je tada bila premala da se ne bi obazirala na književni izraz svakoga svoga dijela.

U tom sklopu postaje jasniji postupak Jurja Križanića koji je u svojoj gramatici nastojao hrvatsku koncepciju o književnome jeziku maštovito prenijeti na sveslavensku situaciju. Tek se u prošlom stoljeću doznalo da je Juraj Križanić 1665. godine u dalekomu Tobolsku napisao veliko panslavensko djelo *Gramatično izkazánje ob ruskom jeziku* (Gramatički prikaz o ruskom jeziku). U tom je djelu Križanić prikazao svoj tip općeslavenske gramatike na osnovi njemu poznatih podataka iz mnogih slavenskih jezika. Budući da je u gramatici označivao čime divergira pojedini slavenski jezik od njegova općeg tipa, označivao je također čime odstupa hrvatski književni jezik. U takvim je slučajevima zapisivao npr. »po hervátsku«, »po hervátskoj jezičnoj otmíne«, »Hervati govorét«, »Hervati izrikàjut« i sl. Kad se to sabere i potraže hrvatski tekstovi kojih jezik u najvećem stupnju odgovara Križanićevu opisu, onda je nesumnjivo da se radi o jeziku što su ga njegovali školovani ljudi na posjedima Zrinskih i Frankopana, tj. o književnom trodijalekatnom jezičnom hibridu kakav se u 17. stoljeću rabio na dijelu sjeverozapadnoga kompleksa hrvatske književnosti. Na to upućuje npr. refleks staroga glasa: »jata« u *i* i *e* (nikada u *je*), zadržavanje završnoga *-l* u svih imenica i pridjeva, izostanak promjene *k, g, h* u *c, z, s*, stari troakcenatski sustav, izjednačivanje vokativa s nominativom, genitiv množine na nulti morfem, pridjevska deklinacija u množini na *-ih* (G), *-im* (D), *-imi* (I), uporaba sufiksa *-ec* mjesto *-ac* itd. Uostalom, sâm Križanić upozorava, kad je o akcentuaciji riječ, da se (citat pretočen u suvremeni jezik) »jedino u hrvatskom izgovoru čuju pravilni naglasci, svojstveni izvornoj slavenskoj rečenici. A to ne svugdje nego samo između rijeke Kupe i Une: na području grada Bihaća, a osobito oko Dubovca, Ozlja i Ribnika«, kamo se pred najezdom Turaka sklonilo hrvatsko plemstvo.

Iako je Križanićeva gramatika postala poznata gotovo dva stoljeća pošto je napisana, tek se u naše vrijeme ocjenjuje njezina prava vrijednost. Za nas je dragocjena jer se sada može reći da su u 17.

stoljeću imali Hrvati dvije gramatike (Kašićevu i Križanićevu). Na taj je način jedan i drugi kompleks hrvatske književnosti dobio svoj gramatički opis. Ako se ti opisi poklope kao kružnice na točkama gdje prestaju razlike, zajednički im dio postaje veći nego što se obično misli jer se *in ultima linea* ipak radi o jednom književnom jeziku kojega su regionalni tipovi zasnovani na tri dijalekatske stilizacije u kojima on funkcionira kao književni jezik. Osim toga, sada se može reći da je ozaljski književnojezični krug imao ne samo svoje pisce i leksikografe nego u Jurju Križaniću i svoga gramatičara. Istina, Križanićeva gramatika jezika ozaljskoga kruga nije napisana za vrijeme autorova boravka na posjedima Zrinskih i Frankopana, niti je bila objavljena kao zasebno djelo. Pisana je, kako rekosmo, u ruskoj progonstvu, u Tobolsku, i ugrađena je u međuslavenski jezični mozaik. Ali kad se ona iz toga mozaika izvuče, dobivamo normalnu gramatiku hrvatskoga jezika iz 17. stoljeća (Moguš ¹1984.). Štoviše, Križanićeva hrvatska gramatika sadržava neke opise kojih nema u Kašićevim *Institutiones* (npr. o fonemskoj distribuciji, o morfemskom razlikovanju živo–neživo kod imenica muškoga roda, o kongruenciji i dr.). Zbog tih se tananih filoloških zapažanja i njihovih točnih opisa može reći da Juraj Križanić nije, doduše, prvi hrvatski gramatičar, ali jest pravi.

Umjesto da ozaljski krug nastavi svoju djelatnost, razvoj je uskoro krenuo sasvim drugim tokovima: pogubljenjem hrvatskih velikaša Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana nestalo je onih koji su perom i imetkom stvarali ozaljski krug i širili njegove horizonte. Prekinuto je tako dotadanje stoljetno organizirano nastojanje da se u banskoj Hrvatskoj ostvari poseban tip književnoga jezika koji je imao sve šanse da se jednim krakom proširi od Ozlja do Lepoglave i Varaždina, drugim do Trsata i Vinodola, »da bi svoje najbolje rezultate doživio u svom zavičaju: između Kupe i Velebita« (Vončina ¹1973., 237.).

Ali ideja o zajedničkom višedijalekatski stiliziranom književnom jeziku jedanput ostvarena, ipak se nije mogla potpuno sasjeci u Bečkome Novome Mjestu. Istina, put je do njezina eventualnoga ponovnoga oživljavanja bio sužen, a hod veoma usporen. Naime, ne samo da je nestalo glavâ ozaljskoga kruga, nego je za dugo vremena nestalo i materijalne podloge za bilo kakav kulturni projekt jer su imanja na posjedima Zrinskih i Frankopana u velikoj mjeri bila razgrabljena ili uništena. Ali unatoč teškim prilikama, koje su bile pogoršane i neposrednom turskom opasnošću, misao o zajedničkome jeziku u tom dijelu Hrvatske probijala je sebi put. To se odrazilo u djelovanju čak i najkajkavskijega kajkavca 17. stoljeća, kao što je

bio Juraj Habledić. A kad je turski pritisak popustio, na scenu je s ponovnom »ozaljskom« idejom stupio Senjanin Pavao Vitezović, i za vrijeme svoga boravka u Senju i, osobito kasnije, za djelovanja u zagrebačkoj sredini.

*

Već sama činjenica da Pavao Vitezović u stihove pretače svoju pjesničku viziju *Odiljenja sigetskoga* dovoljno govori o njegovu odnosu prema Zrinscima. Tu će on, kao što su radili i drugi pisci u predgovorima svojih djela, objašnjavati vlastite filološke poglede. Ali glavna je nakana što se latio pisanja *Odiljenja sigetskoga* »najveće toga radi da slavni hrvatski jezik naš u tuliko pozabljenje ne dohodi«. A u veliko je »pozabljenje« došao nakon najboljih godina »ozaljskoga kruga«.

Što ulazi u sastav toga hrvatskoga jezika, Vitezović navodi na početku svog historiografskog djela *Kronika*, objavljena 1696. godine (37):

Zato nemojte se čuditi da negdi čtete slovensku, negdi majdačku, negdi posavsku, negdi podravsku, negdi pako primorsku, a negdi i kranjsku reč budući i ja tako pisane našel sam. I to vse slovenski jeziki od kojih vsakoga lipše se pristoji uzeti reči neg od tujega kogagoder (...) posudjavati.

Vidimo dakle da Vitezović smatra sastavnim dijelom hrvatskoga jezika i sjeverozapadni kajkavski (= *slovenski*), i jugozapadni kajkavski (= *majdački*), i posavski, i podravski, i čakavski (= *primorski*) jer ih je tako pisane (!) nalazio. To je u potpunom skladu s njegovom mišlju da ujedinjenje hrvatskih pokrajina ne znači centripetalnost samo u zemljopisnom smislu nego i u kulturnom te da je političko jedinstvo usko povezano s jezičnim. Zemljama koje se oslobađaju turskoga jarma treba pokazati što su bile prije okupacije. Isto ih tako valja uputiti da »riči pak vse hrvatske jesu ako ne povsud općinske«, tj. da se radi o istom jeziku bez obzira na dijalekatne razlike. Različitost u vokabularu nije nikakav minus. Naprotiv: mnogi se jezici diče time da se »većkrat i drugačije jedna reč izreći more«. Vitezović je mnogo putovao i vrlo se rano uvjerio da dijalekti kojima se govori u hrvatskim pokrajinama imaju bogat rječnički fond. To su mu potvrdile i listine s različitih strana što ih je čitao pripremajući se za pisanje povijesnih djela (Klaić 1914.). Zato je bez oklijevanja unosio u svoje tekstove jezične osobine iz dijalekatski ra-

ODDILYENJE SIGETSKO.

*Toliko razlicsitom, koliko ne-
csujenom dosle Hěrvatske
risme lipotom spravlyeno.*

Po
Plemenitomu i Hrabrenōu Gosp^{nu}
PAVLU VITEZOVICHU

aliti Ritter,
Hěrvatskomu i senyskomu
Vlastelinu.
i lavn: Vojvostva Ricardianskoga Capitanu

u LINCU,
kalspom Gaspara Frajsmidovicha.
Letta Gospod: 1684.

zličitih književnih stilizacija, ne samo iz čakavskih i kajkavskih nego i iz štokavskih. Jednako je tako, sastavljajući svoju *Kroniku*, mogao kao rođeni čakavac bez velikih teškoća »naslidovati većim delom *Vramca popa*« kajkavca, pazeći ipak da se koliko je moguće više prilagodi jezično veoma osjetljivoj kajkavskoj sredini (Junković 1958., 108.–109.). Važno mu je samo bilo da bude što manje posuđenica iz latinskoga (»*dijačkoga*«), njemačkoga (»*nemškoga*«) ili mađarskoga (»*ugerskoga*«) jezika koje potiskuju i guše hrvatske riječi, pa su mnogi već i zaboravili domaće izraze za pojedine pojmove. Nasrtaj tuđica, po Vitezovićevu mišljenju, rađa još veće zlo: koči prirodnu potrebu da se u vlastitom jeziku pronađu tvorbe koje bi odgovarale novim sadržajima. Jezik na taj način prestaje biti produktivan, ne cirkulira njime normalan tijek u kojem je obavijest stvaralački akt, ali i poticaj za novo stvaralaštvo.

Dakako, zajednički jezik, sposoban da sačuva svoj izraz, upotrebljiv u svim oblastima života, treba imati zajedničku i dobro uređenu ortografiju. Naime, od samoga je početka svaki pokušaj uvođenja latinice za hrvatske tekstove nailazio na prepreku koju je trebalo savladati: kako grafiju, izraslu na fonološkom sustavu jednoga romanskoga jezika (latinskoga), prilagoditi sustavu jednoga slavenskoga jezika. Rješavanje je tog zadatka potrajalo, kao što se iz ovoga pregleda vidi, stoljećima, sve do Vitezovića koji također konstatira da je »*dijački aliti latinski abcdar nezadovoljan s 23 svojimi literami aliti slovimi*« za hrvatski jezik, pa unatoč ranijim prijedlozima za reformu grafije »*vsaki po svojoj volji i prez reda piše*«. Konceptija njegove grafijske reforme počiva na spoznaji da svaki fonem treba da ima samo jedno slovo, i to uvijek isto. Takva je konceptija već bila isticana, ali nikada nije dokraja provedena. U tadanjoj velikoj neujednačenosti i nedosljednosti Vitezović se vraća izvoru: slavenskom pismu koje su poznavali »*stari Hervati, s. Jeronim i ostali*«, a to je glagoljica. Shvativši bit glagoljskoga pisma, Vitezović je počeo postupno, od djela do djela, odbacivati dvoslove i troslove, da bi u djelu *Plorantis Croatiae saecula duo* (Zagreb, 1703.) upozorio na čvrst monografemski sustav što ga je za »*voces Croaticas*« bio iznio u (na žalost) izgubljenome radu *Orthographia Illyrica*. To je sustav:

- ç za č (umjesto tadašnjih *cs* i *ts*);
- c' za ć (mj. *ch* i *tj*);
- c + i, e, a, o, u = c;
- ĺ za l (mj. *lj*, *ly*, *gl*);
- n' za n̂ (mj. *nj*, *ny*, *gn*);
- ż za ž (mj. *sh* i *x*).

U tom su sustavu dvije stvari jasne. Prvo, proveden je osnovni princip: jedan fonem jedan grafem. Drugo, »meki« fonemi (ć, ĺ, ŋ) imaju neki znak iznad slova (ć', ĺ', ŋ'), a »tvrđi« (č, ž) ispod slova (č̣, ẓ̌). Takvu grafijsku sliku glasovne iznijansiraności nije dotada nitko pokazao. Vitezović je učinio samo jednu iznimku: vokalno *r* označuje sa *yr* (dakle sa dva znaka). Međutim, tu se Vitezović nije mogao poslužiti zarezm ispod slova *r* kao kod palatala jer mu je zarez bila oznaka za umekšavanje, a to je baš obrnuto negoli kod vokalnoga *r*. Takva su rješenja značila suprotstavljanje tradiciji, navikama ukorijenjenima i na sjeveru i na jugu hrvatskih zemalja, osobito navikama za Vitezovića nove kajkavske sredine koja se polako počela priklanjati grafijskoj reformi zagrebačkoga biskupa Petra Petretića. Formalno ne odbacujući Petretićevu reformu, koja zapravo slijedi mađarski način pisanja, Vitezović iznosi svoje originalne prijedloge, smatrajući ih najboljima. Upravo zato takvim znakovljem — modificirajući samo *ŋ* u *n'* — piše svoj veliki latinsko-hrvatski rječnik *Lexicon latino-illyricum*. Dosljednost kojom je Vitezović provodio prikazani način pisanja pokazuje njegovo čvrsto uvjerenje da će se ipak izraditi tiskarska slova, pa će se njegov rječnik štampati onako kako on želi. Velika je šteta što Vitezović nije uspio nabaviti sredstva za odlijevanje novih slova te reformiranom grafijom tiskati *Lexicon* kao krunu svoga leksikografskoga umijeća. Tako je njegov rječnik ostao u rukopisu. Unatoč tomu, u Vitezovićevu se rukopisnomu rječniku najbolje oživotvoruju njegove zamisli o jeziku i grafiji. U jeziku vlada literarna trodijalektalnost:

Quid...ča, kaj, što

Quidni...zašto ne, jer ne, zakaj ne

Quidquid...čagod, štogod, kajgod, štokoli, kajkoli, štogodar

Quidvis...štokoli, čakoli, kajkoli

Quilibet...vsaki, svaki, svakoji svakoteri, kimu drago, tkomu

drago

Quis...koji, gdo, ki, tko

Natare...plavati, plivati, pluti

Nux...orih, orah, oreh.

Što se grafijske reforme tiče, Pavao će Vitezović ostati poznat po dvomu. Nitko prije njega nije predložio tako dosljedan monografemski sustav na bazi dijakritičkih znakova. Po tomu je direktan preteča Ljudevitu Gaju i ilircima koji su usvojili iste principe i uspjeli ih ostvariti. Zatim, grafijske su reforme na sjeveru i jugu Hrvatske vođene do tada odjelito. Vitezović, zalažući se za političko sjedinjava-

nje hrvatskih pokrajina, prvi predlaže ista grafijska rješenja za obje sredine. Ta se njegova misao postupno širila po čitavoj Hrvatskoj. Zbog svega je toga Vitezović postao jednom od najvažnijih figura u povijesti hrvatskoga književnoga jezika u prijelaznim desetljećima iz 17. u 18. stoljeće.

Učvršćivanje tronarječne stilizacije književnoga jezika

Dok se sjeverni dio čakavskoga narječja vezivao u 17. stoljeću sve više za književnu stilizaciju ozaljskoga kruga i za kajkavce, južna je čakavština, mahom ikavska, bila služila kao književni izraz spisateljskim krugovima čija su se središta nalazila na Hvaru, u Splitu i u Zadru. Doduše, u 17. se stoljeću pojavljuju nova čakavska središta, ali bi se i ona upravo po jezičnoj osnovici i nadgradnji mogla vezati uz bivše jezgre. Po tome bismo kao nastavak hvarske književno-jezične tradicije (Hektorović–Lucić–Pelegrinović–Benetović) mogli promatrati djelovanje pisca Ivana Ivaniševića s otoka Braća, Andrije Vitaljića s otoka Visa i Petra Kanavelića iz Korčule. Jezik se Ivaniševićeve zbirke pjesama *Kita cvitja razlikova* poklapa s osnovnim čakavskim sustavom (38):

*Nu začata jeda nisi
Kako su se sve začale
I u bludu i u grisi
I rojena kako ostale.
I dojena i hranjena
I rodila kako žena.*

O čakavskoj bračkoj osnovici svakako govore oblici *začata* (= začeta), *začale* (= začele), *rojena* (= rođena), ali ima Ivaniševićevih stihova, kao što će se vidjeti, koji su znatnije okrenuti prema Dubrovniku. Splitskomu se krugu Marulićevu može pribrojiti Jerolim Kavanjin koji u svojoj »velepjesni« *Bogatstvo i uboštvo* stavlja u stihove podatak da je Marulić preveo a Kašić objavio *Naslidovanje* Tome Kempenca:

*Marko a Marul, naš Splićanin
i u slovinska naša slova
vridne nauke pukom pravi
ko otac Kašić nam objavi.*

Novo je čakavsko središte trebao postati Šibenik, ali je Šibenčani-
na Ivana Tomka Mrnavića, uronjenoga u povijesnu tematiku, lakše
priključiti zadarskoj tradiciji (Zoranić–Karnarutić–Baraković) ne-
goli splitskoj. Činilo se da će ovako jaka književna središta, kojima
treba dodati istarsko–kvarnersku regiju uspjeti osigurati čakavskoj
stilizaciji primat književnoga izraza i dovesti je u poziciju da preuz-
me ulogu općehrvatskog standarda. U tom se pravcu i u 17. stoljeću
kretalo, na primjer, nastojanje Splićanina Matije Albertija koji za-
govara čakavsku ikavicu, a u reformi se latiničke grafije oslanja na
Hektorovićeve rješenja »*slideći stope naših starih slovućih mužih i*
način pisanja naše bukvice i ćurilice«. Uostalom, čakavskoj je struji
pripadao i sam početak protureformatorskog djelovanja. Međutim,
ugled je štokavštine, pored njezine rasprostranjenosti, toliko u knji-
ževnosti porastao da se njezin utjecaj, poglavito utjecaj književnoga
Dubrovnika, osjećao u djelima samih čakavskih pisaca s juga. Nema
čakavskoga pisca južne zone koji o tome nije vodio računa. Spome-
nuti se utjecaj jasno vidi u stihovima poput Ivaniševićevih kad pita
vilu:

*Rekoh: Vilo draga i mila
koja biše, htij mi reći,
okrunjena ona vila,
ona vila plemenita
uridna od krune svega svita.*

*Odgovori: Ono je vila
Dubrovnika, slavna grada,
ku je kripost ukrunila,
i dostojno ka nas vlada.*

Što se pak ugledanja na dubrovački jezik tiče, još je jasniji Višanin
Andrija Vitaljić koji u predgovoru svoga djela *Ostan božje ljubavi*
kaže:

*Ali htih sam u ovih pisnih u koliko sam imal poznanja služiti se
izgovorom dubrovačkim jer mi se je vidilo da ovako izgovarati da-
ju niku slatkost i niki ugodan i lip način onoj riči, osobito u pisni
četvaroretkoj od ove varsti.*

I Korčulanin Petar Kanavelić sav je svojim pjesničkim jezikom i
mnogim temama, poglavito kad je došlo do »tréšnje« 1667. godine,
okrenut Dubrovniku (Bogišić 1968., 35.–368.).

U drugih se pak čakavskih stvaralaca nalaze isti motivi kao u dubrovačkih pjesnika, najčešće prepjevi psalama Davidovih ili suzâ izgubljenoga sina, da bi neki, kad im je zatrebalo zbog rime, zaboravili načas na svoju čakavsku ikavicu i silom ijekavizirali *blizu* u *blijezu*, *smrt nemila* u *smrt nemijela*, *praviti ću* u *pravitijeću*. Književnici pak čakavskoga sjevera u prvoj polovici 17. stoljeća ili nisu značili mnogo, kao npr. Pažanin Ivan Mršić, ili su se strogo držali nabožne tematike poput Franje Glavinića, ili su se prihvatili rusifikacije hrvatskoglagoljskih knjiga poput Rafaela Levakovića. Istina, Glavinićev je jezik, trodijalekatno usmjeren, bio dobar potporanj za luk kojim se preskakalo Levakovićevo zastranjivanje i nastavljao razvoj s djelovanjem Senjanina Pavla Vitezovića koje pripada već kasnim godinama 17. stoljeća i početnim godinama 18. stoljeća. Unatoč dakle određenomu kontinuitetu stanje je stvari ipak bilo takvo da čakavsko narječje nije više moglo izdržati konkurenciju, pa polako gasne kao samostalan književni izraz. Čakavski najvitalniji, iako vremenski ne najzadnji, ostao je zapravo zaderski književni krug, odnosno Juraj Baraković kao njegova posljednja važnija književnička figura. Možda upravo jezik Barakovićevih djela, koja su se pojavila na početku 17. stoljeća, najbolje ilustrira sudbinu južnočakavskoga književnog izraza. Za razliku od Zoranićevih *Planina* čiji je tekst prošaran arhaizmima svake ruke, pa i onima koji su, kao npr. crkvenoslavenizmi poput *rov* u značenju »grob« mogli doći — zajedno sa Šimunom Kožičićem (koji se nakon glagoljaškoga biskupovanja u Rijeci vratio u Zadar) — sa sjevernočakavskog područja, u Barakovićevim djelima, poglavito u *Vili Slovinki*, arhaizmi su (poput redovitoga prezenta *dviže* i *podviže*) prava rijetkost (Brozović 1979., 27.).

U gramatičkim je morfemima Baraković okrenut južnočakavskom i štokavskom sustavu, njegov je tekst ujednačeniji, organiziraniji, blizak podjednako čakavskom i štokavskom čitaocu. Stoga nije čudo što su mu se djela izdavala gotovo kroz čitavo 17. stoljeće, pa i u prvim desetljećima 18. stoljeća, tj. i onda kad je književna produkcija na čakavskom jugu već bila zamirala. Kroz čitavo 17. stoljeće slabi polako čakavska stilizacija kao jezik književnosti, ponajprije na južnom dijelu, jer se i rođeni čakavci priklanjaju zapadnom, ikavskom tipu štokavštine. Tako je ikavska štokavština pomalo postajala na kraju 17. stoljeća i u prvoj polovici 18. stoljeća općeprihvaćen književni izraz većine bivših čakavskih središta, pa i tako izrazitih kao što je bio Marulićev Split. Orijehtacija prema tom tipu štokavštine počela je zapravo već drugom fazom Kašićeva rada u skladu s

V I L A
SLOVINKA
G I V R G I A
BARAKOVICCHIA

Zadranina

V CETTARE VARSTI
Petya Sloxena

C, a yest v Pifini Skupne , ti Ofimo Redke , ti Zucno
Poyke , i ti Polvredke.

Delimit Haj
1882

VENETIA, D MCLXXXII.

Appresso Nicolò Pezzana.

Con Licenza de' Superiori , e Priuilegio.

praktičnim načelom katoličke obnove da podloga književnom jeziku bude najraširenije narječje. Zato Kašić piše gramatiku »ilirskoga« jezika (*Institutiones linguae illyricae*) smatrajući, u skladu s tada uobičajenim mišljenjem, da *natio Illyrica* obuhvaća hrvatske zemlje od Dalmacije preko Bosne do Slavonije.

Na taj veliki dio »slovinstva« nastojali su, upravo preko jezika, proširiti svoj vjerski utjecaj svi pisci katoličke obnove od Bartola Kašića do Rafaela Levakovića. Pri takvim se nastojanjima lako moglo dogoditi da etničke granice postanu nevažne i da se domaći naziv jezika zamijeni onima koji su odgovarali izrazito intelektualističkom pokretu kakav je bila protureformacija. Jedan od takvih naziva zasigurno je bio »ilirski« iz razloga povijesnoga mišljenja što smo ga upravo spomenuli. Međutim, najvažniji utjecaj štokavske jezične stilizacije zacijelo je posljedica snažne književne produkcije u Dubrovniku čiju okosnicu čine Ivan Gundulić, Ivan Bunić Vučić, Junije Palmotić i, nešto kasnije, Ignjat Đurđević koji u potpunosti afirmiraju (i)jekavsku štokavštinu. Iako se u Gundulićevim djelima mogu naći ikavizmi poput *bliditi*, *cvit*, *dilo*, *lito*, *svit*, *svitlos*, *lipos*, *kripos* itd., prevaga je (i)jekavizama očita ne samo po tome što ikavski likovi imaju, čak i češće, naporedo (i)jekavske oblike, nego što je najveći dio zabilježen samo u (i)jekavskim oblicima, kao *vjekovit*, *trijes*, *bjegući*, *bijes*, *dijete*, *djeca*, *ljepši*, *smjeti* i mnogi drugi primjери. U Gundulićevu djelu *Dubravka* sve kao da vrvi od (i)jekavizama (42):

*Cvijeta cvijetje po sve kraje,
jasni se istok cvijetjem resi,
zvijezdam cvijetje svud nastaje
zora u cvijetju zgar s nebesi
od cvijetja nam daž prosipa;
kupimo ga, družbo lipa!*

*Sve rumeni, sve se bijeli
u razlikom cvijetju sada,
u cvijetju se sve veseli:
gora, polje i livada;
sve je cvijetjem procavtilo
od cvijetja je doba milo.*

Jednako je tako i u slučajevima s ijekavskim nastavačnim morfemima: *istijeh*, *krvavijeh*, *lovornijem*, *ljepšijeh*, *mlačahnijeh*, *mr-tvijeh*, *obilnijeh*, iako i tu ima naporedosti: *čijem* i *čim*, *kijem* i *kim*, *mladih* i *mladijeh*, *noćnih* i *noćnijeh*. Obrnutih slučajeva, tj. upo-

raba samo ikavskoga lika u osnovnom dijelu riječi bez (i)jekavske paralele, teško bi bilo naći. Unatoč tomu treba reći da ikavizama ima mnogo više u ranijim Gundulićevim djelima negoli u njegovu najpoznatijem djelu *Osmanu*.

Bilo je to u skladu s Gundulićevim poštivanjem jezika književne baštine, ali i s mogućnosti da se npr. ikavsko *vik* uporabi u značenju »igda, nigda«, a ijekavsko *vijek* u značenju »doba«. Prvo značenje pokazuju npr. stihovi (43):

*Er komu se što odluči,
vik ne ubjegne togaj suda.*

.....
*Komar s orlom, a mrav s lavom
vik poroda ne izvede.*

.....
*Na razblude ona mlada,
ćuh oholu vik ne prignu.*

Drugo značenje pokazuju npr. stihovi (44):

*Da zaista tko god ljubi
ljubljenomu vijek ne kaže*

.....
*Izbjegnuti smrt u ratu,
od junaka vijek ne visi.*

Pri svemu se što je navedeno razumije da primjeri kao *dio*, *bio*, *živio* i slično ne potiru naše tvrdnje o (i)jekavskoj pretežitosti jer su ti oblici nastali pravilnim razvojem u okviru (i)jekavskoga sustava. Za daljnja izlaganja poslužiti ćemo se početnim stihovima Gundulićeva djela *Osman* (45):

*Ah, čijem si se zahvalila,
tašta ljudska oholasti?
Sve što više stereš krila,
sve ćeš paka niže pasti!*

*Vjekovite i bez surhe
nije pod suncem krepke stvari,
a u visocijeh gora vrhe
najprije ognjeni trijes udari.*

*Bez pomoći višnje s nebi
svijeta je stavnos svijem bjeguća
satiru se sama u sebi
silna carstva i moguća.*

IVANA GUNDULIĆA

OSMAN

U DVADESET PIEVANJAH.

DRUGO IZDANJE.

U ZAGREBU.

Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja.

1 8 5 4.

Prevaga (i)jekavskih likova u ovome odjeljku, kao i u drugim Gundulićevim djelima, odnosno u djelima ostalih dubrovačkih pjesnika koji pripadaju tzv. zlatnom vijeku hrvatske književnosti nije ni u dubinskoj strukturi prekinula vezu s ikavski stiliziranim književnim izrazom. Spomenuta se povezanost zrcali u nastojanju da se književno naslijeđeni ikavski likovi uporabe ponajprije zbog rime kao npr. *uokoli x doli, milo x htalo, isto x misto, mile x strile, diči x riči* i slično. Dakako, ikavizama ima i izvan rime. S druge pak strane, ikavizam se razabire i u unutarnjemu tkivu pjesničkoga metra kojim pjeva Gundulić. Tako npr. u njegovu *Osmanu*, satkanu u osmercima, duga (i)jekavska sekvencija vrijedi samo jedan slog, tj. kao kod ikavaca, a ne dva sloga, kao što pokazuju primjeri (46):

*Ah, čijem si se zahvalila...
da ma ruka svijetom vrti...
dokli vas saj svijet osvojim...
od svijeh vitez kijeh on plaća...
i u kratko prostrijet vrijeme...
među mudrijem riječ je taka...*

Jednako je tako i u drugih dubrovačkih pjesnika koji pišu osmercem, a tih je pjesnika najviše. To se vidi u osmeračkim stihovima *Plاندovanja* Ivana Bunića Vučića (47):

*Što si, lijepa Rakle moja,
tvoj smijeh slatki pripravila,
ter je ljepos rajska tvoja
svjetlo čelo razvedrila?*

*Ali, lijepa ma gospoje,
i podsmijehu hoćeš riti
da kameno srce tvoje
hoće mene pomiliti?*

*Ali mlados tva mi veli
veseloga sred pogleda
da se diči i veseli
mrtva mene, jaoh, gdi pogleda?*

Prema tome jednaku metričku vrijednost od jednoga sloga imaju Bunićevi oblici s dugim *ě* poput *lijepa, smijeh* i *podsmijeh*, kao i oni s kratkim *ě* poput *ljepos* i *svjetlo*, odnosno ikavsko *gdi*. Uostalom, da je vrijednost *ě* bila u Dubrovniku jednosložna, potvrđuje i F. M. Appendini u svojoj ilirskoj gramatici jer navodi da Dubrovča-

ni »*pronunciano costantemente* je, *come nelle parole* bljéd *pallido*, bjêlo *bianco*, mljêko *latte*, mjeséz *luna*, rjêti *dire*, rjec *parola* ec«. Povezanost svih pjesnika hrvatskoga baroka, poglavito Gundulića, s jezikom književnoga naslijeđa vidi se također u uporabi arhaičnih čakavizama, kao što su glagol *vazeti* umjesto *uzeti*, onda i imperativ *vazmi*, participi *vazam* i *vazamši*, imenica *vazetje*, zatim glagol *prijati* »primiti« (s promjenom *ję* > *ja*), pa oblik *gospoja* (umjesto *gospoda*) i još pokoji. Ali jednako se tako spomenuta povezanost vidi u bogatoj metaforici i frazeologiji. Metaforâ je bilo i u ranijem pjesništvu, u Marulićevim djelima na primjer, a pogotovu u stihovima naših petrarkista (što prevedenih što novostvorenih), ali najvećma u pjesnikâ hrvatskoga baroka (Fališevac 1987., 140.–162.). I kod uporaba frazâ može se pratiti kontinuitet. To je i razumljivo jer se fraze ne stvaraju *ad hoc*, nego ih pjesnik uzima kao već postojeće, uporabom uobičajenih sklopova riječi. Međutim, pjesnički je odabir gdje će koju frazu upotrijebiti. Iz mnoštva frazema što se nalaze u *Osmanu* Ivana Gundulića izdvojiti ćemo, ilustracije radi, samo neke koji izražavaju razne osjećaje:

*jad satira koga,
cijepati srce komu,
roniti suze niz lica,
znojiti se od muke,
treptjeti od kojega imena,
milovati koga ko oči u glavi,
obрати od dva zla manje,
ne ide od ruke,
zamuknuti mramorkome,
izgubiti riječi,
teći brže od vjetra,
biti komu štapak u starosti, itd.*

Kad se razmotri sva Gundulićeva frazeologija, dolazimo do zaključka da se brojni frazemi rabe i danas, odnosno da osnovni Gundulićev frazeološki fond u velikoj mjeri korespondira s današnjom frazeologijom (npr. *znojiti se od muke*, *od dva zla odabrati manje*, *biti komu štap starosti*). A kad se uzme u obzir, s jedne strane, da frazeme iz *Osmana* nalazimo i u drugih pisaca 17. stoljeća, a, s druge, da su pojedini frazemi već bili utkani u djela Marulićeva, odnosno da se nalaze u stihovima hrvatskih petrarkista, onda i preko frazeološke uporabe dobivamo jasnu crtu višestoljetnoga njegovanja hrvatskoga književnoga izraza sve do naših dana.

Osim ijekavskoga utjecaja drugi je štokavski utjecaj bio ikavski, a obuhvaćao je područje Makarskoga primorja, zatim područje oko rijeke Neretve i Cetine te široko područje zapadne Bosne i Slavonije (koje je najvećim dijelom obuhvaćao prostor franjevačke redodržave Bosne Srebrene). Upravo su bosanski franjevci bili jezično vezivno tkivo između mora i Slavonije, a oni su zbog školovanja, kretanja, dopisivanja i pastoralne djelatnosti svojih članova nastojali da im ikavica »bude što homogeniji pismeni jezik« (Brozović 1972., 46.). Bio je to »književni jezik pučkoga tipa i nadregionalne raširenosti«, predstavljajući »stanovit kontrast u odnosu na profinjenu umjetnost Dubrovnika i ostalih južnohrvatskih središta« (Lisac 1993., 173.). U to se more jugoistočne i istočne ikavske štokavštine utapala sve više, teritorijalno bliska, čakavska ikavica, pogotovu što su i književni uzori pripadali štokavskoj sredini, pjesnicima dubrovačkog baroka ponajprije.

Nastavak leksikografskoga rada

Na plodan leksikografski rad Ivana Belostenca nadovezuje se djelovanje Jurja Habelića za kojega se može reći da je postao središnja kajkavska figura u 17. stoljeću. Svojim tekstovima, a osobito rječnikom *Dikcionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane* (1670.), Habelić se načelno udaljuje od dotadanih »ozaljskih« pogleda na jezik, priklanjajući se isusovačkoj tezi da je najbolje kad se za osnovicu književnoga jezika odabere jedna narječna stilizacija.

Habelić se odlučuje za kajkavsku stilizaciju, želeći da ona preuzme funkciju književnoga jezika u cijelom sjevernom dijelu Hrvatske, tj. na prostoru između jezika, kako on kaže, *horvatskoga* (= čakavskoga) i *kranjskoga* (= slovenskoga). (Habelićev izraz *slovenski*, što ga ima i u naslovu rječnika, zapravo je poekavljeni lik pridjeva *slovinški*.) Unatoč Habelićevu nastojanju realnost je bila drukčija. Prvo, već se u Pergošićevim i Vramčevim djelima nalaze mnoge nekajkavske osobine. U 17. stoljeću sve je više kajkavskih pisaca koji, da se poslužimo riječima Turopoljca Matije Magdalenića, pišu »*niti zavsima pravo hervatski niti zavsima slovinski nego sclavonico-croatice*«. Prema tome, ni prošlost ni tadašnjost kajkavskoga književnoga jezika nisu govorile u prilog ekskluzivnosti. Drugo, o bok kajkavcima djeluju još uvijek pisci ozaljskoga kruga (neki i sami rođeni kajkavci), a oni su sljedbenici koncepcije o trodijalekatnoj osnovici književnoga jezika. U takvu kulturnu okruženju i u situa-

DICTIONAR,

ili

Réchi Szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red posztaylene, i Diachkemi zlahkotene

Trudom

JURJA HABDELICHA,

Mafnika Tovaruštva Jesusevoga, na pomoch napredka u Diachkom navuku Skolneh Mladenczeu Horvatszkoga, i Szlovenszkoga Naroda.

ZDOPUSCHENYEM GORNYEM.

Stampano u Nemskom Gradczu, pri Odvetku
Widmanstadiussa. M. DC. LXX.

ciji kad se hrvatski neturski i nemletački prostor još uvijek svodio na »ostatke ostataka« — *reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae*, ne voditi računa o jeziku sunarodnjaka, makar i ne pripadali istom organskom narječju, nije mogao ni takav gorući kajkavac kao što je bio Juraj Habelić. Stvarnost je zaista morala biti teška kad je Habelić u predgovoru svoga djela *Zrcalo Marijansko* našao razumijevanja za riječi *zagorske* i *majdačke* (= prigorske), *solarske* (= čakavske) i *tukavske* (= štokavske), dakle za jezik s višedijalekatnom osnovicom. U toj višedijalekatoj situaciji osnovica je Habelićevu pisanu jeziku nesumnjivo kajkavska, ali dopušta da nekajkavci »*Horvati*«, tj. stanovnici »južno od Kupe, pretežno čakavci, ali i nešto štokavaca« (Vončina 1977., 185.) prilagode kajkavske riječi svojim (49):

Ništarmanje, komu se horvatski hoće govoriti, neka reče mesto lahko lahko, mesto osem osam, mesto jalen jalan, mesto nesem nisam, etc. Ar ne teško mesto E postaviti ili reči I ali mesto E A.

I Habelić je dakle, čuvajući i svojim tekstovima obogaćujući kajkavski književni izraz, prihvaćao jezik kakav se nalazio ranije u djelima hrvatskih protestantskih pisaca i pisaca ozaljskog kruga. Radio je to unatoč svojem protureformacijskom naučavanju i unatoč građanskoj osudi pobuna i urota. Štoviše, i sam je u svojim djelima, iako neusporedivo manje od drugih, znao posegnuti za pokojim nekajkavskim leksemom i u *Dikcionaru* dodati ga kajkavskom. Tako npr. pored *krič* navodi *vika*, pored *pes* navodi i *pas*, ali samo *muha pasja*, pored *ovan* stoji *oven*, za latinsko *dies* navodi ekvivalente *den* i *dan*, ali i obrnutim redom *dan* i *den*, da bi bez kajkavskoga ekvivalenta nastavio nizati: *dan najduži v letu* (= solstitium aestivum), *dan svadbeni* (= dies genialis, nuptialis), *dan gošćenja* (= dies epularis), *današnji* (= hodiernus), *danas* (= hodie) itd. Budući da je Habelić namijenio svoj rječnik »*navuku školneh mladencev*«, nalazimo zabilježeno obilje leksema vezanih za školu, knjigu, knjižnicu, pouku, kao što su (50):

dijački,
dijak,
dijak ki se vuči,
dijak mudroga govorenja,
dijak perve škole,
dijak druge škole,
dijak ki se bogoslovstva ali desete škole vuči,

*dijak ki se matematike vuči,
dijak ki se svetskeh pravdi vuči,
dijak ki se pravdi cirkveneh vuči,
dijak ki se doktorije ali vračta vuči.*

Sve mu je to moglo biti blisko, odnosno mogao je naći u kajkavskim tekstovima što su ga okruživali. Ali već podatci kao *bura* (za sjeverni vjetar), *jačmen* (= hordeum), *jačmeni kruh* (= hordeaceus panis), *jadro na ladje*, *kalamar riba morska* pokazuju da je Habdelić posezao i za nekajkavskim tekstovima. U to nas uvjerava čitav niz natuknica u vezi s brodovljem:

*brod,
broda ali ladje razbijenje,
brodar,
brodar ki v ladje ali v čunu prevaža,
brodarski,
brodarski križ,
brodim se,
brodišče,
brodis gde ladje pristavljaju,
broditi se,
brodovina,
ladja kapitanska,
ladja ribička,
ladja vu ke se konji voze,
ladja berza u ke se vojuju,
ladje dno,
ladje prvi kraj,
ladje zadnji kraj,
ladje kljun,
ladje klin okol koga se veslo obrača,
ladje drevo na kom jadro stoji,
ladje kapitan,
ladje veslar itd.*

Pored ovakvih postupaka znao je Habdelić prihvatiti pokoju osobinu ne tako tipičnu za kajkavsko narječje, ali posve običnu u drugim narječnim stilizacijama (kao npr. jednadžba $q = l = u$: *rōka > ruka = vuna < vlna*, lokativ jednine na *-u* i dr.). Stoga se može reći da su i u kajkavskoj polovici sjeverozapadnoga kompleksa čakavski i štokavski elementi postali u 17. stoljeću književna svakodnevica. Oni su *via facti* približavali kajkavski književni izraz zapadnijoj po-

lovici čakavskoga sjevera. U tom zbližavanju središnju su ulogu bili odigrali »ozaljci«, i u književnojezičnom i u geografskom pogledu. Oni su, s jedne strane, povezali cio hrvatski sjever i na tom prostoru utirali put zajedničkom jeziku na trodijalekatnoj osnovici. S druge pak strane, uključivanjem štokavskoga narječja u jezično zajedništvo sjevera smanjen je raskorak između jezika hrvatskih pokrajinskih književnosti. A kad su pod konac stoljeća počeli uzmicati Turci, postajala je komunikacija između sjevera i juga sve življa, i to upravo preko štokavskoga terena. Istina, taj teren više nije bio predmigracijski, gleda li se na raniji raspored štokavskih dijalekata, jer je na opustjela čakavska staništa naseljen, i voljom i nevoljom, ne samo hrvatski ikavski živalj nego i srpski ijekavski, ali u ovome kontekstu to i nije bitno; važno je da se radilo o štokavskome narječju kao takvom. Zato u promijenjenoj situaciji postaju sasvim razumljivi naponi koji će u ovome razdoblju nastojati ukloniti ili bar oslabiti hrvatsku jezičnu dihotomiju. Počinju jačati naponi da se preko pravopisa — što znači preko jezika, a to se poistovjećivalo s narodom — pronađu rješenja koja bi mogla biti prihvaćena s obje strane Velebita.

*

Stazom leksikografskih prethodnika krenuo je Jakov Mikalja, izdajući u Loretu 1649. godine u jednoj knjizi gramatiku talijanskoga jezika (*Grammatika talianska ukratko illi kratak nauk za naucitti latinski*) i rječnik pod naslovom *Blago jezika slovinskoga*.

Ta kratka Mikaljina gramatika zanimljiva je stoga što je, koliko se zasada zna, prva talijanska gramatika napisana hrvatskim jezikom. Bila je namijenjena našim učenicima koji su trebali otići na daljnje školovanje u Italiju. Glavna je svrha zapravo učenje latinskoga jezika, ali će se to moći bolje svladati ako se najprije nauči talijanski. »*Mucno je*, kaže Mikalja, *uciti diački jezik* (= latinski) *ne razumivsci dobro latinski* (= talijanski).« Budući da je Jakov Mikalja bio od 1630. do 1633. godine profesor u dubrovačkoj isusovačkoj gimnaziji, razumljivo je što je njegova gramatika pisana dubrovačkim tipom književnoga jezika unatoč činjenici što je »bosanski« tip smatrao najljepšim. Zahvaljujući toj knjiškoj orijentaciji, moguće je na osnovi njegovih gramatičkih pravila dobiti također veoma dobar uvid u ondašnju gramatičku strukturu hrvatskoga jezika i gramatičku terminologiju, kao npr. *slovo glasovito* (= samoglasnik), *ime* (= imenica), *namisnik imena* (= zamjenica), *riječ* (= glagol), *riječi čineće*

B L A G O
JEZIKA SLOVINSKOGA

I L L I

S L O V N I K

ù Komu izgorarajuse rjeci slovinske
Latinski, i Djacki.

THESAURUS LINGVAE ILLYRICAE
S I V E

DICTIONARIUM
ILLYRICUM

In quo verba Illyrica Italicè, & Latinè redduntur.

Labore P. JACOBI MICALIA
societ. JESU collectum.

*Et sumptibus Sacrae Congregationis
de Propaganda Fide impressum.*

L A V R E T I,

Apud Paulum, & Io: Baptistam Seraphinum. 1649
Cum DD. Superiorum Permissu.

(= aktivni glagoli), *riječi trpljeće* (= pasivni glagoli), *riječi posobite* (= povratni glagoli), *riječi bez sobstva* (= nepovratni glagoli) itd.

Što se rječnika tiče, Jakov je Mikalja potpuni sljedbenik Bartola Kašića, tj. isusovačkoga pogleda na književni jezik. Kao što je Kašić želio prezentirati onaj književni izraz koji je, po njegovu mišljenju, bio najbliži najboljem, tako i Mikalja unosi u svoj rječnik probrane riječi u najljepšem narječju (*»le parole scelte et in dialetto più bello«*). To je narječje što zauzima relativno velik prostor neprimorskog pojasa na kojemu su se tada prepletale čakavske osobine s osobinama ikavskih i ijekavskih štokavskih tekstova. Zato u Mikaljinu rječniku nalazimo pod istom natuknicom: *bječva* i *bičva*, *bijedan* i *bidan*, *bjelac od jaja* i *balance*, *bijeliti se* i *biliti se*, *bivo* i *bivol*, *carni* i *crni*, *carkva* i *crikva*, *carven* i *crljen*, *carv* i *crv*, *pakal* i *pakao*, *ura* i *vrijeme* i sl.

Uz svaku se takvu hrvatsku natuknicu nalazi talijanski i latinski ekvivalent. Iz toga se vidi da je Mikalja, idući Kašićevim tragom, uzimao hrvatski jezik kao ishodišni (kao tzv. lijevu stranu) i da je tako komponirani rječnik prvi tiskom objavio. Ali pored jednostavnih prijevoda hrvatskih leksema na talijanski i latinski jezik, gdje se uz hrvatsku natuknicu nalazi obično i njezin sinonim (npr. *znoj* i *pot*, *zoriti* i *zriti*, *zraka* i *zrak*, *činiti čine* i *čarati*), Mikalja je pošao dalje, pa je počeo navoditi nekoliko značenja pojedine riječi. Tako na primjer, dok u Vrančićevu rječniku nalazimo samo ekvivalent *znati* (s.v. *scire*), u Mikaljinu se rječniku vidi da *znati* može značiti i *umjeti* i *biti uješt* i *poznati* i *razumjeti* te se kod svake takve natuknice nalaze talijanski i latinski ekvivalenti. Mikalja je obogatio svoj rječnik i time što je na mnogo mjesta unosio neke tadašnje frazeološke sklopove, kao npr.:

biti dostojan hvale,
biti na pamet,
biti priličan,
biti van sebe,
biti u misli,
biti u vlasti,
biti komu u ruci,
bježati natrag itd.

Zbog svega toga Mikaljino *Blago* znači znatan pomak u leksikografskoj obradi hrvatskoga rječničkoga blaga.

Grafijska ujednačivanja

Sasvim je razumljivo da su do sada izneseni procesi jezičnog ujednačivanja imali svojih posljedica jer su sve više jačali i ubrzavali se procesi grafijskoga ujednačivanja. U tom je pogledu u 17. stoljeću intenzivirano nastojanje hrvatskih latiničara da se grafija uredi tako da, ponajprije kod konsonanata, istom fonemu odgovara uvijek isti znak, odnosno da taj isti znak bude jednoslov ili niz konsonanata koji se ne ostvaruju u govornom slijedu. Pristupi izradi takva grafijskoga sustava hrvatske latinice nisu bili ni laki ni jednostavni ni na čitavu prostoriju jednaki, ali su nastojanja sasvim uočljiva. Šime je Budinić vidio rješenje u smanjenju broja višeslovnih kombinacija i proširenju broja dijakritičkih znakova, pa je dotadanji dijakritički znak ispod slova *ç* prenio na još dva znaka: *č* i *ž*.

Tim je putem krenuo također Rafael Levaković koji podslovne i nadslovne dijakritičke znakove rabi ne samo u latinici (npr. u latiničkom dijelu svoga *Brevijara* ima znak *ç* za fonem *č*, a znak *ć*, po uzoru na poljsku grafiju, za fonem *ć*), nego i u glagoljici. Polazeći od uvjerenja da je određenih dijakritičkih znakova bilo u glagoljici otprije (npr. znak *Ź* za fonem *ž*), Levakoviću znak *Ž* služi za sekvenciju je iza vokala, odnosno znak *W* za fonem *j*. Međutim, Levakovićeva reforma glagoljičkih slova ne nailazi na širi odjek jer je provodio određenu rusifikaciju crkvenoslavenskih tekstova, što je odudaralo od općega toka hrvatskoga književnoga jezika. Osim toga, mnoga su njegova latinička rješenja, inače dobra, ostala u rukopisnim djelima, pa nisu ni mogla znatnije utjecati na ostale pisce.

U Budinićevo doba i u razdoblju nakon njega, izuzme li se Levaković, jača »istografijska« i »dijakritička« struja koja se zapravo naslanja na Hektorovića. Toj je struji blizak naš prvi gramatičar Bartol Kašić. Uvidjevši da je ranije (od Marulića do Bandulavića) »malo ne svak svojim načinom služio se latinskimi slovimi«, Kašić je nastojao, kako piše u *Ritualu rimskom*, »po nauku od gramatike moje vazda jednim načinom upisati i utišiti« pismena. Tako npr. dotadašnju dvoznačnost znaka *u* za foneme *u* i *v* (uspor. *uruche* = *vručé*) Kašić razrješava uvođenjem znaka *v* za fonem *v* (npr. *veslo*, *vlastela*, *plav*), pa se lijepo razabire razlika u primjeru kao *gliubav* = *ljubav*. Znak *c* uvijek mu znači fonem *č* (npr. *rici* = *riči*, *clovik* = *človik*, *clan* = *član*), a znak *ç* rabi za fonem *c* (npr. *otaç* = *otac*, *oçi* = *oci*, *çilo* = *cilo*). Znakom *k* bilježi fonem *k* (npr. *kuchia* = *kuća*, *kladda* = *klada*), a znakom *x* fonem *ž* (*xena* = *žena*). Na taj je način Kašić već u svojoj gramatici »oblahćao štiocu trudno čtenje« jer je provodio načelo da svako slovo ima »svuda jedno vazda samo glase-

nje, a ne sad jedno sadli drugo«. Prema tome, određeni se znakovi odnose na određene konsonante, bez obzira na njihov položaj u riječi, tj. nalaze li se ti znakovi ispred ili iza kojeg vokala, odnosno na kraju riječi. Kašić savjetuje da »čteći riči slovinske ne čtij latinske, navlastito ova: ce, ka, če« jer svaki suglasnik »ima bo jednako glasiti prid e, prid i, prid a, prid o, prid u«, a također i iza tih samoglasnika te na kraju riječi (uspor. *mac* = *mač*, *bic* = *bič*, *drugoc* = *drugoč*, *luc* = *luč* prema *mak*, *lik*, *dubok*, *luk* i *starač* = *starac*, *divič*). Takve su odredbe svakako predstavljale napredak. Ali ni Kašić nije mogao izbjeći višeslove za bilježenje nekih palatala. Tako i njemu skup *gli* služi za fonem *l* (*zemglia* = *zemla*), dvoslov *gn* za fonem *ñ* (*oggnillo* = *ognílo*), dvoslov *sc* ili *sc* za fonem *š* (*nasci* = *naši*, *dusca* = *duša*), a troslov *cch* i *chi* za fonem *ć* (*vecch* = *već*, *hochiu* = *hoću*). I još nešto. Grafijsko je sređivanje latinice provodio Kašić, kako kaže u predgovoru *Rituala*, jer »prikladno jest glasenju naših glagoljskih i ćurilskih« knjiga, »što mogu lasno poznati oni koji slova latinska i našinska čte i znaju obodvoja«. Ugledanje dakle na glagoljašku tradiciju potvrđuje se u Hrvata vrlo rano i u ovome segmentu.

Što se pak tiče Jakova Mikalje, u njegovoj se gramatici raspoznaje nastojanje da se, što je moguće više, povežu hrvatska i talijanska grafija. Mikalja, naime, želi da isti grafemi imaju u obje grafije istu fonološku vrijednost. Zato on, s jedne strane, odbacuje znak *x* za hrvatski fonem *ž* jer bi to u »dijačkoj« i hrvatskoj latinici trebalo čitati »iks«, a s druge, za oznaku hrvatskih palatala domeće talijanskim dvoslovima *j*, ukoliko iza njih ne slijedi neki palatalni vokal (*e* ili *i*). Tako digramom *sg* obilježava *ž* u primjerima *sgena* = *žena* i *sgivot* = *život*, ali trigramom *sgj* u primjeru *sgjugl* (= *žulj*). Jednako je i u *scirok* (= *širok*), ali *doscjo* (= *došo*), *gnemu* (= *ñemu*) i *gniva* (= *ñiva*), ali *scivenje* (= *šivenje*) itd. Ima u Mikaljinim grafijskim rješenjima i nedosljednosti, ali osnovna je zamisao jasna: što veća podudarnost obiju grafija.

Na spomenuta se grafijska rješenja nadovezuje jednim dijelom djelovanje Dubrovčanina Rajmunda Đamanjića koji objavljuje knjižicu *Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinsko* (1639.).

O grafijskim problemima Đamanjić ne piše usput, kao jedno od poglavlja kakve gramatike ili kao dio predgovora kakvu rječniku, nego posebice razrađuje ono što se kao dilema može naslutiti iz naslova njegove knjižice, tj. kako »latinskiema slovima« pisati hrvatske riječi. Za razliku od pogledâ Jakova Mikalje koji smatra da se preuzimanjem latiničkih slova iz latinske ili talijanske grafije, odnosno njihovom kombinacijom mogu zabilježiti svi fonemi hrvatskoga

N A U K
ŠA PIISATI DOBRO
LATINSKIEMA
SLOVIMA

RIECI YEŠIKA SLOVINSKOGA
KOYIEMSE DVBROVCANI,
I SVA DALMATIA

Kakko vlasčitiem svojiem yešikom sluščij.

Po M. P. Ozu

F. RAYMUNDU GIAMAGNIKU

Dubrovcaninu od Reda S. Dominica.

IN VENETIA, M. DC. XXXVIV.

Appresso Marco Ginammi.
Con licenza de Superiori, e Priuilegio.

jezika, Đamanjić polazi od spoznaje da se (napisano u suvremenoj grafiji) »različni na svijetu jezici nahode«, pa je stoga jasno da se riječi svakoga jezika ne samo različito »izricaju i izgovaraju« nego također »u pismo stavljaju«. Budući da se riječi jednoga jezika ne mogu pisati »inijem slovima tuđega jezika«, potrebno je i za »jezik kojijem se mi Dubrovčani i sva također Dalmacija kako vlastitim i materinijem jezikom služi« naći prava grafijska rješenja jer »Latini i Italijani u svom jeziku ne imaju slova« kojima bi se naše riječi »u pismu mogle izrijeti«. Zato je Đamanjić, nezadovoljan dotadanjim rješenjima, »ušo u ovi trud« i napisao nauk kako »dobrijem načinom latinskijem slovima riječi od našega jezika« treba pisati.

Prema Đamanjićevu prijedlogu ustalio bi se način pisanja za one foneme koji su se dotada različito pisali, i to kod jednoslovâ:

grafem *c* za fonem *č* (*coviek* = *čovjek*, *mac* = *mač*)

grafem *y* za fonem *j* (*yunak* = *junak*, *yaye* = *jaje*, *moy* = *maj*)

grafem *z* za fonem *c* (*otaz* = *otac*, *ozu* = *ocu*, *ози* = *oci*)

grafem *ſ* za fonem *z* (*kneſ* = *knez*, *yefik* = *jezik*)

grafem *l* za fonem *s* (*ſlovo* = *slovo*, *ſpafiti* = *spasiti*)

grafem *ʒ* za fonem *dz* (*ʒora* = *dzora*, *Laʒar* = *Lazar*).

Od dvoslovâ bi se rabili:

ch za fonem *ć* (*noch* = *noć*, *ſvuch* = *svuč*, *iſtuch* = *istuć*)

gh za fonem *đ* (*naghi* = *nađi*, *doghi* = *dodi*, *tugh* = *tud*)

gl za fonem *l* (*kragl* = *kralj*, *glubiti* = *ljubiti*)

gn za fonem *ń* (*kogn* = *konj*, *pomgna* = *pomnja*)

ſc za fonem *š* (*koſc* = *koš*, *miſc* = *miš*, *naſcoy* = *našoj*)

ʒc za fonem *ž* (*laʒc* = *laž*, *ſnaʒcan* = *snažan*).

Da ne bi bilo nejasnoća, fonemske konsonantske sekvencije *gl* i *gn* pisale bi se *g'l* i *g'n* (npr. *g'lava*, *ig'la*, *mog'li*, odnosno *g'nati*, *iſag'nani*). Osim toga, dugi bi se vokali *a*, *o*, *u* kod jednosložnih riječi označivali ` akcentom, dakle *à* *ò* *ù* kao *gràd*, *càs* (= *čast*), *Bòg*, *ròd*, *drùg*, a ne dvama istim vokalima (npr. *Boog*) jer »oni riježak na varhu kaže da se ona riječ prodiljeno ima izrijeti«. Čak se »oni riježak« ne mora uvijek stavljati, nego onda »kada riječ istijem slovima upisana ima dva zlamenovanja ali dviije razlike stvari zlamenuje«, kako bi se mogla napraviti razlika između imenicâ *gràd* = *grâd* i *grad* = *grâd*. Pored toga, moguće je kratkoću prethodnoga vokala označiti geminatama, npr. *krunnâ*, *morre*, *nebbo*, *flavva*). Što se pak tiče dugoga vokala *i*, Đamanjić predlaže znak *y*, zapravo spoj grafe-mâ i *i*. Na taj će se način moći razlikovati oni imperativi koji se od

prezenta razlikuju samo naglaskom. Konačno, riječi koje »u izricanju prose dva e imale bi se pisati s ovacijem diftongom *ę*«, npr. Gsg. *hranę*, *svadbę*, komparativi *gorrę*, prezenti *naghe*, *nahodę* itd.

Iz izloženoga se vidi da je Đamanjić htio povezati pisanje i izgovor pojedinih riječi. Da bi to postigao, predlagao je nova, ali dosta komplicirana grafijska rješenja. Svaki je pisac morao neprestano voditi računa o pismu i izgovoru. To se može, između ostaloga, dobro razabrati i iz formulacija u vezi s infinitivima na *-ti*, odnosno samo na *-t* (što ih donosimo paralelno u Đamanjićevoj i suvremenoj grafiji):

*Imà dake pyśalaz dobro
staviti na pamet da ova
infinitiva kadaśe iśrizayu
beś i, kakko śe dośleghna
sillaba ima iśrieti, alli
diglnorecno, alli
kratkorecno. Ako diglnorecno,
occito ye da se ne ima
druggo t ulagati; ako
kratkorecno, niye od
potrebe druggo t stavglati
neg samo prilościti i,
f koiem i iśgovara ſwoye
kratkorecno iśgovorenye.*

*Ima dake pisalac dobro
staviti na pamet da ova
infinitiva kada se izricaju
bez i, kako se dośleđna
silaba ima izrijeti, ali
diljnorečno, ali
kratkorečno. Ako diljnorečno,
očito je da se ne ima
druggo t ulagati; ako
kratkorečno, nije od
potrebe drugo t stavljati
neg samo priložiti i,
s kojijem i izgovara svoje
kratkorečno izgovoren'je.*

Zbog svega je toga Đamanjić umjesto jednostavnosti postao donekle nerazumljiv i sve manje prihvatljiv. Kao da je i sâm bio svjestan teškoća, govori tek o početcima koji »*nigda nijesu tako izvarsni da im se štogodi ne ima priložiti ali odložiti*«. Tako je i bilo. Neka su Đamanjićeva rješenja prihvaćena (npr. znak *c* za fonem *č*, znak *z* za fonem *c*, znak *ſ* za fonem *z*, digram *śc* za fonem *ž* rabe se dosta dugo, pa ih nalazimo i u Appendinijevoj gramatici), druga su, osobito označivanje dužine vokala, napuštena. Unatoč takvoj sudbini, Đamanjićev je napor u reformi grafije zanimljiv kao teoretsko-analitički pokušaj. U vrijeme kad nisu bili riješeni osnovni grafemski problemi, Đamanjić predlaže grafemska rješenja kojima bi se i u pisanu obliku označivala veoma suptilna razlikovna obilježja hrvatskoga jezika. Takav cjelovit program, možda i genijalan, bio je ipak preuranjen. Ali i pored toga ostaje činjenica da Đamanjićevo djelo vrlo dobro oslikava fonološki i morfološki sustav jezika 17. stoljeća u Dubrovniku, jezika Ivana Gundulića i drugih pjesnika njegova doba (Berk 1957.).

Osamnaesto stoljeće

Utrtim stazama hrvatskih leksikografa i gramatičara

Ono što su izgrađivali dotadanji hrvatski leksikografi bilo je solidna podloga da se krene u još bolju obradu rječničke građe. Budući da je leksikografija u drugim europskim zemljama znatno napredovala i načinom obrade i brojem rječnika, nije se ni u našim leksikografskim djelima moglo ostati na golom nizanju riječi i pronalaženju njihovih inojezičnih ekvivalenata. U tom je smislu ugledajući se u inozemne rječnike svoga doba, važan korak prema sinonimici i frazeologiji već bio napravio Jakov Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* prezentirajući tako mnogo bogatiji vokabular književnoga jezika. Još će veći zahvat u leksikografskom radu napraviti Ardelio Della Bella. On će u svom trojezičnom rječniku *Dizionario italiano, latino, illirico*, objavljenom u Mletcima 1728. godine iznijeti najprije popis autorâ iz čijih je djela ekscerpirao rječničku građu i zatim kod gotovo svake natuknice donijeti književne potvrde. Popis je autorâ zanimljiv: okupljeno je tu dvadesetak književnih imena ponajviše dubrovačkih (od Šiška Menčetića do najzastupljenijega Ivana Gundulića i do Ignjata Đurđevića), ali i onih koji su pripadali krugu čakavske književne stilizacije, kao što su npr. Petar Hektorović i Ivan Ivanišević, a donekle Aleksandar Komulović i Bartol Kašić. Zato će, primjerice, uz natuknicu *beffatore* staviti *rugalac* i sinonime *porugljivac* i *porugavac*, ali i poimeničeni pridjev *rugljiv* jer je tako našao u Hektorovićevu primjeru:

Tko rugljiva uči sebi štetu čini.

Sve je to, dakle, prema Della Bellinu mišljenju bilo sastavnim dijelom istoga književnoga jezika. Ali je istom književnom jeziku pripadalo i to, kako navodi Della Bella izrađujući svoj leksikografski

Gobletto, alquanto gobbo. *Gibbatus*, *la*, *lum*.
 Pogàrbav, va, vo.
 Farsi gobbo, ò divenir gobbo. *Curvesco*, *scis*.
 Zgarbitise, zgarbglijemse, biofamse.
Kādse pleceva zgarbē. Ekt. Raz.
 Ogàrbavite, bijvamse, biofamse. Ogàrbaviti, bivani, biofam. Izgàrbavite, bijvamse, biofamse. Pògarbitise, bijvamse, biofamse.
 Far gobbo. *Gibbosum reddere*. ógarbaviti tkòga. ógarbiti, izgàrbaviti tkòga.
 Goccia, over Apoplezia. *Apoplexia*, *xie. f.* V. Apoplezia.
 Inferno di goccia, Apopletico. V. Apopletico.
 Goccia, ò gocciola, minima parte di liquore in atto di cadere, ò cadente. *Gutta*, *te. f.* Kàpglja, glje. f.
 Goccia di sangue. *Gutta sanguinea*. Karvava kàpglja.
 A goccia, à goccia. *Guttatim*. Kàpglju pò Kàpglju. Kàpglja pò Kàpglja.
 Gocciamento. *Stillatio*, *nir. f.* Kàpgljenje, nja. n.
 Gocciare, gocciolare. *Stillo*, *las*. Kappati, kàpgljem, illi kappi, kàppaloje. Kappiti, kappi, kàppiloje. Zjèditise, ziedise, di-lose.
Bozanstvenu kàro kùpèebi,
Kù ziedjahu ranne sveete. Palm.
 Gocciare, gocciolare assai. *Affatim stillare*.
 Vele, alliti obilno kappati. Ljèvati fillu kàpgljaa.
Skupnieh kàpàgl vlašennu fillu
Zgàr lievafse brijdna spilla,
Kò dà ò òna plàennu ùz vilu
Biešce suzit nauciila:
I greznafse šràna svakka
Kuchijem dāxdom bez oblàkaa. Man. Gior.
 Gocciolato. agett. sparso di goccioline. *Guttatus*, *to, tum*. Kàpgljen, na, no. Kàpgljámipobjen. Pokapàn, pàna, no. Pòlètrapàn, pòlètrapàna, pòlètrapàno kàpgljami. Na kàpgljie.
Nid kəvəvə kùda kəpgljə
Devanjem bicim ti id lupə. Osm.
 Gocciolina, goccia picciola. *Gutula*, *le. f.* Kàpgliua, ze. f.
 Godere, haver godimento. *Frui*, *eris*. Uxìvati, uxijvam, uxivaosam. Ràdovati, dujem, vaosam. V. G. on ràduje mójè ócinšvo. Egli gode la mia heredità.
 Godere lungamente, ò molto. *Perfrui*, *frue-rit*. Nauxivatise, Uxijvam, vaosamse. Izuxivatise. Izuxivati, Uxijvam, izuxivaosam.
 Finir di godere. *Amplius non frui*. Douxivati, Uxijvam, douxivaoosam.
 Goder poco, ò per poco tempo. *Parum frui*. Pouxivati, Uxijvam, pouxivaoosam.
 Godere, rallegrarsi. V. Allegrarsi.

Godimento, il godere. *Jucunditas*, *talio. f.* Uxivanje, nja. n. V. Allegranza.
 Godimento molto. *Longa fruitio*. Nauxivanie, nja. n.
 Poco godimento. *Brevis fruitio*. Pouxivanje, nja. n.
 Goditore, colui che gode. *Potitor*, *toris. m.* Uxivalaz, vaaza. m. Uxivajuuchi, chja, chje.
 Goffamente. V. Inettamente.
 Goffaria. V. Inettitudine.
 Goffo. V. Inetto.
 Gola. Canna della gola. *Guttur*, *ris. n.* Gar-kgljan, nna. m.
 Gola di dentro. *Fauces*, *cium. g. n. n. pl.* Ce-gljúst, sti. f.
 Gola di fuori. *Jugulus*, *li. m.* Gàrlo, la. n.
 Aspra arteria della gola, per la quale si respira. *Aspera arteria*. Dusenik, ka. m.
 La linguetta della gola. *Lingula*, *le. f.* Jezicjaz, cza. m.
 Gola, golosità, ghiottoneria. *Gula*, *le. f.* Sladokusje, sja. n. Sladokufnos, sti. f.
 Gola, uno de' sette peccati mortali. *Gula*, *le. f.* Proxàrlöst, losti. f.
 Mal di gola accesa. *Uredo gutturis*. Zgàraviza, ze. f.
 Golfo, seno di mare. *Sinus*, *nus. m.* Zàmó-rje, ja. n.
 Golfo di Venetia. *Maris Adriatici sinus*. Mne-čacko, illi Adriànsko zamórje.
 Golosità. V. Gola.
 Goloso, ghiotto, agett., dedito al vizio della gola. *Gulosus*, *sa, sum*. Sladokufaz, fza. m. Sladokufan, fua, fno. Proxàrlaz, xdrà-za. m. Proxàrl, tra. m. Proxàrlaz, oza. m. Izjèscja, sce. f.
Jasam golema izjescia. Dubt.
 Empirli fino alla gola. *Ingurgio*, *tar*. Naxdrjècise dò gàrta, diremse, nàxdraofamse.
 L' empirli fino alla gola. *Ingurgitiò*, *ont. f.* Nàxdrenje, nja. n.
 Gomitata, ò gomitata, colpo di gomito. *Cubiti ictus*. Lakti udoraz. Zàlaktiza, ze. f.
 Dare ad uno una gomitata. Zàlaktiti tkòga, ktijvam, zàlaktiofani.
 Gomito, ò gomito. *Cubitus*, *ti. m.* Lakt, kta. m.
 Di gomito. agett. *Cubitalis*, *Gl.* òd lakti.
 Gomitolare, far gomitolo. *Glomero*, *rar*. Motatti, ràm, taosam. Omotatti, taavam, tàoam. Namotatti, taavam, taosam. Smotatti, taavam, tàoam.
 Il gomitolare. *Glomeratio*, *nir. f.* Motánje, nja. n. Omotánje, nja. n. Namotánje, nja. n. Smotánje, nja. n.
 Finir di gomitolare. *Perficere glomerationem*. Domotatti, taavam, taosam.
 Gomitolare di nuovo. *Iterum glomerare*. Pri-motatti, taavam, tàoam.
 Il gomitolare di nuovo. *Iterata glomeratio*. Pri-motánje, nja. n.
 Aggiungere al gomito. *Addere glom.* Na-

članak, da imenica *rugalc* ima Gsg. *rugalca*, *porugljivac* glasi u Gsg. *porugljivca*, a poimeničeni pridjev *rugljiv* ima u ženskome rodu oblik *rugljiva*, odnosno u srednjem rodu *rugljivo*. Širina se Della Bellinih zahvata vidi i u tome što je znao veoma često obrađivati čitave natukničke grozdove, pa je, polazeći npr. od talijanske natuknice *gola*, uključivao natuknice kojima su hrvatski ekvivalenti bili *garlo*, *garkljan*, *čeljst*, *dušnik*, *jezičac*, *zgaravica*, *sladokusac*, *sladokusan*, *proždardlac*, *proždor*, *proždirdalac*, *naždrijeti se do garla*, *izješa* (što Della Bella potvrđuje Gundulićevim primjerom iz *Dubrave*: *Ja sam golema izješa*).

Profinjenim izborom riječi, korektnom obradom natukničkoga članka u kojemu se raspoznaju ne samo temeljna nego i ostala značenja pojedinih riječi, adekvatnim odabirom rečeničnih primjera Della Bellin je rječnik zasigurno jedno od ponajboljih djela starije hrvatske leksikografije. Tako npr. pod natuknicom *bellezza* nalazimo:

ljepos, ljeposti, femininum
ljepota, ljepote, femininum

I odmah primjer iz *Osmana* za svaki hrvatski ekvivalent (53):

Svjetlijem očim bio dan vodi,
ljepota je nje sunčana....
Jedno je sunce varh nebesa,
jedna ljepos tva na sviti...

Ali talijanska riječ *bellezza* može se prevesti na hrvatski i sa *krašnost*, *uljudnost*, *pristalost*, *gizda od lica*. Može značiti i *ures*, što Della Bella potvrđuje primjerom iz Gundulićeva *Osmana* (54):

Sve najljepše gube ime
Prid uresom nje uresa,

odnosno *ukras* za što se navodi stih Junijsa Palmotića (55):

Da njegova lica dična
naravni ukras većma uresi.

Pred nama se dakle pokazuje pravi bogat rječnik književnoga jezika pogodan i za stilističko dotjerivanje tekstova. Njemu je dodana, kao i obično u takvim djelima, kratka gramatika hrvatskoga jezika (*«una breve grammatica per apprendere con proprietà la lingua illirica»*). Na taj je način čitav jugoistočni kompleks hrvatske pisane riječi uvelike zaokružio svoju književnojezičnu izgrađenost: stvorio

je bogatu literaturu na iznadregionalnom jeziku i dobio svoje prve prijeko potrebne gramatičke i leksikografske priručnike u kojima se opisuje upravo taj jezik. Spomenute gramatike i rječnici ne odražavaju samo trenutačno stanje jezične sinkronije nego se u njima, osobito u rječnicima, oslikava bogata leksička i frazeološka baština.

Leksikografi su u odabiru riječi neprestance upućivali direktno ili indirektno na prethodna leksikografska djela. Radili su to i mnogi pisci. U tom je pogledu osobito zanimljiv pogled slavonskih pisaca prema jeziku književnoga zapada i juga. Slavonija, tek oslobođena od Turaka, još nije imala, kako reče Matija Antun Reljković, ni »*knjige od pravopisanja i od riči pravogovorenja*«, pa se ugledala na književna djela i na jezične priručnike nastale dotada u drugim sredinama. Požežanin Antun Kanižlić piše svoje početne radove u osmercima kakvi su bili poznati u Dubrovniku (56):

*Ah himbeni svit nas vara.
Što su dobra koja kaže?
Pina vitar magla para
san radosni koji laže.
Što je slava koju ima?
Ništo malo svitlog dima.*

Svoje najbolje djelo, baroknu *Svetu Rožaliju* piše Kanižlić u dvostruko rimovanom dvanaesteru.

Kupanje slavička ovako opisuje (57):

*Kljun u nju zamoči, pije, diže glavu,
opet pije i skoči na zelenu travu.
Pak se vrati k vodi, gleda gdi je plitko,
pazi i ophodi da ne vidi nitko,
pokraj briga doli skoči, krilca stere,
glavicu zamoči, kupa se i pere.
Otpočine mrvu, pogleda i pazi,
kao videći crva da po brigu plazi.
Pak glavu na krivo sad nagiblje amo,
sad s desne na livo prigne opet tamo.*

Pored ugledanja u dubrovački stih i metar, pa i na tematiku (uspor. Kanižlićevu *Svetu Rožaliju* i Đurđevićeve *Uzdahe Mandalijene pokornice*) Kanižlić uključuje u svoja djela i leksik što ga je nalazio kako kaže »u *različitih knjigah ilirskih*«, poglavito u rječniku Jakova Mikalje i Ardelija Della Belle, ali i u djelima pisaca iz Makarskoga primorja kao novoga književnoga središta. Zahvaljujući slavonskim

i makarskim književnim djelatnicima u 18. stoljeću, primjećuje se u hrvatskim krajevima porast ikavskih tekstova, pa i njihova prevlast nad ijekavskima »unatoč tako izrazitu Della Bellinu utjecaju« na Kanižlića koji »nije odstupio od svojega ikavizma« (Vončina 1978., 171.). Osim toga nove su književne teme bile namijenjene mnogo većem krugu čitalaca negoli u doba renesanse i baroka. Tako se npr. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* fra Andrije Kačića Miošića, gdje je stihom i prozom iznesena kronika glavnih događaja iz prošlosti južnih Slavena, našao ubrzo u ruci gotovo svakoga pismenoga čovjeka i kružio među čitateljstvom više od jednoga stoljeća, doživjevši za tri godine dva izdanja. S druge pak strane *Satir iliti divji čovik* Matije Antuna Reljkovića gdje je u stihu nanizana kronika slavonskih običaja i mana, doživljavao je dugo vremena i pohvale i pokude jer se — čitao. Popularnosti spomenutih djela kao i ostalih što su se u to doba čitala (npr. *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* Filipa Grabovca ili *Aždaja sedmoglava* Vida Došena, odnosno djelâ bosanskih franjevaca) doprinosila je bez sumnje njihova prosvjetiteljska poruka, ali isto tako i njihov jezik. Naime, književna stilizacija štokavske ikavštine, koja je imala u sebi nešto prepoznatljivije elemente svoje folklorne književnosti, kao da je bila jednostavnija i bliža čitateljstvu. Neopterećena težnjom za rafiniranim izrazom i nesputana nastojanjem za intelektualističkim savršenstvom, ta je stilizacija postala razumljiva nižim slojevima naroda, upravo onima kojima je bilo namijenjeno prosvjetiteljsko štivo. Zato je kudikamo lakše prelazila pokrajinske granice ustaljujući se neprimjetno kao većinska uporabna norma. Promatrajući kroz tu prizmu, lako se može razumjeti zašto je Kačićev *Razgovor ugodni* bio jednako rado čitan u Dubrovniku i u Požegi, zašto će ga prelistavati historičar Adam Baltazar Krčelić i kasnije kajkavski komediograf Tito Brezovački. Sva je ta književna produkcija davala (novo)štokavštini poseban status pismenoga jezika kojim komuniciraju pripadnici istoga naroda na širokom prostoru. Zato se i briga o književnom jeziku iskazivala na različitim stranama na iste načine: od povećanoga interesa za porijeklo riječi (pri čemu je mašta bila obično mnogo jača od znanstvene metodologije), preko borbe protiv tuđica do izrade gramatika i rječnika. Iz istih su razloga i sami pisci ikavske Slavonije uskoro osjetili potrebu, upravo obvezu da pismenom dijelu pučanstva ponude gramatičke priručnike i rječnike. Tako se u drugoj polovici 18. stoljeća pojavljuju čak tri gramatike u nekoliko izdanja, a na početku 19. stoljeća i četvrta.

SVASCHTA PO MALLO-

illii

K R A T K O

SLOXENYE

IMMENAH, i RICSIH

ù

ILLYRSKI, i NYEMACSKI

J E Z I K.

Kojeslòxi Otacz

BLAX THADDIANOVICH

Franciscan Thaborski, i Suza-

nyah Czesarskib Duhovai

Suxbenik.

A po Zapoviszti Plemenito

Rogjenog Gospodina Gospodina

BARUNA R A S P A

Szlavne Pekove Regimente

OBERSZTERA

PO drugi Put Srampana.

U Troppavi kod Ivanna Vinka Schin-

dlera Postavljenog Stampara 1766.

Već 1761. godine objavljuje Blaž Tadijanović djelo *Svašta po malo iliti kratko složenje imenah i ričih u ilirski i njemački jezik*.

Ta je knjižica objavljena u Magdeburgu gdje se Tadijanović našao u zarobljeništvu. Njome je želio pomoći svojim zarobljenim zemljacima da nauče osnove njemačkoga jezika. Kao hrvatski jezik teksta i kao hrvatski primjeri odabrana je slavonska ikavska štokavština (58):

Ako bi ti istinu hotio kazati, ja sam se mlogo usudio, kada sam se ovo dilo načiniti poduatio. Zato se veoma bojim da na misto slave ne budem porugan i opsovan. Ali se ufam u tvoju dobrotu da mi ne ćeš za zlo primiti ako i najdeš gdigodir koju falinku. Uči se pravo svojim jezikom govoriti, a nemoj od drugoga jezika riči krasti. Kada govoriš svojim slavnim jezikom nemoj mišati tuđih riči.

Nakon Blaža Tadijanovića javlja se kao novi gramatičar Matija Antun Reljković, autor poznatoga djela *Satir ili divji čovik* (Dresden 1762.). Objavio je također tri izdanja svoje *Nove slavonske i nimacke gramatike* (1. izd. u Zagrebu 1767.). Reljkovićev gramatički opis mnogo je opširniji od Tadijanovićeve. Obuhvaća od ortografije »ili slovosložnosti« preko naglasnih znakova do svih vrsta riječi i primjerâ iz sintakse. Želja mu je bila da iz književnoga jezika ukloni naplavine turcizama koje je Slavonija »u svoj lipi jezik umišala, pak jeh misto materinskih potribuje«. A Slavonija je oduvijek »zadosta ričih imala za svaku stvar moći imenovati (...) i po svidočanstvu Fausta Vrančića Šibenčanina izmed svih drugih slovinskih narodah najčistije jezika slovinskoga riči izgovarala«. Da bi znao koje su riječi »prave slavonske«, a koje su turske, Reljković je učinio ovo:

Prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski, pemski i poljski i, gdi sam našao da ovi narodi jednu rič ili svi ili najposli dva jednako izgovaraju, onu sam i ja uzeo i u moj ričnik za pravu slavonsku postavio. Iz ovoga takojer sudim da ove riči i naša Slavonija, kako drugi narodi izgovaraju, bi izreći imala, a turske i inostranske odbaciti morala.

»*Ričnik dalmatinski*« što ga ovdje spominje Reljković odnosi se zacijelo na već spomenuti rječnik Fausta Vrančića, dok kod »*ričnika horvatskoga*« ne možemo sa sigurnošću spomenuti autora. »*Ričnik horvatski*« je za Reljkovića bio važan jer mu je Hrvatska bila na visokoj cijeni zbog toga što »*nikakvog tuđeg jezika nije terpila*«. Čak je svoje »*sve svadnje i parbetiranja vlastitim jezikom razpravljala*«

te »kraljevske pravice i članke materinskim govorenjem popisane imala jest«. Nakon ovakvih konstatacija postaje mnogo jasnije zašto je Reljković leksičko blago čakavske i kajkavske književne stilizacije prepoznavao kao svoje i uvrštavao ga u vlastita književna i jezikoslovna djela.

Tako će i Slavonac Marijan Jajić pola stoljeća kasnije prepoznati svoj jezik u Kašićevu prijevodu Kempenčeve *Imitacije* jer piše (60):

»Nisam ja baš prvi kojino sam se privoda šlavonskoga prifatio. Godine 1641. (dakle skoro prije dvi stotine godina) u Rimu je veće ovo dilce P. P. Barthol Kassia misnik Družbe Isusove, Dalmatinac, pošlavončio, iz kojegano po prijatelji zadobivena ja sam ovi privod s većom stranom obrađivao.«

Iz formulacije da je »Dalmatinac pošlavončio« jezik jasno se razabire da, po Jajićevu mišljenju, Kašićev prijevod pripada istom »šlavonskom« jeziku kojim je Jajić svoj »privod obrađivao«.

Treći je gramatičar slavonske stilizacije književnoga jezika u 18. stoljeću Marijan Lanosović. Prvo njegovo gramatičko djelo je latinska gramatika hrvatski pisana: *Uvod u latinsko riči slaganje*, a zatim hrvatska gramatika njemački pisana: *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* koja je doživjela čak tri izdanja: u Osijeku 1778. i 1789. i u Budimu 1795. Na kraju se te gramatike nalazi *Slavonisches Wörterbuch*, tj. određeni popis njemačkih riječi i njihov hrvatski ekvivalent. Zanimljivo je da se pored ikavizama kao *likarnica*, *likarija* i *čovištvo* nalazi *djed* te da se njemački izraz *die Alpen* prevodi sa *ovi Velebići*. Osim takvih njemačko-hrvatskih rječničkih dodataka Lanosović je izradio i nekoliko višejezičnih hrvatsko-inojezičnih rječnika koji su na žalost ostali u rukopisu. Lanosović je svako izdanje svoje gramatike proširivao, a u trećem se (budimskomu) izdanju pored primjerâ hrvatskih i njemačkih nalaze i mađarski. Lanosovićeva je gramatika kompozicijski slična Reljkovićevoj, tj. najprije se prikazuje grafijski i slovni inventar, da bi najveći dio bio, kao i obično, poklonjen morfologiji (deklinacija, konjugacija, nepromjenljive vrste riječi) i, na kraju, primjeri iz sintakse. Iako je gramatičkomu opisu dodan rječnik (*Slavonisches Wörterbuch*), i on je, u neku ruku, u službi gramatike. Naime, u pojedinom se slovu abecede navode najprije imenice, pa pridjevi, pa glagoli, pa ostale vrste riječi, tj. unutar abecede nižu se riječi grupirane onim redom kojim su grupirane u morfologiji. Na taj je način Lanosović povezivao gramatiku i vokabular.

Ako se u svim trima spomenutim slavonskim gramatikama želi naći nešto zajedničko, onda se sasvim jasno prepoznaje nekoliko osnovnih tendencija:

1. u pravilu se ne opisuju pojedini mjesni govori pokrajinske slavonske štokavštine, nego se potvrde traže u različitim mjesnim govorima, odnosno u pisanim djelima;
2. želi se u novim izdanjima dotjerati ili dopuniti prvotni gramatički opis, odnosno povećava se građa;
3. pokazuje se sklonost prema preuzimanju određenih rješenja iz djela drugih gramatičara slavonskoga kruga; vidljiva je veća ili manja korespondencija sa sličnim djelima stvorenim tada u drugim hrvatskim pokrajinama.

U tom je pogledu zacijelo najdalje otišao Marijan Lanosović, osobito u trećem izdanju svoje gramatike. Oslanjajući se u opisu sasvim vidljivo na gramatičarsku tradiciju Kašić–Della Bella, Lanosović uključuje u svoje djelo, najčešće dubletno, i novije oblike jer želi što vjernije oslikati stanje istoga književnoga jezika na širokom prostoru. Takav je rad učinio Lanosovića najpoznatijim slavonskim gramatičarom potkraj 18. stoljeća. Stoga nije čudo što ga je car Josip II. imenovao članom komisije za ujednačivanje dubrovačke grafije sa slavonsko–dalmatinskom koja je tada uvedena u škole na dva područja Trojednice: u Hrvatskoj i u Slavoniji.

Ovako plodan gramatičarski i leksikografski rad bio je odraz jednog novog književno–jezičnog strujanja koje se iskazivalo posebnom brigom za standardizaciju književnoga izraza i za unifikaciju grafije. U tom su se okviru morali rješavati mnogi problemi što su neprestano iskrsavali u ovome razdoblju izgradnje standardnoga jezika. Pojavili su se npr. aktualni problemi terminologije i frazeologije jer su to zahtijevale potrebe znanstvenika i erudita koji su pisali hrvatskim jezikom pored latinskoga, njemačkoga i, donekle, mađarskoga. U posljednjim desetljećima 18. stoljeća sve se više utvrđuje terminologija i frazeologija u gramatičkim, filozofskim, teološkim i sličnim tekstovima. Toj sferi pripada npr. poznato Kanižlićevo djelo *Kamen pravi smutnje velike* u kojem raspravlja »početak i uzrok istiniti rastavljenja crkve istočne od zapadne«. Takva tema, namijenjena zapravo samo učenim ljudima, a ne širokom (slabo pismenom) općinstvu, zahtijevala je sasvim precizno pojmovlje poput »*cerkva vidiona*« *kojoj »nevidiona glava jest Isukerst*«. Osim toga, stvarala se tako i učvršćivala terminologija kao npr. »*eresia (to jest krivovirstvo)* i »*skisma (to jest razkolništvo iliti odmetnuće)*« *sve u želji da se hrvatskom književnom jeziku »u mudroskupštinu vrata otvore*«.

SVETO PISMO

STAROG' ZAKONA,

SIXTA V. P. NAREDBOM

PRIVIDJENO,

I KLEMENTA VIII. PAPE

Vlastjom izdano;

Sada u Jezik

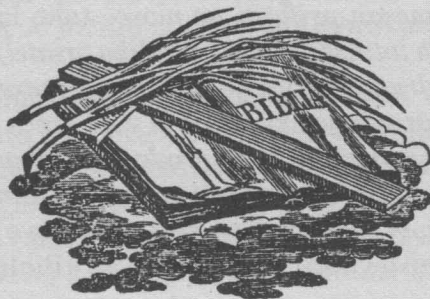
SLAVNO-ILLYRICSKI

Izgovora Bosanskog' prinesheno;

Tad SS. Otacah i Namjesiteljah Tomascovijem
nakitjeno.

S V E Z A K I.

KNJIGE: PORODA, IZHODA, LEVITIKA,
BROJAH, I POZAKONSTVA.

S' osobitim Protresom, i Povlastju Poglavarah.

U BUDIMU

SLOVIMA I TROSHKOM KRALJEV. MUDROSKUPSHTINE
MACXARSKE. 1 8 3 1.

Stoga se može reći da su se u 18. stoljeću mogli »ilirskom« ikavicom sasvim tečno pisati pjesnički i znanstveni tekstovi, što znači da je taj tip jezika u potpunosti služio potrebama svekolikoga duhovnog stvaralaštva u Slavoniji i od Slavonije preko Bosne i Hercegovine do mora.

Posebnu pak vrijednost u afirmaciji književnoga jezika ima tada-nji potpuni prijevod *Svetoga pisma staroga i novoga zakona* Matije Petra Katančića (u šest knjiga). Katančić polazi od konstatacije da narodi koji nas okružuju imaju prevedenu Bibliju na svoj jezik a »nashe Slavno–Illyricsko pokolenje (...) knjige svete u svoj plemeniti i staroslavni jezik privedene do danas vidilo nie«. Istina, bilo je i prije prijevodâ *Svetoga pisma*: onoga glagoljskoga »slovim Jeronimskim« ili Antuna Dalmatina i Stjepana Istranina »izgovora horvatskoga«, ali »Slavno–Illyricskoga (...) niedno podpuno po izdattju slovojavnom dosad ne najde se«. Katančićev je prijevod *Svetoga pisma* objavljen »slovojavno« (tj. tiskom) 1831., ali je bio završen već oko 1815., pa se može zaključiti da je Katančić počeo prevoditi još ranije.

Katančićev je prijevod *Svetoga pisma* bio iz latinskoga »u jezik slavno–illyricski izgovora bosanskog prineshen«, tj. u štokavsku ikavicu. Koliko je god prevođenje Biblije težak posao kojega se »csovik razuman i naucsan prifatiti ne moxe« tako lako sreća je, kaže Katančić, da »jezik latinski s nashim toliko priateljstvo ima da se poricsi iz jednog u drugo govorenje prikrenuti moxe mnogo lashnje i ugodnie« nego iz drugih jezika. A još je veća sreća da kad uzmanjka riječi koje »u svima slovinskoga naroda prinashaocim ne najdesh« ili »jedva najdesh« možeš ih pronaći »u verlom Kanislichu, krasnom Kacsichu i govornom Relkovichu«. Bolje potvrde o jedinstvu štokavske ikavice kao književnoga izraza kojim se i Biblija može prevoditi zaista ne treba.

Ako je prvi tiskani kompletan prijevod Biblije s latinskoga na vlastit jezik važan datum u jezičnoj povijesti nekoga naroda, kao što obično jest u mnogih europskih naroda, onda je tako i u jezičnoj povijesti hrvatskoga naroda. Time su se učvršćivali temelji standardnog jezika u Hrvata. Sve to pokazuje da se od sredine 18. stoljeća književno stilizira nešto drugačije materijalno stanje dijalekatne novoštokavske osnovice. Osnovica je naime proširena jer je proširena i količina publike i vrsta publike. Međutim, integracijske težnje te publike diktiraju da se njezin pismeni jezik, kako bi mogao vršiti svoju polivalentnu funkciju na višeregionalnom području standar-

dizira. Koliko su tomu doprinosili napori književne Slavonije, toliko su istom cilju nastojali pridonijeti Dalmacija i Dubrovnik.

A istom je cilju težio i Istranin Joso Voltiggi, autor *Ričoslovnika iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika* (1802./3.). Već se iz naslova vidi njegova ikavska osnovica (*ričoslovník nimački*). Toj osnovici nisu strani jekavski oblici što ih u rječniku navodi najčešće pored ikavskih (npr. *cipati* i *cjepati*, *ciniti* i *cjeniti*, *civ* i *cjev*) ili pak ekavske oblike upućuje na ikavske (npr. *cslovek* v. *csovik*). Nije mu strana ni naporedost *csavao* i *csaval*, kao ni to da u abecednom redu prije zamjenice *ča* (zapisane kao *csa*) navede kajkavizam *copernica*, zatim da oblik *csako* (= čako) navede pored *otac*, odnosno da poreda čitav niz turcizama poput *csardak* (= čardak), *csemer* (= čemer), *cserga* (= čerga) i dr., da bi, jednako tako, bez ikakva upućivanja navodio zamjenice *cso* (= čo) i *scto* (= što) kao ekvivalent njemačkom »was«. Sve je to Voltiggi crpio s raznih strana smatrajući da sve pripada istom veoma širokom jezičnom području bez obzira na varijantnost ostvaraja unutar toga područja. Mnogo je »mirnije« njegovo »*pismenstvo*« ili mala gramatika pridodana rječniku jer je po prirodi stvari usmjerena na opis jednoga jezičnoga sustava. Iako skromnih dosega, rječnik Jose Voltiggija pokazuje da je slavonski utjecaj u grafiji i leksiku dopro dobrano na zapad i bio neka veza, indirektna doduše, između sjeverne i južne ikavske stilizacije književnoga jezika. A od južnih ikavaca do Dubrovnika nikada nije bilo daleko.

Iako nakon književnoga stvaralaštva Ivana Gundulića, Junija Palmotića i Ignjata Đurđevića Dubrovnik više nije imao tako vrsnih pjesnika koji bi mu u postbarokno doba osiguravali književni primat, imao je drugih djelatnika koji ga nisu lišavali stare slave. U 18. stoljeću, stoljeću racionalizma i prosvijećenosti djelatnost je školovanoga sloja društva, kojemu je pripadao Ruđer Bošković i drugi, bila usmjerena prema znanosti i erudiciji, a ne prema pjesništvu i muzama. Pored matematičkih znanosti koje su davale pečat ondašnjoj filozofiji većina se učenih ljudi bavila poviješću, crkvenom poglavito. Stoga je uporaba latinskoga jezika, kao općeg jezika znanosti i knjige, postajala sve veća. Pa ipak je u Dubrovniku bilo pojedinaca koji su pored odličnih pjesnika latinista pisali svoja djela »domorodnim« jezikom, proučavali vlastitu književnu povijest i izdavali *Osmana*. U tako široke osnove uklapaju se i oni koji su nastavljali dotadanjim plodnim gramatičarskim i leksikografskim radom. Među takve valja ubrojiti Franju Mariju Appendinija, autora djela *Grammatica della lingua Illirica* čije je 1. izdanje izašlo u Dubrovniku 1808.

GRAMMATICA
DELLA LINGUA
I L L I R I C A
COMPILATA
D A L P A D R E
FRANCESCO MARIA APPENDINI
DELLE SCUOLE PIE
PROFESSORE DI ELOQUENZA
NEL COLLEGIO DI RAGUSA.

R A G U S A
MDCCCVIII.

PRESSO ANTONIO MARTECHINI
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Appendini je bio »*professore di eloquenza nel collegio di Ragusa*« te ga nisu zadovoljile dotadanje hrvatske gramatike u kojima su se nalazili tek osnovni podatci. A znao je Appendini sve »iliriske« gramatike, kako se može čitati u predgovoru: i onu Bartola Kašića, i Lovre Ljubušaka, i Jakova Mikalje, i Ardelija Della Belle. Sve su te gramatike bile u njegovo doba »*così rare*«, pa je naumio izraditi novu koja bi ujedno bila prilagođena filozofsko-teološkoj nastavi isusovačkoga kolegija. Appendini, rodom Talijan, naučio je hrvatski u Dubrovniku pa je razumljivo što je u gramatičkom opisu polazio od tog književnojezičnoga izraza proširujući ga dalmatinsko-bosanskim koji je smatrao »*il più perfetto di tutti*« jer »*conserva tuttora la sua purezza*«. A »*il dialetto Dalmato-Bosnese*« bio je ne samo za Appendinija nego i za mnoge druge zapravo sinonim za ikavicu, odnosno štokavsku ikavicu. Zato Appendini ne uključuje u svoju gramatiku građu iz Belostenčeva i Jambrešićeva rječnika, koje poznaje i spominje, nego iz rječnika Mikaljina, Della Bellina (u kojemu, doduše, nema mnogih riječi, »*ma egregiamente ideato ed eseguito*«), Voltiggijeva (»*il dizionario portatile*«) i Stullijeva (»*il gran dizionario*«). Uključuje isto tako djela najpoznatijih dubrovačkih pisaca, tekstove prijevoda (od klasikâ do »*le più belle comedie del Molier*«) i djela pisaca hvarskoga i zadarskoga kruga koji su također »*illustri cigni del Parnasso Illirico*«. Zahvativši na taj način veoma bogat korpus tekstova, Appendini je mogao prezentirati dubrovačku je-kavicu primjerima kao *bljéd*, *bjêlo*, *mljêko*, *mjeséz* (= mjesec), *rjêti*, *rjêc* (= riječ) uz napomenu da umjesto sekvencije -je- »*i Dalmati pronunciano ed scrivono i*« (pored mnogih drugih različnosti). Isto se tako unutar jezika što ga opisuje razvila bogata sinonimika, pa npr. u korpusu najfrekventnijih leksema talijanskoj riječi *il bosco* odgovaraju hrvatske *dubrava*, *lūgh* i *gāj*, talijanskoj *la pioggia* hrvatske *dašed* (= dažd) i *kiscja* (= kiša), talijanskoj *la valle* hrvatske *prodol* (f), *prodoglje* i *lūka*, talijanskoj *il fonte* hrvatske *vir*, *ilvir* (= izvir), *vrilo*, *vrelo* i *tocjak* (= točak), talijanskoj *il vento* hrvatske *vjetar* i *vitar*. Konačno svaki pisac i govornik mora u svome poslu lučiti književne izraze od neknjiževnih te npr. znati da se za talijanski leksem *il fuoco* rabi književni izraz *ogagn* (= oganj), ali i barbarizam (»*voce barbara*«) *vattra*. U kontekstu našega razmatranja važno je konstatirati da se Appendinijevom gramatikom potvrđivao iznadregionalni karakter novoštokavskoga pismenoga jezika koji je, postajući standardom, i u južnim pokrajinama uspješno zamjenjivao sve dotadašnje čakavske i štokavske stilizacije književnoga jezika. Zbog svoje gramatike i dobrog poznavanja nekoliko slavenskih jezi-

ka (pored dakako talijanskoga i latinskoga) Appendini je bio veoma hvaljen ne samo u Dubrovniku nego i u drugim hrvatskim krajevima. Uspomena na njegovo gramatičko djelo, kao i sve što je dolazilo iz književnoga Dubrovnika, bila se dobro čuvala i u doba ilirskoga pokreta. Već u prvom godištu *Danice* (br. 4, 1835.) zabilježeno je, pogriješno doduše, da je prošle godine »preminul prečastni gospon *Francesco Maria Appendini... navučitelj blagorečnosti u Dubrovniku, pisec osebujno vučen i glasovit*« koji je »med ilirskimi Slavenci z onum oblastjum odičen, z kojum Dobrowsky kod naše čeho-slaven-ske bratje«. (Pogrješka je, naime, u tome što je 1834. umro u Zadru Urban Appendini, pa se mislilo da se radi o mnogo poznatijem mu bratu Franji koji je tada također bio u Zadru i koji je ondje umro 1837.)

Još šire od dotadanih pogleda zasnovao je Joakim Stulli svoje leksikografsko djelo kojega je prvi dio *Lexicon latino-italico-illyricum* izašao u Budimu 1801., drugi se dio pod imenom *Rječosložje ilirsko-italijansko-latinsko* pojavio u Dubrovniku 1806., a treći *Vocabolario italiano-illirico-latino* također u Dubrovniku 1810. Budući da je svaki dio imao dvije knjige (*čast parva* i *čast druga*), možemo govoriti o Stullijevu rječničkom šestoknjižju.

U tom golemom djelu, kojega početak pada u 1760. godinu, ima podataka iz mnogih izvora, domaćih i stranih, ali se jasno vidi što čini temeljni korpus Stullijeva *Rječosložja* jer je na kraju dodao popis literature u kojem se nalazi više od 150 djela (*»Kazalo knjigocsinaca slovinskih koiem sam se u ovoj radnji upotrebio«*). Kazalo pokazuje da je najveći dio rječničkoga blaga ekscerpiran iz objavljenih djela dubrovačkih pisaca (i onih najpoznatijih i onih manje poznatih), zatim iz djela pisaca dalmatinskih, hercegovačkih, bosanskih, slavonskih i istarskih. Pored rječnikâ njemu bliskih Della Belle i Mikalje nalaze se u kazalu i rječnici Jurja Habelića, Ivana Belostenca i Andrije Jambrešića, ali i pokoji dvojezični rječnik sa češkim, poljskim i ruskim stupcem. Tu su navedeni i neki gramatičari domaći i strani. Razumije se da svi navedeni autori nisu ni približno jednako ekscerpirani. Tako se u Stullijevu rječniku nalazi više natuknica što su preuzete iz Della Bellina rječnika nego iz Mikaljina, a iz Mikaljina više nego iz kojega kajkavskoga. Slično je s vremenskom komponentom: brojnije je prezentiran leksik iz suvremenih djela ili iz bliže prošlosti negoli iz starijega razdoblja (iz glagoljskih brevijara i misala). Ali bez obzira na ovdje iznesene neujednačenosti u odabiru leksičke građe, pa i nekih slabih lekcija, činjenica je ipak da se iz Stullijeva rječnika može dobro razabrati što po njegovu mišljenju

JOAKIMA STULLI DUBROCSANINA

SVECHENIKA REDA S. FRANCESKA SERAFINSKOGA

RJECSOSLÒXJE

U KOMU DONOSUSE UPOTREBLJENIA, UREDNIA, MUCSNIA
ISTIEH JEZIKA KRASNOSLOVJA NACSINI, IZGOVARANJA
I PRORJECŠJA

A—O

Illir. Ital. Lat. Čfast druga, Razdjeljak pàrvi.

U DUBROVNIKU

MDCCCVI.

.....

PO ANTUNU MARTEKINI

S DOPUSCTENJEM STARJESCINĀ.

pripada štokavskom jekavskom tipu suvremenoga jezika. To obično obrađuje u leksikografskom članku, a ne upućuje na drugu natuknicu. Zato će npr. *csajati* (= čajati, iz Misala) i *csakati* (= čakati, iz Habelića) upućivati na *csekati* (= čekati), *csavel* (= čavel, iz Habelića) na *csaval* (= čaval) itd., ali će se pod natuknicom *csaval* naći oblici *csavao* i *csavo* uz rečeničnu potvrdu da »*csaval csavla izbja*«. Jednako će tako *civ* upućivati na *cjev*, *ciniti* na *cjeniti*, *delo* na *djelo*, ali će navesti da jekavski oblik *cjech* (= cječ) rabi Ignat Đurđević, *cjecha* (= cjeća) Ivan Gundulić, a *cjechi* (= cjeći) Junije Palmotić. Iz toga se ujedno vidi da je Stulli preuzimao i obrađivao rječničku građu u neke vrste koncentričnim krugovima: što je njegovu tipu pisanoga i govornoga jezika na prostornoj i vremenskoj osi bilo bliže, tvorilo je gustu mrežu natuknica, i to je obrađeno temeljito sa svim značenjima, s rečeničnim potvrđama i navođenjem autorâ. Tako su natuknice *ako*, *alli* (= ili), *carkva*, *cjeniti* (= cijeniti), *cjenna* (= cijena), *csas* (= čas) i *csasca* (= čaša) obrađene na pola stupca rječnika velikoga formata, natuknice *csin* (= čin), *csiniti* (= činiti) i *jezik* na gotovo čitavu stupcu, a *sarce* na puna dva stupca. Stoga vrijednost Stullijeva leksikografskoga rada ne bi trebalo tražiti u glomaznosti njegova šestoknjižja, u količini stranica i ekscerpiranih djela, nego u načinu obrade onoga korpusa koji je pripadao njegovu tipu jezika. Taj je korpus pokazivao svu raskoš književničkoga izraza na širokim prostorima južnoga dijela hrvatskoga i svu povezanost s drugim hrvatskim područjima (za kajkavski udio v. Šojat 1984.). Zato je u svim sredinama postajao sve više cijenjen i prepoznatljiv kao jedan od tipova vlastitoga književnoga jezika.

*

Budući da je u okviru našega razmatranja bila istaknuta konstatacija da u jeziku slavonskih pisaca ima raznovrsnog ugledanja na jezik dubrovačke književnosti, sada jednako tako treba podvući činjenicu da dubrovački gramatičari i leksikografi koji djeluju u prijelaznim desetljećima iz 18. u 19. stoljeće, opisujući književni jezik svojih sunarodnjaka, uzimaju podatke iz desetak djela slavonskih pisaca, da o drugim vezama slavonsko-dubrovačkim i ne govorimo.

Približavanje književnih stilizacija štokavskoga juga sa štokavskim sjeverom vodilo je sve više nastojanju i za grafemskim približavanjem. Iako su se već bile ustalile dvije latiničke grafije — jedna u južnoj Hrvatskoj, druga u Slavoniji — gdje je svaka sredina najčešće poštivala ortografske navike pisaca druge sredine, ipak se primjeću-

ju utjecaji. Tako se u slavonskoj grafiji zapažaju neka rješenja koja odudaraju od sjevernoga tipa uobičajenog u kajkavaca: npr. fonem se *ž* bilježi kao i u južnom tipu sa *x*, za fonem *c* ne rabi se dvoslov *cz* nego jednoslov *c*, napušta se bilježenje dvoslova *ly* za fonem *l*, *ny* za *ń*, *gy* za *đ*, kako su u početku 18. stoljeća pisali u Slavoniji isusovci prema kajkavskom uzoru. Na taj je način grafija slavonskih pisaca predstavljala svojevrsan prijelaz između sjeverne i južne zone. Grafija je omogućivala lakšu i neposredniju vezu između dviju štokavskih sredina. Istina, određene dubrovačke specifičnosti u grafiji potrajale su još neko vrijeme, ali su i one dobrim dijelom bile otklonjene potkraj 18. stoljeća nakon zasjedanja državne komisije čiji je član bio i Joakim Stulli koji je prihvatio jednostavnu slavonsku grafiju i prema njoj uredio svoj rječnik. Sve je to pokazivalo da toliki stupanj dubrovačko-slavonske grafijske ujednačenosti koji je postignut u posljednjim desetljećima 18. stoljeća znači novost koja se ranije teško mogla ostvariti. Zato se, grubo uzevši, može reći da osnovna grafijska podvojenost tada više nije bila između zone sjeverne (sjeverozapadni čakavci i kajkavci) i južne (južni čakavci i jugoistočni štokavci) nego između dvaju hrvatskih jezičnih standarda: kajkavskoga i štokavskoga.

Do još veće ujednačenosti došlo je početkom 19. stoljeća kad je po nalogu ondašnjih vlasti proradila u Zadru nova komisija pod predsjedništvom F. M. Appendinija. Ta je komisija imala potpuno određenu zadaću: ukinuti postojeće razlike između dubrovačke i dalmatinske grafije kako bi se postigao praktičan cilj — da se odredi »*una stabile maniera di scrivere la lingua Illirica con caratteri latini onde siano uniformemente scritti i libri elementari ad uso delle due classi normali*«. Komisija je u tome uspjela jer je uvela — pored onih latiničkih slova koja imaju iste glasovne vrijednosti u latinskom i hrvatskom jeziku — još jedinstvene znakove *c*, *ç*, *h*, *s*, *ſ*, *x* za foneme *c*, *č*, *h*, *s*, *š*, *ž*. Iznimka je bila jedino pisanje digrama *ch* za fonem *ć*. Zaključci komisije postali su obvezatni ne samo u školama nego i u javnom životu u Dalmaciji uopće. Novi se način pisanja bio usko-ro toliko udomaćio u Dalmaciji da je desetak godina kasnije postao snažnim oružjem u rukama onih koji su se opirali Gajevoj »rogatoj« reformi i ilirskim jezičnim koncepcijama.

Toj struji primorsko-slavonske jezične i grafijske povezanosti priklonio se i Ličanin Šime Starčević, pisac gramatike *Nova ričoslovica ilirička* (1812.).

Starčević donekle žali što su hrvatske gramatike sastavljali više stranci negoli domaći ljudi, pa su primjeri jezika knjiški. Zašto, pita se on, ne bismo »i mi na izgled ostalih naroda kojom srićom kuću vlastitu uzidali, to jest jezik slavni očistili, zakonom utemeljili, naučim od nas pisanim uresili i nakitili da ga se ostali većom željom nego mi njihove silom, učiti ustarse«. Po Starčeviću se mišljenju pravi narodni jezik nalazi između ostaloga u izrekama i poslovicama (zove ih »prislovja ilirička«) te ih navodi u velikom broju kao potkrjepe. Čini dakle isto što je, koju godinu prije njega, radio gramatičar F. M. Appendini (svrstavši ih pri kraju knjige u poseban odjeljak). Budući da se dobar dio poslovice nalazi u obojice (nanizane su čak istim redom), sva je prilika da su preuzete iz kakve rukopisne zbirke (ukoliko ih Starčević nije preuzeo iz Appendinijeve gramatike). Uz sasvim razumljiva dijalekatska odstupanja (npr. Appendini: *svijet, repa, lito*, Starčević: *svit, ripa, lito*) navodimo ih nekoliko u suvremenoj grafiji dajući prvenstvo starijoj Appendinijevoj verziji:

Dva brez duše, a treći brez glave.

Bezočni svijet uživaju.

Ni moj lov, ni moj zec.

Natovari ter udari.

Jedna repa u sve ljeto, i ta crljiva.

Kako rilo, tako dilo (u obojice: *dilo*).

Što mačka koti, to miše lovi.

Zlo je upućen svaki poso, opravitelj gdje je oso (u obojice: *poso i oso*; u Starčevića: *upravitelj*).

Tako se pokazalo da Appendinijev postupak s poslovicama nije bio slučajan kad ga je, pišući gramatiku, ponovio Starčević. To znači da je već na početku 19. stoljeća paremiološki dio narodne književnosti počeo direktno (a ne preko rječnikâ) ulaziti i širiti korpus tekstova na osnovi kojih se gramatički opisivao književni jezik. Osim toga, posebnost je Starčevićeva djela i u tome što je prvi opisao akcenatski sustav štokavske ikavice. I na kraju, Šime je Starčević jasno formulirao da »Dubrovnik, Dalmacija, Bosna, Slavonija i Horvatska« imaju isti književni »slovinški ili ilirički jezik« koji se ni »u govorenju mnogo među se ne razlučuje«. Razjedinjenost je u »slovosložju«, u grafiji, ali se Starčević nada da će i Dubrovčani, koji su »mnogo knjigah ilirički upisali«, prihvatiti grafiju štokavske većine. A što-

NOVA
RİCSOSLOVICA
ILIRİCSKA

VOJNİCSKOJ MLADOSTI KRAJİCSNOJ

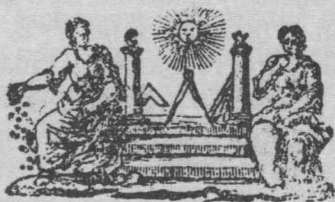
POKLONJENA

TRUDOM I NASTOJANJEM

SHIME STARCSEVİCHA

XUPNIKA OD NOVOGA

U LICI.

U TARSTU 1812.

Slovima Gaspara Weis.

kavska većina bila je za nj slavonska. Na taj je način slavonski način »*slovosložja*« dopro i do najzapadnijih hrvatskih pokrajina.

*

Iz izloženoga se vidi da je u drugoj polovici 18. stoljeća i u prvim desetljećima 19. stoljeća novoštokavština književno stilizirana na širokom prostoru od Slavonije preko Bosne do Dubrovnika i od Dubrovnika do Like. Moglo bi se stoga reći da »tu već imamo kulturni interdijalekt pisane riječi s tradicijom« (Brozović ¹1970., 133.).

Taj pismeni jezik tada još uvijek nije potpuno usklađen jer postoji mogućnost izbora između dvaju njegovih osnovnih dvojstava: štakavsko–šćakavskoga i ikavskoga–jekavskoga sustava. Oba dvojstva nisu bila podjednake slabosti novoštokavskoga sustava u procesu standardizacije jer je prvo dvojstvo bilo razriješeno već ranije. To pokazuje da u razrješavanju spomenutih dvojstava u standardizacijskom procesu ne mora odmah prevagnuti element većinske dijalektne osnovice. Istina, kod štakavsko–šćakavskoga dvojstva prevlast štakavizma jest prevlast većinskoga elementa svih hrvatskih novoštokavskih govora bez obzira na to jesu li bili ikavski ili ijekavski. Ali je pored toga za pismeni jezik bilo još nešto važno: 1. oblici tipa *puštati* (a ne *pušćati*) smatrani su u gramatikama pravilnijima jer u osnovi imaju *st* (*pustiti*), a ne *šć*; 2. pisci književnih centara, osobito Dubrovnika, upotrebljavali su tada »štakavske« oblike i preko toga se ugleda nije moglo prijeći. Uostalom, već se ranije naziralo koja će komponenta štakavsko–šćakavskoga dvojstva prevladati jer su se u šćakavskim govorima i novoštokavskima i nenovoštokavskima počeli javljati štakavizmi, ali ne i obrnuto. I, konačno, štakavski su govori bilo mnogo kompaktniji od šćakavskih već i po tomu što su svi bili novoštokavski pa stoga i pogodniji za jezičnu standardizaciju, dok je među šćakavskim govorima razlika bila mnogo veća.

Kod drugoga je dvojstva razvoj tekao drugačije. Naime, iako je ijekavska komponenta hrvatskih novoštokavskih govora bila manjinska, ona je ipak snažnije prodirala u ikavske tekstove 18. stoljeća nego što se događalo obrnuto. Na taj je način prestiž ijekavskih oblika u pismenom jeziku postajao sve očitiji, pa je očit također u leksikografskim i gramatičkim djelima. Ikavsko–ijekavsko dvojstvo potrajat će u hrvatskim tekstovima još dosta dugo, i to tako da uz zasebnu uporabu obaju refleksa jata, ikavskoga i ijekavskoga, nalazimo »često a negdje i redovno miješanje ikavskoga i ijekavskog refleksa ili čak tako da isti pisac piše jedno djelo ikavski, drugo ijekav-

ski« (Brozović ¹1970., 133.). Unatoč tomu, takvo stanje nije moglo spriječiti procese koji su tada već tekli, tj. stvaranje iznadregionalne novoštokavske uporabne norme i približavanje regionalnih grafija. Stoga se može reći da postojanje razlikâ u fonetskim pojedinostima, što ih nalazimo u mnogim jezicima, ne negira opstojnost standardnoga jezika, nego pokazuje da u njegovu okviru može biti više fonetskih zona. Važno je da se nije promijenila supstancija i struktura pismenoga jezika, što, dakako, ne isključuje spontani razvoj jezične materije. Budući da je supstancija i struktura prikazanoga novoštokavskoga pismenoga jezika jednaka današnjem, evolucija standardnoga jezika traje za većinu Hrvata već više od tri stoljeća.

Književni jezik kajkavske stilizacije

Treba spomenuti još jedan manjinski odnos. To je odnos onoga dijela Hrvata koji je na sjeverozapadu upotrebljavao književni jezik stiliziran na kajkavskoj osnovici. Iako manjinski, nije zato bio manje standardan. Čak obrnuto. Naime, pokušaji uspostave iznadregionalne uporabne norme počeli su u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima ranije negoli u južnim i sjeveroistočnim. Tomu je pridonio u prvome redu jezik protestantske književnosti i, osobito, pisaca ozaljskoga kruga, zatim kajkavaca koji unatoč pripadnosti protureformatorskom pokretu nastavljaju protestantskom i »ozaljskom« konceptijom pismenoga jezika. To je koncepcija trodijalekatne osnove književnojezičnog hibrida i, *eo ipso*, koncepcija iznadregionalnoga pismenoga jezika. Kad su pale glave i moć Zrinskih i Frankopana, ozaljski je kulturni krug prestao djelovati kao organizirana grupa književnika i filologa, ali je, uklopivši se u tokove kajkavske književnosti, baština »ozaljaca« u znatnoj mjeri jačala konvergencijske procese na čitavom sjeverozapadnom području.

U 18. stoljeću krug se međudijalekatske povezanosti književnih stilizacija sve više širio među kajkavskim piscima. Tako i leksikografi koji su dotada unosili u svoja djela i nekajkavske lekseme bijahu ipak orijentirani na (sjeverno)čakavske i (južno)štokavske primjere. Stanovit zaokret u tom pogledu, tj. okretanje kajkavaca prema leksičkom blagu slavonskih tekstova zapaža se u rječniku što ga je započeo Franjo Sušnik, a nastavio i dovršio Andrija Jambrešić. I još je jedan razlog nastanku ovoga rječnika: Habelićev je, naime, *Dictionar* već bio od starosti istrošen (*»vetustate absumpto«*), pa je za kajkavsku sredinu trebalo prirediti novi.

Sušnik–Jambrešićev rječnik objavljen je u Zagrebu 1742. godine pod naslovom *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*. Što se misli pod izrazom *illyricus* objašnjeno je u rječniku kao »*Illirianski ali Szlovenski Horvatzki etc. Illyrisch das ist Croatisch, Dalmatinisch etc. oder zum Croaten, Slavoniern etc. gehörig*«. A i iz dodatka koji nosi naslov *Index illyrico sive croatico–latinus* može se zaključiti da su Jambrešiću pojmovi *hrvatski* i *ilirski* jednaki. Tako gledajući u cjelini, *ilirski* je naziv pokrivao sve tri velike hrvatske pokrajine, pa se i leksička građa svih triju književnih stilizacija preuzimala kao svoja te priključivala temeljnoj koja je mogla biti ili kajkavska ili čakavska ili štokavska. Jer, sve je to pripadalo onoj sredini što ju je Jambrešić u predgovoru svoga rječnika nazivao »*carissima Patria*«. To je bila u prvome redu njegova kajkavska književna sredina. Ali je Jambrešić odmah upozoravao na dublete tipa *mladenec* i *mladenac*, *vera* i *vira* i *vjera*, *pošao* i *pošal*, *išao* i *išel* i *išal* itd. Osim toga redovito je dodavao »*voces synonymas*«, kako bi pokazao i druge ekvivalente za široko odabran leksik latinskih klasika (npr. Cezara, Cicerona i Livija), ali i latinskih izvedenica za koje nije bilo potvrda u djelima klasika (zato su nazvane barbarizmima). U tako koncipiranu rječniku može se npr. pod latinskom natuknicom *apotheca*, što je potvrđena u djelu Ciceronovu, naći nekoliko hrvatskih sinonima: *vračarnica*, *likarnica*, *zahramba*, *štacun od vračtva*. Takav višedijalekatni odnos veoma je uočljiv kod upitnih zamjenica. Tako se *quid* prevodi sa što i *kaj* (upravo tim redom), *quin* sa *zakaj ne*, *zašto ne*, a *quare* sa *zakaj*, *zašto*, *zač*. I kad je u tom velikom leksikografskom korpusu trebalo zabilježiti na primjer hrvatska imena za one morske ribe što su se nalazile u latinskim djelima, Jambrešić je morao posegnuti za priručnicima najčešće nekajkavskima gdje su se takve riječi mogle naći. Tako su širi krugovi čitalaca kontinentalaca koji su čitali latinska djela, osobito Plinijeva, mogli doznati za hrvatska imena morskih riba, kao (61)

glavač (s.v. *capito*)

igla morska riba z dugem kljunom (s.v. *acus*)

jegulja (s.v. *angvilla*)

kalamar, morska riba černu kerv imajuća kakti tinta (s.v. *loligo*)

kit najvećša riba vu morju (s.v. *balaena*)

lokarda (s.v. *scomber*)

morski pas (s.v. *canis marinus*)

sipa morska, riba koja černu kerv bljujuć vodu kali i tak se ribičem skriva (s.v. *sepia*)

ugor riba morska spodobna angvili (s.v. congrus)
zubatac (s.v. dentex) i dr.

Slično je bilo i s terminima iz mnogih drugih oblasti, poglavito iz školstva, kulture i znanosti. Zbog toga se može reći da je Jambrešićev rječnik jedno od najkompletnijih djela starije hrvatske leksikografije.

Tako se zapravo svaki hrvatski književnojezični krug mogao pohvaliti svojim leksikografskim i gramatičkim djelima. Jugoistočnom krugu pripadaju Faust Vrančić, Bartol Kašić, Jakov Mikalja i Ardelio Della Bella. U prikazu rada ozaljskog kruga već je izneseno djelovanje gramatičara Jurja Križanića i Ivana Belostenca kao središnje leksikografske figure, dok u kajkavskoj književnoj sredini takvo mjesto zauzimaju leksikografi Juraj Habelić, Franjo Sušnik i Andrija Jambrešić. Pored toga u mnogim su arhivima pohranjeni veoma važni rukopisni rječnici, kao što je npr. *Lexicon latino-illyricum* Pavla Vitezovića i *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* Adama Patačića koji također pružaju svjedočanstvo o golemoj riznici hrvatskoga rječničkog blaga. Tomu se razdoblju može dodati i prva objavljena kajkavska gramatika Ignacija Szentmártonya *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutschen* (1783.) u kojoj ima »podosta nekajkavskih likova« što »potvrđuje činjenicu da je stari kajkavski književni jezik bio veoma otvoren utjecajima drugih hrvatskih književnosti« (Šojat 1985., 220.).

Tomu treba dodati dugogodišnju uporabu relativno sređene nedijakritičke grafije s dvoslovima *cs* za fonem *č*, *cz* za *c*, *dy* za *đ*, *ly* za *l*, *ny* za *ń*, *sh* za *š*. Tu je grafiju nastojao Pavao Vitezović učiniti još boljom na dijakritički način, iako nije imao sreće da je i u tisku provede. Zato se može reći da je na stablu kajkavske standardizacije bilo više zrelih plodova negoli na štokavskome kad je u drugoj polovici 18. stoljeća došlo vrijeme da se polako počnu ubirati. Iako kajkavska Hrvatska za razliku od Dubrovnika nije imala svoga Gundulića, Palmotića i Đurđevića, imala je pisce čija su se djela rado čitala. Bila je to nabožna, poučna pa i prigodničarska literatura koja se u većini slučajeva nije odlikovala savršenstvom stiha ili stilski izbrušenom rečenicom. Međutim, u to je doba prosvijećenoga apsolutizma važnija bila korist razumne i razumljive poruke negoli njezina formalna usavršenost. Pa ipak, iz te je literature pune prijevoda i racionalističkih razmišljanja, niknuo Tito Brezovački, pravi komediograf tečne kajkavske rečenice, poznat i po svome otporu prema Mađarima. Osim toga kajkavska je književna sredina imala,

kao što smo vidjeli, svoje dobre gramatike i poznate rječnike, tiskana izdanja mnogih prevedenih i originalnih igrokaza, opise povijesnih događaja, priručnike za domaćinstvo i sl. Tako je kajkavski dio hrvatske književnosti nastojao pružiti čitaocu veoma korisno štivo zabavnoga i poučnoga sadržaja gdje i nazdravičarski prigodnoga, ali isto tako i politički obojenih pjesmotvora poput *Horvat Horvatu horvatski govori* (1801.) Jurja Maljevca. Iako je rafiniraniji književni izraz bio rezerviran prvenstveno za latinski ili njemački pisana djela, ipak se nikada nije prestalo pisati »horvatski«. Za najveći dio te knjiške produkcije, objavljene u drugoj polovici 18. stoljeća i na početku 19. stoljeća, može se reći da je, oslanjajući se na dotadanja književna djela i rječničke priručnike, pisana dobrim kajkavskim standardnim jezikom.

Već je spomenuto da je taj standard bio protkan čakavskim i štokavskim crtama što mu je davalo posebnu fizionomiju. Osim toga kajkavska je sredina još i od ranije bila otvorena prema književnim krugovima štokavskoga izraza, ali je u 18. stoljeću počelo bivati i obrnuto. Teško bi bilo nabrojiti sve uzajamne književničke veze. Dubrovačkoga utjecaja ima posvuda, Kačićev *Razgovor ugodni*, pisan štokavskom ikavicom, bio je poznat od Dubrovnika do Slavonije i od Slavonije do Zagreba. Ne zaostaju ni kajkavski dodiri sa Slavonijom. Oni se ne ogledaju samo prepjevima »iz šlavonskoga na horvatski jezik« djela slavonskih pisaca (npr. prepjev Ivana Krizmanića Kanižlićeve *Svete Rožalije*) nego i u tome što se slavonski književnici počesto okreću Zagrebu (tiskajući u njemu svoje knjige) tako da su se neki kajkavski pisci čak počeli protiviti utjecaju »nekojih šlavonskoga jezika znancev«. Međutim, proces se ugledanja i zbližavanja više nije mogao zaustaviti. Ponajprije, raspoznaju se motivi književnoga djelovanja. Kad, naime, Tomaš Mikloušić objavljuje svoj *Stoletni kalendar* (1810.), objavljuje ga zato što (pisano u suvremenoj grafiji) »ljubav domovine i želja naš domorodni jezik kuliko izvisiti jesu mene genula« pa nastavlja: »Naš horvatski jezik (...) pred vnogemi drugemi dičiti se more da k diačkomu hoću reći najpoglavitejšemu na svetu jeziku je najspodobneši.« To su gotovo iste riječi što smo ih mogli naći u predgovoru Katančićeva prijevoda *Biblije* gdje se kaže da »jezik latinski našim toliko prijateljstvo ima da se po riči iz jednog u drugo govorenje prikrenuti može mnogo lašnje i ugodnije« nego iz drugih jezika. Zbog tako visoke ocjene hrvatskoga književnoga jezika Tomašu je Mikloušiću sasvim razumljivo da je »anda vredno ovakov jezik preštímavati, obdelavati ter kaj više knjig vu takovem van na svetlo davati« (zato objavljuje

nekoliko komedija Tita Brezovačkoga). Spomenutom Mikloušićevu mišljenju vrlo je blisko Vitezovićevo koji kaže da se latio pisanja *Odiljenja sigetskoga* »najveće toga radi da slavni hrvatski jezik naš u tuliko pozabljenje ne dohodi«. A erudit Katančić pak prevodi *Bibliju* zbog vjerskih razloga, ali i zbog toga da »knjige svete u svoj plemeniti i slavni jezik privedene« budu kako bi se pripadnici »slavno–ilyričkoga pokolenja (...) jezikom svojim plodnijim, plemenitijim i uzoritijim mogli služiti«.

Ali osim ovih prostorno »horizontalnih« kajkavsko–slavonskih veza postojale su i »vertikalne«. O nekima je već bilo riječi. U taj se sklop mogu uvrstiti i one što ih nalazimo upravo u Mikloušićevu *Stoletnom kalendaru*. Navodeći stalne »svetke« u pojedinomu mjesecu, Tomaš Mikloušić navodi i imena mjeseci. To su:

Sećanj, prezimec ili januarius
Veljača, svećen ili februarius
Ožujak, sušec ili martius
Travanj, traven ili aprilis
Svibanj, rožnjak ili majus
Lipanj, klasen ili junius
Serpanj, serpen ili julius
Kolovoz, velikomešnjak ili augustus
Rujan, malomešnjak ili september
Listopad, listopad ili october
Studenj, vsesvetščak ili november
Prosinac, gruden ili december.

Razumije se da je zanimljivo konstatirati da se gotovo ista narodna imena mjeseci nalaze u Jambrešićevu i Belostenčevu rječniku (pod latinskom natuknicom), ali su to ona što se navode u drugom stupcu. Ona iz prvoga stupca nalaze se u Stullijevu rječniku, i to upravo u istom obliku i poretku: *sječanj, veljača, ožujak, travan* (i: *listonos*), *svibanj, lipanj, sarpanj* (i: *ilinštak*), *kolovoz* (i: *gospodičan*), *rujan, listopad, studenac, prosjenac*. Štoviše, značenje baš tih imena nastojao je Stulli objasniti u predgovoru rječnika. Iako njegove etimologije nisu uspjele (npr. *svibanj* prema *svijati gnijezda*, *lipanj* prema *lipos, ljepos*), važno je da se može uspostaviti sasvim lijepa neposredna veza između Joakima Stullija i Tomaša Mikloušića. Ovdje je sasvim sporedno odakle je Stulli preuzimao spomenuta imena mjeseci (iz dubrovačkoga govornoga jezika ili starijih štiva, npr. iz Kašićeva *Rituala rimskoga* gdje se, baš u tim oblicima također nalaze). Bitno je da izneseni podatci pomažu da se shvati sva ši-

rina djelovanja Tomaša Mikloušića i kajkavskoga književnoga kruga u početnim desetljećima 19. stoljeća, ali i utvrde sve jači uzajamni književni i jezični utjecaji između Slavonije, Zagreba i Dubrovnika.

Stvarala se tako jedna nova atmosfera u kojoj se stoljeće nakon Pavla Vitezovića opet pomišljalo na stvaranje zajedničke grafije u banskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, odnosno Dubrovniku. U tom su smjeru išla nastojanja Tome Koščaka, nadstojnika zagrebačkih škola, a i Marka Mahanovića koji u svojim *Observationes circa croaticam orthographiam* (Zagreb 1814.) želi reći u prvome redu Kopitaru da Hrvati kajkavci imaju vlastit jezik čije glasove treba pisati jednako kao i u ostalim predjelima kopnene Hrvatske, tj. sa 22 jednoslova koji uvijek imaju istu glasovnu vrijednost, odnosno sa 8 dvoslova (*ch, cz, dy, gy, ly, ny, sh, sz*). Slične će se ili iste zanosne misli o veličanju i proučavanju »horvatskoga jezika« naći uskoro u spisima Ivana Derkosa (*Genius patriae* 1832.) i Josipa Kundeka (*Reč jezika narodnoga*, 1832.), kao što su se već bile našle u *Kratkoj osnovi* Ljudevita Gaja, s jednom bitnom razlikom — dvoslovâ koji se rabe prema mađarskoj grafiji u Gajevoj knjižici više neće biti. Sve je dakle bilo spremno da mlada generacija školovanih ljudi iz banske Hrvatske koja je sve više oživljavala uspomenu na dubrovačke pisce, poglavito na Ivana Gundulića (čijega *Osmana* izdaju u ponajboljoj tiskarskoj tehnici), napravi korak k potpunomu političkomu i jezičnomu sjedinjenju Trojedne Kraljevine.

Devetnaesto stoljeće

Jezična koncepcija iliraca

Golema uloga što ju je tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća odigrao ilirski pokret kao organizirana pokretačka snaga preporodnoga gibanja u Hrvatskoj navodila je, a još i danas gdjekad navodi na misao da je preporod bio, pored ostaloga, prijelomna točka i u povijesti hrvatskoga književnoga jezika, odnosno da tek otada počinje razdoblje njegove standardnosti u Hrvata. Ilirski je pokret stoga počesto bio ocjenjivan prvenstveno kao jezični ili književnojezični pokret, izrastao iz nastojanja da materinska riječ dobije status književnoga izraza na čitavom području Velike Ilirije, pa tako i u Hrvatskoj. Takvu je mišljenju zacijelo pogodovala činjenica da su ilirci zaista posvećivali veliku pozornost vlastitomu jeziku: u gotovo svakom broju *Danice* (1835.–1849.), časopisa što su ga pokrenuli ilirci, nalazi se barem kakva bilješka ili članak u vezi s jezikom. Uostalom, prva hrvatska gramatika u doba ilirskoga pokreta, *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića, počinje se pojavljivati u *Danici ilirskoj* već 1836. godine. Dodamo li k tomu da je knjižica pod naslovom *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* Ljudevita Gaja, objavljena 1830. godine, zapravo prvi ozbiljniji nastup budućega vođe pokreta, onda nije čudo što su jezični problemi nekako izbijali u prvi plan, a Gajeva knjižica ocjenjivana gotovo kao prvi preporodni akt.

Nema sumnje da su ilirci radikalno promijenili odnos prema domaćem idiomu čija je društvena uloga u početnim desetljećima 19. stoljeća, bar u kajkavskoj Hrvatskoj, bila neznatna. Zato nije čudo što Antun Mihanović u svojoj knjižici *Reč domovini* (1815.) između ostaloga piše (u suvremenoj grafiji) (62):

KRATKA OSNOVA
HORVATSKO - SLAVENSKOGA
P R A V O P I S A Ń A,
POLEG
MUDROŁUBNEH,
NARODNEH I PRIGOSPODARNEH
TEMEŁOV I ZROKOV.
OD
L. o. G.

Kurzer Entwurf
einer
kroatisch = slavischen
Orthographie
nach
philosophischen, nationalen und ökonomischen
Grundsätzen.
Von
L. v. G.

*Non quia difficilia sunt, non audemus; sed quia non audemus
difficilia sunt. Sanctus Augustinus.*

Vu Budimu,
iz tiskarnice Kraljevskoga Vseučilišća. 1830.

Ne dvojim ja da znanje stranskeh jezikov napredku narodnomu ne pači; kajti drugi vnogo več znašli jesu, kotero spoznati ne moremo, ako pisma njihova razmeli ne budemo. Ali z žalostjum spoznajem da narod naš, premda veliku europinskoga puka stran ispuni, tako daleko gledeč na občinsku veka razsvečenost zaostaje, da nikakova znanostih znamenja vu jeziku svojem pokazati ne more, nego, o tuga!, jarem stranskeh jezikov nosi. Zato i malo ljudih broji kojeh ime zvan domovine medjah znano bilo bi. Ar stranski jezik čisto retki tak zmožno navčiju se da bi vu njem nekaj poglavitoga van dati mogli, domačega pako ne samo zapušćavaju, nego i govoriti se sramuju.

Slično je o tome bugario i Pavao Stoos u svojoj pjesmi *Kip domovine vu pochetku leta 1831* prikazujući Hrvatsku kao ženu čiji se sinovi srame svoga jezika (63):

*Narod se drugi sebi raduje,
a z menum sinko moj se sramuje.
Vre i svoj jezik zabit Horvati
hote, ter drugi narod postati.*

Nije daleko od toga mišljenja ni mladi Ljudevit Gaj na početnim stranicama spomenute *Kratke osnove* (64):

Materinski jezik vu horvatski zemlji, ako baš za ništar i nemar ne derži se, vu nikakovem vendar poštenju ne stoji izvišen. Mužev, koji se za njega nekuliko trudili i starali jesu, plaća bila je ružna nezahvalnost, nekda pače sramota, ter kaj više je, odurjavanje i pregon.

Kad se pođe od ovakvih konstatacija, odnosno kad se usporedi ono što su ilirci u vezi s opisanim društvenim položajem književnoga jezika i njegove grafije neposredno naslijedili s onim što su ostavili, pokazuje se veličina njihova pothvata. Uostalom, želja da se promijeni odnos prema književnom jeziku »*horvatsko-slavenskom*« ne izbija samo iz Gajeve *Kratke osnove*, nego i iz mnogih drugih poteza. Već spomenuti A. Mihanović zagovara potrebu da hrvatski domorodci nauče »*pismeno govoriti*«, tj. da materinski jezik uzdignu na viši stupanj, na stupanj znanstvene knjige. Istomu cilju teže i oni koji nastoje da pored dominantnoga latinskoga jezika i »*horvatski*« jezik prodre u visoko školstvo, usprkos jakim mađarskim protivljenjima. Zasluga je to posebice naporâ Matije Smodeka, pravnika i poučavatelja »*mudroljublja*« ili filozofije, kojemu je odobreno da

od školske godine 1832. može kao neobvezatni predmet predavati »materinski jezik« na ondašnjoj Akademiji za one slušače koji to žele. A željelo ih je mnogo jer je Smodek predavao »*horvatski*« jezik (tj. književno stiliziranu kajkavštinu) punih četrnaest godina mnogim studentima iz svih hrvatskih krajeva (od Frana Kurelca i Franje Mancea do Ivana Kukuljevića) (v. Moguš 1996.). Bilo je to u vrijeme snažnoga otpora nasilnoj mađarizaciji, značajno i zato što se hrvatska riječ čula godinu dana prije negoli je 1833. godine nastava mađarskoga jezika postala obvezatna za sve visoke i srednje škole u Hrvatskoj. Štoviše, godine 1845. osnovana je »cathedra linguae et litteraturae croatico-slavonicae«, a sljedeće godine postaje Vjekoslav Babukić prvim profesorom na toj katedri. Zato se može tvrditi da toliko koliko su za prosperitet hrvatskoga književnoga jezika učinili ilirci nije učinio ni jedan drugi pokret prije njega.

Pa ipak se za ilirski pokret ne bi moglo reći, bez obzira na parole kojima se služio i na uspjehe koje je polučio, da je to primarno književno-jezični pokret, pogotovu ne primarno jezični. Ilirski je pokret, kao udarna snaga hrvatskoga narodnoga preporoda, bio prvenstveno politički pokret. Nakon citiranih Gajevih riječi o položaju materinskoga jezika »*vu horvatski zemlji*« slijedi poklik na borbu (65):

Nut domorodci! Ne pustemo vu devetnajstom stoletju Horvate k predmetu pravičnoga poteptavanja poniziti se, zverho kojeh hlabrosti i jakosti osupnjeni puki čudili se jesu. Dajte da sada vu vremenu mira vitezi vu duhu budemo, da tak jezik, kojega najvekči muževi naroda našega z ljubavjum govorili, kojega z imetkom i z predragum kervčicom svojum junački branili jesu ...još najpoptlam v temni grob ne zakopa se!

Gajev je poziv jasan: budimo vitezovi duha kako bismo obranili ono za što su ginuli naši predci. Ako se naš jezik zakopa »*v temni grob*«, bit ćemo zakopani i mi kao narod. Ilirci će uskoro pokazati da treba raditi upravo obrnuto, tj. tako da, umjesto u grob, treba izaći na političku scenu kako bi, premošćujući sve prepreke pokrajinskih rascjepkanosti, ojačale integracijske težnje u političkom, društvenom i gospodarskom životu. Da bi se sve to ostvarilo, ilirci traže i dobivaju odobrenje za izdavanje političkih *Novina Horvatzkih* (1834.) kojima dodaju kulturni podlistak *Daniczu*.

Sve to upućuje na činjenicu da je ilirski pokret bio prvenstveno politički pokret, a ne jezični. Dakako, riješila su se u tom razdoblju i mnoga vrlo važna jezična pitanja. Ali osim te konstatacije treba isto

tako reći da se nikako ne može prihvatiti mišljenje da ilirskim pokretom tek započinje hrvatska jezična standardizacija. To se moglo vidjeti iz dosadašnjega izlaganja, a moći će se vidjeti i iz sljedećega.

Kad se podrobno razmotre prilozi iliraca o jezičnoj problematici, jasno se pokazuje da ih je većina posvećena rješavanju određenih grafijskih teškoća, pisanju palatalnih fonema prvenstveno (pored vokalnoga *r*). U tom su pogledu postojala još uvijek bar dva uzusa: jedan kajkavski i drugi štokavski (ako zanemarimo pojedinačne razlike u slavonskoj, dalmatinskoj i dubrovačkoj grafiji, odnosno bar u slavonsko-dalmatinskoj i dubrovačkoj). Osnovna je razlika između tih dviju grafija bila, grubo uzevši, u tome što je štokavska grafija (ranije: čakavska i štokavska) imala neke dijakritičke znakove, a kajkavska nije, unatoč nastojanjima Pavla Vitezovića. I sad je prva novost da se »dijakritičkoj« struji priklanja kajkavac Ljudevit Gaj svojom *Kratkom osnovom horvatskog*, tj. kajkavskog »pravopisanja«.

U traženju odgovora zašto je upravo slovna reforma dominirala u doba ilirizma, dobro je podsjetiti na istinu da je grafija jedan od načina iskazivanja jezika, da ima istu ulogu kao govor. Zato je sustav slovnihi znakova uvijek određen jezikom. Grafija se, čak u istoj vrsti pisma (npr. u latinici ili ćirilici), stvara za određeni jezik. Stoga se najprije mora odabrati jezik da bi se za nj, i samo za nj, izradio sustav znakovlja. A prema Gajevoj *Kratkoj osnovi »materinski jezik vu horvatski zemlji«* ne može biti nego »horvatski«, odnosno prema Proglasu u *Danici* 1836. godine, »jedan književni ilirski«. Budući da se prema shvaćanju građanske ideologije, kojoj pripadaju i ilirci, jezik poistovjećuje s narodom, borba za jedinstvenu grafiju vlastitoga jezika bila je samo izvanjski oblik borbe za narodno jedinstvo svih »Ilira«, odnosno, kako oni rekoše, »južnih Slavjanah«. Stoga borba za reformu, pa i slovnu, bila je tada politički čin jer je tražila promjenu ponašanja za volju jedinstva. U tom se pogledu činilo Ljudevitu Gaju najpogodnijim da u reformi kajkavske grafije pođe od Vitezovićevih rješenja, jer su, usput da kažemo, i politički pogledi Vitezovići o hrvatskim zemljama bili Gaju prihvatljivi.

Iznoseći svoju viziju slovne reforme, Gaj se u *Kratkoj osnovi* odlučuje za dijakritička rješenja i predlaže za nepčane konsonante jednoslove *č, đ, ģ, ĺ, ŋ, š, ž*, tj. stavlja tildu iznad slova *c, d, g, l, n, s, z*. Tu, dakako, nema znaka za fonem *ć*, ali ga nije trebalo ni biti jer Gaj u *Kratkoj osnovi* prilagođuje grafiju kajkavskom sustavu (a ne štokavskom). Odakle mladomu Gaju poticaji za takvo rješenje?

Najčešće se govori o ugledanju na češku grafiju. Zanimljivo je da i sam Gaj u *Kratkoj osnovi* kaže (66):

Gore zpoменute skupslope: ċ, đ, etc. potrebuju vre dugo vremena Lehi, Čehi i ž njimi Moravci i Slovaci, koteri vsi skupa osebužno velikoimenitem sloustvom odičeni jesu.

Međutim, pri takvim se tvrdnjama potpuno zaboravlja važna činjenica da, npr., Poljaci, koje Gaj spominje, uopće nemaju znakova koji se nalaze u *Kratkoj osnovi* (npr. ċ, š, ž). Zato ovu Gajevu izjavu treba drugačije tumačiti: njome Gaj želi reći da Poljaci, Česi, Moravci i Slovaci imaju grafiju s dijakritičkim znakovima te da će se Hrvati, a s njima i »bližnji brati naši (...) Štajerci, Kranjci i Korušci«, ako usvoje dijakritički način bilježenja kao sustav, približiti tim Slavenima, a ne da naša sjevernija slavenska braća imaju baš sve takve znakove u svojoj grafiji.

Poticaj je za grafički izgled slova dobio Gaj iz domaćega izvora. Na tu nas misao navodi upravo upotreba tilde, a ne kvačice, kako se obično pogriješno tvrdi. Jer, baš tildu kao oznaku kod nekih palatala, a ne kvačicu prvi je predlagao Pavao Vitezović u nesačuvanoj raspravi *De orthographia illyricana*. Za tu raspravu znamo iz predgovora njegove knjige *Plorantis Croatiae saecula duo* (1703.). Ondje Vitezović u poglavlju pod naslovom *Lectori benevolo salutem* piše o grafiji, pored ostaloga, ovo (u prijevodu Veljka Gortana) (67):

Tako sam oblikovao i slova prema mogućnosti...Uzimao sam Ā umjesto lj, ly ili, kako Talijani pišu, gl. Nadalje, ñ umjesto nj, ny ili umjesto gn prema talijanskom običaju.

Da je Gaj pri uređenju »horvatske« grafije mislio upravo na Vitezovića kao na svoga preteču, eksplicitno kaže u članku *Pravopisz* objavljenom u *Daniczi* 1835. godine (u suvremenoj grafiji, 68):

»Med starinskim pismi... nahadjaju se med ostalemi takova, koja nam obilno dokazuju, da su vre zmed naših predjev nekoji, najmre pako glasoviti i najvučeneši domaći pisec baron Pavel Vitezović, podžupan i kraljevski tolnačnik, jako dober i prikladen pravopis imali, kojega vendar obćinskim učiniti ondašnje temne okolnosti nisu dopustjale. Nama anda nikaj drugo nije treba, negoda taj starinski pravopis pretresemo, odobrimo i ponovimo.«

I Gaj je, smatrajući da u Hrvatskoj više nisu tako »temne okolnosti«, učinio u *Kratkoj osnovi* upravo ono što je predlagao: starinski

je pravopis »pretresao, odobrio i ponovio«, tj. poboljšao je Vitezovićev prijedlog na taj način što je tildu uzeo kao znak za palatalnost, odbacujući druge nadslovne i podslovne znakove.

Pri ocjeni izložene Gajeve grafijske reforme obično se zaboravlja činjenica da je ona bila plod brižljive prethodne jezične analize. Naime, poticaji su mogli dolaziti (i dolazili su) sa strane, ideje za rješenje također, ali je najprije trebalo upoznati jezičnu građu, sadržaj. I Gaj je učinio taj napor. On se u *Kratkoj osnovi* predstavio kao dobar poznavalac svojega jezika, poznavalac koji je, uočivši probleme, pronalazio ponajbolja rješenja. A problemi mu tada nisu bili samo usko »hrvatski« nego, kao što se vidjelo, hrvatsko-slovenski, izraženi »dokazima povijesnim (paralelizam po triju povijesnih pokrajina: Hrvatske, Slavonije i Dalmacije pored Kranjske, Štajerske i Koruške) i kulturnim (da se obje cjeline, pripadajući njima zajedničkome, zapadnome kulturnom krugu, podjednako muče s prilagodbom pismenoga sredstva toga kruga inojezičnim potankostima, ponajprije slavenskim)« (Vončina 1993., 13.). Polazeći od toga, Gaj npr. odbacuje digram *dy* za fonem *đ* ne zato što bi on bio gori od digramâ *di* i *dj* nego zato što, prvo, sekvencija *di* egzistira kao *di* (*vidi, hodi*), a *dj* kao *dj* (*grozdje*) i, drugo, što u kajkavskom sustavu uopće nema glasa, pored *i* i *j*, koji bi se trebao bilježiti sa *y*. Ako dakle u sustavu uopće ne postoji glas *y*, onda on ne može biti ni u vezama *dy*, *gy*, *ly*, *ny*, pa ga treba »takaj iz zeztavkov...izhititi«. Zato je najbolje slovima *d*, *g*, *l*, *n* (a u skladu s tim i drugima) dodati tildu. Na osnovi ovakvih postupaka uz prihvaćanje dotadanih strujanja u reformi latinice, nasljedujući osobito Vitezovića, izradio je Gaj čvrst grafemski sustav kakav u hrvatskoj latinici nikada ranije nije postojao.

To nikako ne znači da nakon Pavla Vitezovića, a prije Ljudevita Gaja, nije bilo pokušaja cjelovitijega grafemskoga rješenja latinicom pisanih hrvatskih palatalnih konsonanata. Mnogo je sustavnosti pokazao npr. Riječanin Josip Završki uklanjanjem nekih dvoslova (npr. *cz* i *sz*) te kombinacijom podslovnih i nadslovnih znakova, ali je njegov prijedlog ostao u rukopisu i zbog toga nije imao većega odjeka. Zato se Vitezovićovo rješenje uzima kao maksimum što ga monografemski princip može pružiti. Istodobno, Vitezović je imao još jednu čudnu prednost: njegovom se reformiranom grafijom još nisu tiskale knjige. Bila je dakle poznata samo onima koji su imali uvid u Vitezovićeve spise i u rukopis njegova latinsko-hrvatskog rječnika. Stoga se staza Gajeve reforme činila čistom, posve novom, bez vidljiva oslanjanja na dotadanja grafemska rješenja u Slavoniji, užoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Dubrovniku.

Začudo, odjeka na taj prvi prijedlog Gajeve grafijske reforme iz 1830. godine nije bilo. Tako se dogodilo da je prvotnom Gajevom grafijom, što je bila ponuđena »*nam Horvatom*«, napisana samo njegova *Kratka osnova* i ništa više. Ono što se u početku činilo Gaju kao prednost, tj. kao početak nečega sasvim novoga, pokazalo se kao slabost, kad je njegov prijedlog trebao zamijeniti dotadanji način pisanja (osobito: tiskanja!) knjiga na prostoru »Velike Ilirije«. Lomiti odjednom stoljetne navike nije se moglo. Zbog toga je trebalo ponuditi prihvatljivije rješenje. Gaj to čini u spomenutom članku *Pravopisz* 1835. godine. Ali tada je njegova vizija jednog višeplemenskoga naroda i jednoga višenarječnoga jezika već bila proširena na čitav slavenski jug. Pripremljen je novi program u kojem pridjev *horvatski* više nije mogao opstati jer je bio rezerviran za Hrvate kajkavce. Zato je skupina oko Gaja, oslanjajući se na tradiciju, zamijenila, gotovo preko noći, ime *horvatsko ilirskim*, kako se obično i činilo kad je jednim imenom trebalo obuhvatiti sve hrvatske zemlje ili, gdjekad, sve Slavene na jugu. Tada Gaj u članku pisanom starim nedijakritičkim slovima predlaže naoko umjerenije rješenje: prihvaća poljsko *ć*, kod grafema *č, š, ž* mijenja tildu u kvačicu, a umjesto ranijih jednoslova *đ, ģ, ĩ, ŋ* odlučuje se za *dj, gf, lj, nj* (sa zareзом na *j* umjesto točke). Time se u biti nije ništa promijenilo: *j* sa zareзом, budući da se razlikuje od *j* (s točkom), ima istu funkciju kao ranije tilda, promjena pak tilde u kvačicu kod *č, š, č* bila je grafijski neznatna (iako je slabila i bacala u zaborav vezu Gajevu s Vitezovićem, da bi se kasnije navodilo kako su »*Hèrvati slova č, ć, ě, š, ž stvorili na češki način*«). Međutim, mnogo važnija od svega toga jest činjenica da je djelomično »odstupanje« od prvotnoga prijedloga bio samo Gajev taktički potez sračunat na uspjeh. Tom je novom verzijom grafije objavljena u 10. broju *Danice* (1835.) Mihanovićeva *Horvatska domovina*, pjesma koja će kasnije postati hrvatskom himnom.

Modificiranu grafiju predlaže Gaj za jedan književni jezik »ilirski«. U nj ulazi ne samo književni izraz »nas Horvatom«, tj. kajkavaca, nego i književno stilizirani izraz drugih »ilirskih« narječja. Ne uvodi se dakle ništa novo, nego se ujedinjuje ono što u jeziku vatikanski shvaćenih »Ilira« odavna postoji kao književni jezik. Prirodan je i daljnji korak: tom je književnom jeziku »jeden pravopisz najpotrebniji«. Tu je Gaj stao jer više nije imao vremena za jezikoslovne rasprave. Tako su, bez obzira na zvučne parole koje su potrajale, pravi problemi lingvističkog opisa »*narječja ilirskoga*«, kojemu je bila namijenjena jedinstvena grafija, došli u svoj normalan, prije-ko potreban, drugi plan.

Tada su pojačali svoje djelovanje pravi jezikoslovci preporodnoga doba — štokavac Vjekoslav Babukić i čakavac Antun Mažuranić. Ne će ni njima uzmanjkati preporodnoga zanosa kad budu pisali gramatike. I oni će započinjati istinitom tvrdnjom da, kako navodi Babukić, »*svaki narod ponosi se svojim jezikom i dèrži materinski jezik za najmilii, najsladji i najjačji*« te »*blago svakomu narodu, koi se ponosi svojim materinskim jezikom; jer taj će živèti na vèke i njegovoj slavi ne će biti konca*«. Međutim, isto se tako preko njihova djelovanja, upravo njihovih gramatika, dobiva zacijelo najbolji uvid u jezičnu koncepciju iliraca.

Ilirci su smatrali, preuzimajući nauku Jana Kollára, da u slaven-skom svijetu postoje četiri književna jezika. U skladu s tim Vjekoslav Babukić u *Ilirskoj slovnici* navodi da »jezik slavjanski dèli se u četiri velike grane, naime:

- A) *narèčje rusko*
- B) *narèčje poljsko*
- D) *narèčje česko-slovensko,*
- C) *narèčje ilirsko*«.

Ilirski pak jezik tvore sva ilirska narječja, bolje reći narječja »*juž-nih Slavjanah*«. Vizija je sasvim jasna — jedan književni jezik od Jadranskoga do Crnog mora za koji, kako piše već u prvom broju *Danice* (suvremenom grafijom), »*z vremenom jedna za vse od Pešta do morja živuče Slavjane slovnica iliti gramatika i jeden rečnik slo-žiti bi se mogel*«. Koliko god ta vizija bila lijepa i politički razložna, ilirci ipak ne provode slovnu reformu prema svemu što »*mi Iliri imademo*« (jer bi tada morali, na primjer, voditi računa i o reformi srpske i bugarske ćirilice). Oni uređuju latiničku grafiju prema sasvim određenim književnim (pismenim) stilizacijama svojih narječja jer se jedino tako, kad je jezik podlogom, mogu uspješno rješavati grafemski problemi. Unatoč dakle tvrdnji da je ilirski književni jezik skup narječja Velike Ilirije, ostaje činjenica da po prirodi stvari nije sve moglo ući u književni (standardni) jezik jer je jezični standard uvijek izbor. Ono što ilirci u nastupu svoga djelovanja otkrivaju jest popis izbornih mogućnosti. A budući da svojim prvim zadatkom smatraju rješavanje grafemskih problema, znači da je pismeni jezik već bio odabran, ako ne u svakom detalju, a ono bar osnovnim koordinatama, i da je tomu jeziku trebalo prilagoditi grafemski sustav. Jednako je tako postupao Antun Kanižlić jedno stoljeće ranije. I on se zalagao za jedinstven »jezik ilirički«, samo što je taj jezik za njega bio književno stilizirana ikavska štokavština. Ljudevitu su

Gaju pak pri odabiru jezika osnovne koordinate bile — zajednički jezik Trojednice, odnosno onaj, kako je to kasnije pisao Veber Tkalčević, »*ilirski jezik, kako se danas u naših krunovinah govori*«. Da bi se to postiglo, trebalo je već od početka uklanjati postojeće dihotomije. Grafijska se dihotomija nastojala odmah uklanjati tako da se »*chtavczem Horvatom*« pokaže »*zpodobnozt nekojeh ilirichkeh zkupglasznikov z horvatzkemi szledechem redom*«:

horvatzki	ilirichki
-----------	-----------

cz	c
ch	cs
dy	dj
gy	gj
ly	lj
ny	nj
s	x
sz	s
ty	tj
ty	ch
y	i

U skladu s tim jezična se dihotomija trebala svladavati »horvatskim« približavanjem drugim stilizacijama književnoga jezika. Zato je razumljivo što Ljudevit Gaj u *Proglasu* (*Danica ilirska*, 1836.) kaže (69):

Evo rekoh jedan književni jezik, koj se već sada u mnozih znamenitih velike književne Ilirije varoši a navlastito ovdje u Zagrebu u akademiji i u arhigimnaziju predaje; kojim smo se mi većoj strani bratje ilirske približili i k starinskoj čistoj narodnosti povratili; kojim smo si živi i neiscrpivi, te za nas samo po odtudjenosti našoj dosada zatvoreni izvor prekrasnih narodnih pjesamah nanovo odtvorili; kojim smo si neprocijenjeno književno blago od četrdeset i više izverstnih (klasičnih) spisateljah Parnasa Ilirskoga iz stare ilirske Atene — Dubrovnika (Raguze), i druge mnogovažne književne proizvode kanoti naše starinsko djedinstvo prirodjenim pravom nasopet privlastili.

Ilirci su dakle, želeći imati jedan književni jezik na čitavom području od Zagreba do Dubrovnika i po cijeloj Iliriji, morali izvršiti izbor. Od dva hrvatska književna jezika, koja su zbog svoje višedijalektnosti dobivala zajedničko ime »*lingua illyrica*«, ilirci se pri-

DISERTATIA
i l i t i
R A 3 G O V O R.

Darovan Gospodi Poklisárom 3akon3kim
y buduchjem 3akonotvorzem
Kraljevinah nasih

3a buduchu Dietu Ungarfku oda3lanem

derzan po

je3nom 3tarom Domorodzu Kraljevinah ovih.

U Karlovzu,
Pritiskano 3lovima Joanna Nep. Prettnera 1832,

klanjaju većinskom. Taj jezik, kako je mislio Janko Drašković već u svojoj *Disertaciji* (1832.), »*najhodniji jest u Slavo-Hrvatih, kao narodu naših kraljevinah*«.

Bila je to odluka koja je jedina mogla računati na uspjeh u »*naših krunovinah*« odnosno »*naših kraljevinah*«. Na taj način novoštokavski pismeni jezik postaje sve više općehrvatski. Ivan Gundulić sa svojom odom slobodi i epom otpora protiv dušmaninu podiže se na pijedestal najcjenjenijega i najobjavljivanijega pjesnika iliraca te tako postaje velika tema u kulturnom životu Hrvatske. U tome sklopu treba razumjeti želju tada gorljiva ilirca Ivana Mažuranića (1851. odbornik Matice ilirske, a 1858. predsjednik) da dopuni 14. i 15. pjevanje Gundulićeva *Osmana* (o spomenutim dopunama opširnije v. Vončina 1985.). Razumije se da je takva odluka izazvala oduševljenje kod većine Matičinih članova, ali, kod nekih, i negativne reakcije.

Priklonivši se kontinuitetu standardne novoštokavštine, za što se pored Draškovića mnogo zalagao Vjekoslav Babukić, ilirci su naslijedili još uvijek neriješen problem ikavsko-ijekavskoga dvojstva. Isključiti potpuno jedan od dva spomenuta književna izraza bilo bi teško već i zbog toga što je to u direktnoj suprotnosti s idejom ilirskoga okupljanja. Da bude još teže, naslijeđenoj se ikavsko-(i)jekavskoj dvostrukosti priključio i »*horvatsko-zagorski*« refleks jata. U toj se situaciji jedinstveno rješenje za različite reflekske jata moglo naći, uz pomoć etimologije, samo u grafiji. Nije takvo mišljenje bilo baš sasvim novo. Već je Ivan Belostenec u *Gazofilaciju* rabio znak *ě* (tj. točka na *e*) kako bi omogućio raznodijalekatske izgovore staroga jata. U tom su pravcu tekla i razmišljanja Ignjata Brlića koji je u djelu *Grammatik der illyrischen Sprache* (1833.) predlagao da se *jat* piše znakom *y*. Ne slažući se s takvim prijedlogom kao ni s mnogim drugim Brlićevim rješenjima, jer je Brlić »svojim nedosljednostima više zamaglio nego raščistio neka temeljna pitanja (...) u normiranju književnoga jezika u osvit ilirizma« (Vončina 1988., 315.), Vjekoslav se Babukić vraća Gaju i prihvaća njegovu tvrdnju iz članka *Pravopisz* da »*naszi mudreszi ztarci pizsache ě, koji shaznamenuvani e vszaki poleg lasztovite navade szvoje zgovarjati mose*«. Zato on u svojoj *Osnovi slovnice slavjanske narĉĉja ilirskoga* (objavljenoj u *Danici ilirskoj* već početkom 1836. i izdanoj iste godine kao posebna knjiga) naglašava da znak *ě* koji se u »*općem i prostom razgovoru*« može izgovarati kao *je, ie, e, i* (npr. *vjera, viera, vera, vira*), dobro je »*barem u čitanju priučavati se ilirsko ě razložno kao je izgovarati*«.

ILIRSKA SLOVNICA.

SASTAVI

VĚKOSLAV BABUKIĆ,

C. KR. PROFESSOR.

„Jazyk jest, mluv co mluv v prvotním tajemství plném zarodu svém „dar boží,“ nepo-
středný, smyslný výdech duše z Boha pošle
a k njemu se vrátiti majici.“ (J. P. Šafarik.
„Slovanský narodopis.“ Uvod.)

„Die sprache ist unser aller eigenthum, und
doch bleibt es höchst schwierig sie vollständig
zu besitzen und bis auf das innerste zu er-
gründen. — Unsere sprache ist auch unsere
geschichte.“ (Jacob Grimm. „Uiber den ur-
sprung der sprache.“ Berlin 1852.)

U ZAGREBU 1854.

Běrzotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja.

Isto će mišljenje zastupati i kasnije u svojoj *Ilirskoj slavnici* gdje piše (70):

»ě ima se izgovarati kao je, kada je slovka po naravi kratka: vĕra (vĕra = vĕrra), mĕra (mjĕra = mjĕrra), bělilo (bjĕlilo = bjellilo)... Ako li pisme ě po naravnome glasu zastupljuje oštar iliti dugačak naglasak, to se onda po izobraženome književnom običaju izgovara kao je ili kao ie ili ije: běda (bjĕda ili bĕda); bĕg (bjĕg ili bie); pĕvac (pjĕvac ili pievac); dĕte (djĕte ili diete); sĕno (sjĕno ili sĕno).«

Koliko god ovo rješenje s tzv. roгатim ě bilo *»uzeto per conventionem«* zbog prijekne potrebe (oslanjajući se djelomice i na dotadanju praksu), ono ipak pokazuje orijentaciju iliraca i u ovom izboru: je-kavski tip štokavštine treba prihvaćati kao književni. Zbog obrazloženja takva izbora posezao je Babukić u slavnici za mnogim dijalektološkim i povijesnim podacima, što je u nekim poglavljima činilo njegovu knjigu manje preglednom, ali snaga argumenata nije time bila oslabljena. Na Babukićevoj se osnovi moglo graditi dalje.

Gajev i Babukićev znak ě, kao i ostalu ilirsku jezikoslovnu praksu, preuzima zatim Antun Mažuranić, brat pjesnika Ivana Mažuranića, u knjizi *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* (1839.) i, kasnije, kad je ilirsko ime bilo zabranjeno, u *Slavnici hĕrvatskoj* (1859.).

U *Temeljima* piše Mažuranić slično kao Babukić (71):

Ovaj zabilježeni ě može svaki na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednosličnost uvede; premda bi dobro bilo uvĕk, a osobito u čitanju i u školah već iz toga kano ie ili je izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može, gdje se pisati ima.

Dvije su stvari ovdje jasne. Prvo, Antun Mažuranić nenametljivo pravi razliku između govornoga i književnoga jezika, s preporukom da se u književnom jeziku (*»u školah«*) znak ě izgovara kao *ie* ili *je*. Drugo, budući da je književni jezik uvijek izbor, ilirci — prihvaćajući bogatu dubrovačku književnost *»kanoti naše starinsko djedinstvo«* koje su *»prirođenim pravom nasopet privlastili«* — prihvaćaju i jezik te književnosti, ugrađujući ga u osnovicu pisanomu tipu jezika. Od te koncepcije ne će Antun Mažuranić nikada odstupiti. Štoviše, nastojat će je teoretski obrazložiti i, preko svojih udžbenika, preneti na najpogodnije mjesto — u školu. Mažuranić je u spomenutu nastojanju, osobito kad je sa zadivljujućom oštroumnošću rješavao složene akcenatske probleme, polazio uvijek od svoga čakavskoga

Slovnica Hèrvatska.

Za
gimnazije i realne škole

napisao

Antun Mažuranić,
učitelj gimn. u Zagrebu.

Dio I. Rěčoslovje.

U Zagrebu.

Troškom spisateljevim.

1859.

narječja i od onoga što je nalazio »u starih hrvatskih slovnicih, (...) ponešto Kašića 1604., a najvećma Dellabelle 1728.«, odnosno u Rječosložu Joakima Stullija i Ričoslovníku Jose Voltiggija. To je bila jaka, čvrsta, uspravna i višestoljetna crta književnoga jezika kojoj se pridružuju i filolozi preporodnoga doba. Oni će više i bolje od prethodnika obrazlagati jezični ustroj, njegove višedijalekatske ostvaraje, kako bi se u svemu tome moglo valjano razlučiti važno od sporednoga, tj. ono što pripada književnome jeziku, a što ne (Brozović 1973., Moguš 1978.). Sasvim je razumljivo, s druge strane, da su ilirci istodobno kao veliki pobornici »sloge slavjanske« rado prihvaćali sve što je bilo iole blizu spomenutoj uspravnici ili je moglo bolje osvijetliti ustroj.

U naporima iliraca da, i pored govornih razlika, nastave izgradnjom (i)jekavskog novoštokavskoga standardnog jezika znatnu im je pomoć zacijelo pružao i jezik ijekavskih Srba u Hrvatskoj, odnosno djelovanje Vuka Stefanovića Karadžića, na čiji se rječnik dosta pozivaju. Ali unatoč osvrtnju na dodirne točke između dvaju tipova »ilirskoga« jezika pogledi su se iliraca na određene jezične probleme ipak podosta razlikovali od rješenja što ih je nudio Vuk Karadžić. Prvo, različita su bila njihova polazišta. Dok ilirci žele mnogo organiziranije nastaviti ondje dokle se u razvoju hrvatskoga jezika došlo, pozivajući se neprestance na hrvatsku književnojezičnu tradiciju, dakle tradiciju pisanoga tronarječnoga jezika, Karadžić se, naprotiv, nije ni mogao pozivati na tradiciju jer je, u želji da afirmira odabrani govoreni jezik kao književni, upravo prekidao s dugom srpskom tradicijom ruskoslavenskoga i slavenosrpskog jezika. Dok je ilircima trodijalektalno izvorište književnoga jezika sasvim normalna pojava, Karadžić se opredjeljuje za jednodijalekatnu ekskluzivnost. Zato ilirci npr. prihvaćaju bilježenje tzv. rogatoga *ě* uz preporuku da se taj znak »u školah« čita kao *je*, a drugi ga mogu »*svaki po volji na svoj način izgovarati*«. Slično je bilo i s bilježenjem vokalnoga *r* kao *ěr*. Bez obzira na različit opis vokala *ě* ispred *r* (Babukić: »*němi glas*«, Veber: »*mukli glasnik*«) ilirci tvrde da se taj vokal izgovara, iako ne svuda jednako: u kopnenom dijelu Hrvatske kao *e*, dok »*kod nas Hèrvatah na někih otocih dalmatinskih*« kao »*otvoreno a*«. Bilježenje naglasaka također je različito. Ilirci, naime, upotrebljavaju znak ^ za dugosilazni naglasak (te pišu npr. *dán*, *mésó*), odnosno znak ^ (za dugouzlazni (npr. *gláva*, *rúka*, *pěta*), kako je bilo najčešće u hrvatskoj gramatičarskoj tradiciji puna tri stoljeća (od Bartola Kašića do preporoda). Pored toga, ilirci rabe u deklinaciji imenicâ različite oblike u množini, npr. Gmn. *jelenah* i *jelenov*, Dmn. *jelenom*, Lmn.

jelenih, Imn. *jeleni* i dr. Itd. Zbog svega je toga za Antuna Mažuranića i ostale gramatičare bilo važno kako je što u »*Hèrvatah štokavacah*«, a onda i u susjedâ.

*

Za razliku od mnogih sjevernih Hrvata koji su smatrali prirodnim da se priklone štokavštini kao pismenom jeziku kojim je do poroda bio napisan najveći broj najčitanijih knjiga i koji su, poput Ljudevita Vukotinovića, držali da je ijekavska štokavština »*jezik lijep, bogat, izobražen*«, bilo je i otpora. Prvi je dolazio od nekolicine kajkavaca na čelu s Ignacom Kristijanovićem, drugi je u Zadru predvodio Ante Kuzmanić.

Prva je grupa bila protiv toga da se kajkavci odreknu svoga pismenog jezika i prihvate štokavski, dok se zadarski krug suprotstavljao ijekavskoj orijentaciji iliraca i Gajevoj reformi grafije. Obje su grupe bile žešće i žilavije nego što se obično misli. Kristijanovićev se otpor nije rodio *ad hoc*. Njegova obrana i čuvanje kajkavštine bili su nadahnuti uvjerenjem da je kajkavski izraz dorastao svakoj književnoj vrsti. Zato prevodi s francuskoga, »*pohorvačuje Ezopušove basne*«, piše životopise svetaca, objavljuje pjesme za »*horvatski puk*«. Sve je to bilo povezano s Kristijanovićevom željom da nastavi djelovati u tradiciji svoga poznatog ujaka Tome Mikloušića. Tako je Kristijanovićeva *Danica zagrebečka*, kalendar što ga je izdavao od 1834. do 1850. godine, dakle u najborbenijim godinama ilirskog pokreta, bila u neku ruku nastavak *Stoletnoga kalendara* Tome Mikloušića, a kajkavska gramatika *Grammatik der kroatischen Mundart* Ignaca Kristijanovića produžetak poslova kakvima se za latinski jezik bavio i Mikloušić. Uostalom, teško bi Kristijanović izdržao u otporu da je bio sam. Međutim, tijekom je događaja svakim danom okretao leđa njemu i njegovim istomišljenicima. Jer, ilirci su ipak uspjeli uvjeriti kajkavsku sredinu da, čuvajući stare množinske oblike, ne prekidaju potpuno s tradicijom kajkavskoga pismenog jezika, a ono što je novo, tj. »pravopisanje«, novo je za sve Hrvate. Tom bi se novom grafijom trebali svi pisci Trojedne kraljevine približiti ostalim Slavenima, što se u doba romantizma činilo neizbježnom budućnošću. Tako je Kristijanović ostao na kraju osamljen, bez uspjeha i utjecaja, te je polako i sam prihvatio Gajevu reformu grafije.

Drugi je otpor bio mnogo jači i neugodniji od prvoga jer je dolazio od onih koji su se i sami smatrali nastavljačima štokavskoga pismenog jezika, ali ne s onakvom koncepcijom kakvu su zamislili ilirci

u Zagrebu. To je dalmatinski krug koji se okupio u Zadru oko časopisa *Zora dalmatinska* što ga je pokrenuo i vodio Ante Kuzmanić. Zadarske opozicije prema Gaju nije bilo u prvom valu preporodnog oduševljenja kad su se borbom za materinski jezik svi željeli oduprijeti dominaciji stranoga jezika (njemačkoga, mađarskoga odnosno talijanskoga). Spor je nastao kad je trebalo odlučiti *koji* bi domaći idiom trebao preuzeti ulogu svehrvatskoga standardnoga jezika. Kuzmanić je smatrao da u određivanju jezične politike ima i previše Gajeve samovolje, odnosno da Dalmacija nije tretirana kao ravnopravan partner pri rješavanju tako važnih problema. Sporna su bila dva osnovna problema: a) Gajeva grafijska rješenja i b) ilirska orijentacija prema (i)jekavici. U vezi s tim problemima Kuzmanić se želio nagoditi s Gajem. Kuzmanić je polazio s gledišta da je nerearno ujediniti sve južne Slavene u jednom književnom jeziku. Ako se pak hoće to učiniti za sve Hrvate, onda ih je lakše ujediniti na osnovi štokavske ikavice. Jer, štokavska je ikavica književna tradicija najvećega dijela Hrvata te je, s tim u vezi, dalmatinsko-slavonska grafija najrasprostranjenija hrvatska grafija. Naravno da se za volju sloge može nešto i žrtvovati. Budući da se Dalmacija nikako ne može odreći svoga tipa književnoga jezika, kompromis je moguć samo u pogledu grafije. Stoga Kuzmanić predlaže da Zagreb prihvati ikavicu, pa će Dalmacija prihvatiti Gajevu reformu grafije. Na toj podlozi nije moglo doći do sporazuma. Gaj i ilirci već su bili izborili prve važne političke pobjede, u reformi su se grafije držali »dijakritičke« struje koja ih je povezivala sa češkom i donekle poljskom grafijom, a književnu su baštinu Dubrovnika smatrali prebogatom da ne bi prigrlili nju i njezin jezik. U prilog je Gaju išla i činjenica da su Dubrovčani, mnogi Slavonci i dobar dio Dalmatinaca prihvaćali njegov program. Zato Gaj nije vidio razloga da odustane od svojih ideja i rješenja. Osim toga, Gaj se — preinačivši grafeme tipa *đ, ġ, ĩ, ñ* u dvoslove *dj, gj, lj, nj* — već približio dopreporodnim digramima *dj, gj, lj, nj* koji su se rabili u dalmatinsko-slavonskoj grafiji i koji su na kraju ipak prevladali. Što se pak tiče grafema *č, š, ž*, Gaj zacijelo nije smatrao korisnim da npr. *č* vraća u *cs* (kako je bilo u Slavoniji), odnosno da *ž* zamjenjuje sa *x* (kako je prije preporoda bilo u Dalmaciji i u Slavoniji). Ostavši pri kvačici, ostao je dosljedan i kod slova *ě* koje je gotovo jedino bilo pravi kamen smutnje izazivajući žestoke protimbe. Zadarski se krug bojao da se preko Gajeva »*slovo-redja*« ne uvede u Dalmaciju i drugačije »*naričje*« jer je dubrovačko *ie* umjesto *ě* počelo polako prodirati. A pored svega toga Kuzmaniću je smetao odviše knjiški karakter dubrovačko-zagrebačkog rječnika

i frazeologije, što je u dobroj mjeri odudaralo od projekta njegovanja narodnoga jezika za što se zalagala *Zora dalmatinska*. Koliko god Kuzmanić i njegovi pristaše imali razloga da svoje poglede suprotstave Gajevima, braneći uporno kontinuitet ikavske varijante mladoga novoštokavskog standarda i njegove ustaljene grafije, ipak im se glas nije predaleko čuo. Za razliku od Gaja koji je okupio oko sebe gotovo čitav građanski sloj i niže plemstvo banske Hrvatske, pokrenuo društveni, književni, kazališni i glazbeni život, razvio časopisnu i drugu djelatnost, o čemu se govorilo na sve strane, Kuzmanić je muku mučio s izdavanjem i uređivanjem publikacija koje bi njegovu krugu osiguravale veći društveni utjecaj. Kad je konačno 1844. godine izašao u Zadru 1. broj *Zore dalmatinske*, u Splitu se pojavila prva knjiga tiskana novom Gajevom grafijom. Osim toga, mnogi su istaknuti ilirci surađivali u *Zori dalmatinskoj* (Janko Drašković, Stanko Vraz, Ljudevit Vukotinović i dr.). Pet godina nakon početka i Kuzmanićev je časopis počeo objavljivati članke pisane grafijom zagrebačkoga kruga.

Bila je to potvrda još jednog uspjeha preporodnoga gibanja među Hrvatima, gibanja koje je već rodilo prave pjesnike poput Stanka Vraza i Ivana Mažuranića, prave dramatike poput Dimitrija Demetra, prave slikare poput Vjekoslava Karasa i prave skladatelje poput Vatroslava Lisinskoga. Što se pak reforme grafije iliraca tiče, nju su, na veliku radost Gajevu, prihvatili i Slovenci (u mnogim licejima i bogoslovnim učilištima u Ljubljani, Celovcu i Gorici) koji i danas svoju latinicu zovu gajicom. Osim svega spomenutoga valja zabilježiti još jedan događaj. Dana 2. svibnja 1843., upravo u godini kad je zabranjeno ilirsko ime, gorljivi ilirac Ivan Kukuljević Sakcinski održao je u Saboru prvi politički govor na hrvatskomu jeziku, predlažući da se upravo taj jezik rabi »u javnom životu i u poslovih« javnih. Valja se vladati poput »ostalih naroda europejskih koji su živimi jezici zamjenili mrtve« i postavili »svoj jezik na prvo mjesto«. Za vlastit se jezik treba boriti »do zadnje kaplje karvi« jer »samo tako možemo u Hrvatskoj i Slavonskoj ostati Hrvati i Slavonci, a u svijetu slobodni nezavisni narod«. Do oživotvorenja tih Kukuljevićevih želja došlo je uskoro. Naime, 18. listopada 1847. kraljevinski je odbor predložio »na osnovi želja koje su izložile slavne županije varaždinska i križevačka, kao i mnoge druge oblasti kraljevine, da se u pridruženim kraljevinama proglasi službenim narodni jezik«. Predlagateljski odbor »i sam uviđa i uzima u obzir da se naobrazba bilo kojega naroda može najboljim učinkom promicati samo uz pomoć materinskoga jezika« te želi da se taj jezik »uzdigne na razinu

službenoga jezika u svim granama uprave unutar Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije» (opširnije v. Moguš 1997.). Hrvatski je sabor prihvatio takav prijedlog i kao svoj zaključak izglasao ga 23. listopada 1847. Tako je latinski jezik, ispunivši časno svoju ulogu, ustupio mjesto hrvatskomu jeziku kao službenomu, »diplomatičkomu« jeziku Sabora. Taj je zaključak potvrdio i Sabor 1848. godine, kada je Josip Jelačić ustoličen za hrvatskoga bana.

Tako završava prvo, udarno, veoma burno razdoblje preporodnoga doba u Hrvatskoj, razdoblje koje je po svojoj važnosti, svekolikom stvaralaštvu i uspjesima u izgradnji moderne hrvatske nacije nadmašilo ostala u dugoj povijesti hrvatskoga naroda. To je razdoblje izuzetno važno također, u hrvatskoj kulturnoj i, posebice, u književnojezičnoj povijesti. Priklanjanjem kajkavskoga književnoga kruga većinskom novoštokavskom pismenom jeziku definitivno je uklonjeno književnojezično dvojstvo u Hrvata. Misao o jednom zajedničkom jeziku koji crpi sokove iz svih hrvatskih narječnih sastavnica postala je opća. Znatno je proširena uporabna sfera književnoga jezika i povećana njegova polivalentnost, što mu je učvršćivalo standardnost. Konačno, zajedničkom je književnom jeziku podarena jedinstvena latinička grafija s dijakriticima. Zato su zasluge iliraca i velike i neizbrisive.

Borba filoloških škola

Oko godine 1850. počinje nova naoko mirnija faza u izgradnji hrvatskoga jezičnoga standarda. Pošto su ilirske davorije, odigравši svoju ulogu, prestajale odzvanjati prepuštajući svoje mjesto koračnicama, došlo je vrijeme kad je trebalo polako sređivati račune preporodne uzgibanosti. Tako je bilo i s jezičnim problemima. Nekoliko je stvari dotada bilo riješeno. Prvo, kajkavski je književni jezik, u koji su bila inkorporirana nastojanja ozaljskoga književnojezičnoga kruga, prestao biti standardnim jezikom manjinskoga kajkavskoga dijela sjeverne Hrvatske. Njegovu je ulogu na tom području preuzimala jekavska štokavica. Drugo, za jekavsku je štokavicu, kao za osnovicu književnoga jezika svih Hrvata, priređena nova zajednička (orto)grafija. Treće, odlukom Hrvatskoga sabora sredinom 19. stoljeća (1847./1848.) latinski jezik kao diplomatički jezik definitivno uzmiče i prepušta svoje mjesto hrvatskomu jeziku u Saboru, a zatim i na sveučilištu. Toj političkoj odluci Hrvatskoga sabora dodaje političar Ante Starčević 1850. godine i povijesnu dimenziju; naime,

objaviviši *Istarski razvod* iz godine 1275., pokazuje kako je hrvatski jezik već u 13. stoljeću imao status diplomatskoga jezika.

Sva su spomenuta rješenja imala i svoju drugu, manje ugodnu stranu medalje. Spajanje dviju ili triju hrvatskih književnojezičnih stilizacija u jedan pismeni jezik, koliko mu god narječne osnove bile genetski iste i pojavno vrlo bliske, donosi mnogo naplavina koje slabe konzistentnost sastavnicâ. Jedinstvo se zajedničkoga književnoga jezika jednoga naroda ne postiže odjednom, nego se izgrađuje postupno. Postojala su različita mišljenja kako doći do potpunoga jedinstva zajedničkoga jezičnoga standarda i konsolidacije njegove norme. Čitavu drugu polovicu 19. stoljeća ispunila su nastojanja da se prevladaju naplavine pritoka, pošto je tok jezične matice već ranije bio manje-više određen, a sada proširen i potvrđen. Pojavilo se u Hrvatskoj nekoliko filoloških škola koje su nudile svoje obrasce za razrješenje pojedinačnih problema što ih ilirski pokret nije uspio, a ni dospio riješiti. Rasprave su se vrtjele uglavnom oko temeljnih pitanja standardizacije, a to je uglavnom značilo: kako se odnositi prema nešto-kavskomu, prvenstveno kajkavskomu književnojezičnom naslijeđu, odnosno kako na najbolji način dokončati štokavsko-ikavsko-(i)jekavsko dvojstvo. Odgovori na ta pitanja obično su ovisili o tome s pozicije kojega ranijega književnoga jezika tko govori, govori li s pozicije dijakronijskoga kontinuiteta koji uključuje dijalekatsku književnu baštinu ili s pozicije prekida s književnom baštinom i odabira pučkoga govora.

Jednu je filološku školu predvodio Ante Kuzmanić u Zadru, drugu Fran Kurelac u Rijeci, a treću Adolfo Veber Tkalčević u Zagrebu. Zato se i zovu zadrarska, riječka i zagrebačka filološka škola. Četvrta pak filološka škola, koja je ojačala tek pod sam kraj 19. stoljeća, poznata je pod imenom škola hrvatskih vukovaca. Koliko god bile različite u metodi i pojedinostima, sve su tri hrvatske filološke škole pripadale prvoj opciji, a četvrta drugoj.

Ali i prije djelovanja spomenutih filoloških škola bilo je pojedinačnih nastojanja da se razmotre neka načelna pitanja književnojezične politike (osobito terminologije) u Hrvata i Srba. Raspravljajući o tom 1850. godine u Beču s Vukom Karadžićem i Đurom Daničićem, nekoliko je poznatih hrvatskih književnika (među njima Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter i Ivan Kukuljević) smatralo da bi bilo dobro buduću zajedničku izgradnju standardnoga jezika temeljiti na onoj stilizaciji ijekavske štokavštine kakva se, pod utjecajem Dubrovnika, već bila razvijala i razvila u Hrvata i kakvu je za Srbe bio oblikovao Vuk Karadžić na osnovi tekstova narodne književnosti uz

potporu Jerneja Kopitara, knjižničara i cenzora u bečkoj dvorskoj knjižnici. Potpisana je o tome izjava koja je kasnije nazvana dogovorom. Međutim, ni jedna filološka škola u Hrvatskoj nije prihvatila takav dogovor unatoč ugledu potpisnika jer bi to značilo napustiti tradiciju da se standardni jezik izgrađuje na osnovi štokavskih književnih tekstova u kojima su, po širini »ilirske« vizije, već odavna bili inkorporirani i elementi ikavskih i neštokavskih književnih stilizacija. Pokazalo se da se jezični razvoj ne mora poklapati s dogovorom (grupe) pojedinaca te da je ipak bolje opisujući propisivati negoli obrnuto. U tom su pogledu spomenute filološke škole, koliko god bile različite u postupku pa gdje kad i netrpeljive jedna prema drugoj, imale jasniju viziju cilja, tj. na tradiciji pisane riječi učvrstiti hrvatski jezični standard. Osim toga svi su hrvatski slučajni sudionici spomenutoga bečkoga »razgovora ugodnog« već pokazali što misle o jezičnoj problematiki i politici u Hrvatskoj. Kukuljević je, kako rekosmo, prije nekoliko godina održao u Hrvatskome saboru govor na hrvatskome jeziku predlažući da taj jezik postane službeni jezik Sabora, Ivan je Mažuranić nadopunjavao 14. i 15. pjevanje Gundulićeva *Osmana* i objavio 1846. svoju velepjesan *Smrt Smail-age Čengića* potpuno u skladu s pogledima na jezik zagrebačke filološke škole što ga je Ivanov stariji brat Antun propisivao u *Temeljima ilirskoga i latinskoga jezika* već od 1842. godine, a Dimitrije Demeter našao se u Beču kao brat Ivanove žene.

*

Zadarska filološka škola krenula je prva sa svojim programom. Ante Kuzmanić i njegovi pristaše pokrenuli su u Zadru već 1844. kulturno–književni časopis *Zora dalmatinska* s dva jasna smjera. Prvo, smatrali su da za književni jezik treba odabrati jedan dijalekt. Budući da je u Hrvata najrasprostranjeniji dijalekt štokavska ikavica, upravo bi ona trebala biti osnovicom »*krasnoga i sladkoga hervatskoga jezika narodnoga nauka i napridka*«. Polazilo se od toga da su književnom stilizacijom baš toga dijalekta bila napisana tada veoma popularna djela, kao što je npr. *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* Filipa Grabovca i *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića. Osim toga, zadarskomu su krugu bila dobro poznata djela slavonskih pisaca mahom ikavaca, poput Antuna Kanižlića, Matije Antuna Reljkovića i Vida Došena, a ikavski je i prijevod *Svetoga pisma* tada veoma cijenjenoga erudita Matije Petra Katančića. Štokavskoj je ikavici u primorskome dijelu

Hrvatske bila bliska susjedna čakavska ikavica u čijoj književnoj stilizaciji ima još od petrarkističkih vremena dosta štokavskih elemenata. Drugo, štokavska je ikavica *Novom ricsoslovicom* Ličanina Šime Starčevića već 1812. dobila svoju gramatiku, prvu napisanu hrvatskim jezikom. Tom je gramatikom široki pojas ličke čakavice sa svojom novoštokavskom akcentuacijom također uključen u podlogu književnoga jezika. Zbog svega je toga Ante Kuzmanić održavao dobre veze s primorskim, bosanskim i slavonskim piscima ikavicima, pa i slavonskim gramatičarima poput Ignjata Alojzija Brlića, pisca knjige *Grammatik der Illyrischen Sprache* (1833.). U toj širini i jasnoj osnovici nije *Zori dalmatinskoj* smetalo da se na njezinim stranicama katkad pojave književna djela i s jekavskim oblicima, nego — po mišljenju književnika Petra Preradovića — neujednačeni »pravopis jest glavna stvar«, točnije — grafija. Osim toga što Kuzmanićeva *Zora dalmatinska* nije prihvatila stariju grafiju Šime Starčevića bez dijakritičkih znakova, nego se služila u početku ponešto modificiranim znakovljem (npr. grafem *ç* za fonem *č*, *ch* za *ć*, *ś* za *š*, *x* za *ž*), problemi su nastajali u pisanju vokalnoga *r* i, poglavito, refleksâ glasa *jata* kod (i)jekavskih oblika u tekstovima nekolicine suradnika, jer ponuđena rješenja Gajeve grafije, prvenstveno »rogato« *ě*, a kasnije i dvoglasnika *ie*, tada još nisu u Dalmaciji nailazila na plodno tlo. U tom je pogledu Ante Kuzmanić sa svojim pristashama ostao dosljedan. U protuzagrebačkom djelovanju podržavao je Kuzmanića i Vuk Karadžić smatrajući »da je bolje, pravilnije i pametnije pisati n. p. dite, lipo, lin, grih nego li dēte (ili djete), lēpo (ili ljepo), lēn (ili ljen), grēh (ili grjeh)«. Tu se iskazuje Karadžićevo gledanje na književni jezik sasvim različito od iliraca i sljedbenika njihove filološke škole. Računica je bila sasvim jasna: ako većina Hrvata, nasuprot zagrebačkoj tronarječnoj koncepciji književnoga jezika, prihvati načelo da književni jezik treba izgrađivati na samo jednom dijalektu, onda slijedi jednadžba: jedan narod = jedan jezik. Na premisama Karadžićevih članaka *Srbi sva tri zakona* i *Srbi svi i svuda* piše Jovan Subotić (1853.) u jednoj polemici da narodi »koji imaju jedan jezik jesu jedan narod«, pa stoga »dalmatinski Hrvati koji jedan jezik sa Srblijima imaju jesu jedan narod sa Srblijima. To jest: dalmatinski Hrvati nisu upravo Hrvati nego su Srbliji.« Ante će Kuzmanić shvatiti smisao ove računice još ranije negoli je bila ovako iskazana i okrenuti se Zagrebu (prihvaćajući već od 1849. godine Gajevu grafiju), pogotovu kad mu (preko Šime Ljubića) Ivan Kukuljević Sakcinski ponudi rukopis pod naslovom *Poviest dalmatinsko-hrvatske književnosti* s Kukuljevićevom napomenom da to

čini radi »*Srbaljah, koji bi rada da je sva Dalmacija serbska premda tamo do jučer ime ovo skoro ni poznato ne biaše*«. Približavanje Zagrebu znatnije će se osjetiti u *Zori dalmatinskoj* kad je na početku druge godine izlaženja (1845.) preuzme Ivan Kaznačić. Već tada će jekavski oblici prevladavati nad ikavskima jer se »*imamo siedinit*« da bi se očuvao i »*raspružio jezik naš*«, dok je »*dosadašnji razno-pis proměnjen na jedini općeni pravopis*« uvođenjem slova č, ć, š, ž, ě, kako bismo dokazali »*da se ne rečju, koj li dēlom*« kao narod ljubimo. Bio je to jasan odgovor zadarske škole Vuku Stefanoviću Karadžiću.

Načelo »jedan dijalekt za književni jezik« bilo je povezano s drugim: da narodni i književni jezik budu u što manjem raskoraku kad već po prirodi svoga postanja nisu jednaki. To je bio nastavak stoljetne književne tradicije štokavskih ikavaca čiji su tekstovi bili najčešće namijenjeni širokomu krugu čitalaca. Zato im se i stilizacija književnoga jezika oslanjala u velikoj mjeri na govor puka i na jezik usmene književnosti. Na tim je načelima, po mišljenju zadarske škole, trebalo izgrađivati štokavsku ikavicu kao standardni jezik Hrvata. Vitalnost je svoga odabira pismenoga jezika zadarska škola dokazivala ne samo književnim djelima nego izradom sudsko-pravne terminologije i, osobito, još jednim potpunim prijevodom *Svetoga pisma* zadarskoga kanonika Ivana Matije Škarića. Vidi se dakle da su sva nastojanja zadarske škole išla u tom pravcu da se na osnovi većine hrvatskih narodnih govora, kao i dotadanih ostvarenja pisanih štokavskom ikavicom upravo taj tip jezika prihvati kao književni u svih Hrvata. Tako su radili, upozoravaju suradnici *Zore dalmatinske*, i veliki europski narodi — Talijani, Francuzi i Nijemci. Osim toga, neki su se predstavnici tih naroda najljepše izjašnjavali o narodnome govoru hrvatskoga puka. Ako se ostvari ta velika, europski orijentirana koncepcija zadarskoga književnoga kruga, ikavski bi pisci mogli za uzvrat prihvatiti Gajevu grafiju. Od takvih pogleda na hrvatski književni jezik nije Ante Kuzmanić nikada odstupio. Ostao je vjeran ikavici i kao urednik novih časopisa: najprije *Glasnika dalmatinskoga*, a zatim *Pravdonoše*.

Međutim nova je generacija zadarskoga književnojezičnog kruga, okupljena oko *Narodnoga lista*, krenula drugim putem. Taj se put počeo nazirati već u *Zori dalmatinskoj* kad ju je preuzeo mladi Ivan Kaznačić. Nova je generacija vidjela novu budućnost u zbližavanju Dalmacije s idejama koje su strujile iz Zagreba i književnoga jezika koji je dolazio iz Dubrovnika. Nije se slagala ni s Kuzmanićevom ekskluzivnošću hrvatstva. U toj situaciji, pogotovu kad je prevla-

dalo mišljenje postilirskih zagrebačkih gramatičara da su ikavizmi, npr. *vira* i *mira*, dalmatinski, slavonski i bosanski provincijalizmi, štokavska je ikavština kao pismeni jezik Hrvata bila osuđena na polagano odumiranje. I kad se šezdesetih godina 19. stoljeća nastojao uvesti hrvatski jezik u sve djelatnosti javnoga života u Dalmaciji, na ikavicu se tada više nije pomišljalo. A kad se Zagrebu okrenula Dalmacija, priklonila mu se i Slavonija koja je već otprije bila uspostavila relativno dobre kulturne veze sa Zagrebom.

*

Poneseni preporodnom idejom slavenstva pobornici su riječke filološke škole, u prvome redu sam njezin predvodnik Fran Kurelac, smatrali da osnovicu pismenom jeziku trebaju činiti oni elementi u hrvatskim tekstovima koji su zajednički većini slavenskih jezika. Dok su druge dvije filološke škole vodile osobitu brigu oko uklanjanja stranih naplavina u leksiku (u Dalmaciji, na primjer, talijanizama), vodeći brigu o izgradnji nove terminologije i profinjenoga književnoga izraza uopće, nastavljajući tako u dobroj mjeri zacrtane putove u ranijim gramatikama, Fran se Kurelac okomio u polemikama i na gramatiku, posebice morfologiju, i leksik. I u jednome i u drugome okretao se više prošlosti. Stari su mu gramatički oblici bili bolji od postojećih, dok je vokabular nastojao očistiti od tzv. barbarizama ili »*mulja jezika*«. Budući da su se u središtu rasprava ubrzo našli oblici za imenički genitiv množine, čitava je djelatnost riječke škole postala najčešće poznata po tome što je odlučno odbacivala nastavak *-ah* u tom padežu i zagovarala upotrebu starijih oblika s ništičnim morfemom (npr. *mnogo jelenø*, *mnogo ženø*, *mnogo selø*). Tom problemu posvećuje Kurelac jednu od svojih prvih rasprava udarajući svom žestinom na zagrebačku školu. Kurelčeva žestina nije popustila ni desetljeće nakon toga, kako se vidi iz njegove knjige *Recimo koju* iz godine 1860. u kojoj nemilice udara na ahavce. »*Ja sam uzeo pero u ruke — piše Kurelac — s namjerom tvrdom ne vrijeđati drugov meni dragih i milih, niti zblaznjivati narod hrvatski književnim razdorom i neslogom našom; nu mi je domovina i nje jezik miliji nego vsi prijatelji cijeloga svijeta.*«

A problem genitiva množine bio je zapravo samo konsekventan nastavak onoga za što su se na početku pokreta zalagali sami ilirci, pa i Kurelac, upotrebljavajući dotadašnje oblike u dativu, lokativu i instrumentalu množine. Zato on i brani takve oblike navodeći da ih »*Hrvati razlikuju te govore*« npr. u Dmn. *jelenom*, *kraljem*, *se-*

lom, poljem, ženam, stvarim, u Imn. jelenmi, kraljmi, selmi, poljmi, ženami, stvarmi, u Lmn. jelenih, kraljih, selih, poljih, ženah, stvarih. Za razliku od toga: »U Srbalj tri su pad. jednaka: 3-i, 6-i i 7-i n.p. jelenima, kraljima, selima, poljima, ženama, stvarima.« Zato »nije sumnje da su ovi hrvatski oblici bolji ne samo glede starine i jedinstva slovinskoga nego takodjer, što je glavno, glede bistrine jezika«. Doduše, i Hrvati imaju imeničke oblike na -ima (-ama) u spomenuta tri padeža, ali ih rabe za dvojину, a ne za množinu. A kad je tako krenulo, Fran se Kurelac okretao sve više arhaičnim oblicima ne samo u imenica nego i u drugih vrsta riječi: 1. osoba jd. prez. na -u (npr. *ja pletu* mj. *ja pletem*, *ja mišlju* mj. *ja mislim*), isti oblik za 2. i 3. lice imperativa (*ti budi*, *on budi* mj. *neka on bude*), tvorba kondicionala s oblicima *bin*, *biš*, *bi*, *bimo*, *bite*, *bi* i dr. Tražio je za njih potvrde i izvan štokavskoga narječja posežući za čakavskim i crkvenoslavenskim tekstovima koji su također važni »glede starine« (*čto, vse, vsaki*). Dok su ilirci uzdizali književno djelo Ivana Gundulića i pisaca hrvatskoga baroka, Kurelac je, poštujući doduše književno stvaralaštvo dubrovačkoga kruga, posegnuo za tada već pomalo zaboravljenim Markom Marulićem objavljujući njegovu *Juditu* jer je upravo u tom djelu nalazio potvrde za »svoje« gramatičke oblike. Vjerujući pak da je narod govorio tako kako se u književnim djelima pisalo, jezik mu je puka postao glavni sudac u odnosu na prihvaćanje ili neprihvatanje leksičkih naplavina. U tom su pogledu na prvo mjesto njegova udara došli germanizmi bilo kao tuđice ili prevedenice.

Međutim, budućnost se jezičnoga standarda nije mogla dalje izgrađivati zanesenjačkom restauracijom dijelova nečega što je kao književna stilizacija živjelo u prošlosti. Osim toga sam je Kurelac bio preslab da znanstveno utemelji sve svoje nazore, a među njegovim sljedbenicima, najčešće gimnazijskim učenicima, nije se našao nijedan budući školovani filolog pogotovu ne gramatičar. Gramatičar nije bio ni sâm Kurelac. Istina, kod svojih je mladih pristaša razvijao smisao za jezične probleme, bodrio ih u traženju adekvatnoga hrvatskoga izraza za znanstveno pojmovlje, pa njegovu poticaju i pomoći možemo zahvaliti da je Ivan Dežman, postavši liječnikom, izdao već 1868. prvi hrvatski *Rječnik lěčničkog nazivlja*. Međutim, pravoga pokreta koji bi širio jezikoslovne poglede riječke škole nije bilo. S druge pak strane, zagrebačka filološka škola, kao glavni oponent riječkoj imala je svoj utemeljen program i svoje filologe među kojima je bilo gramatičara i leksikografa. Indirektno je čak i vlast išla na ruku zagrebačkoj školi jer je 1862. godine kancelar Ivan Ma-

žuranić uveo, nasuprot Kurelčevu pravopisnom etimologiziranju, Gajevu ortografiju u srednjoškolsku nastavu. Takvu konkurenciju Kurelac nije mogao izdržati pogotovu što je na kraju ostao gotovo sam i napušten. Pa ipak: ostao je Fran Kurelac vjeran svojim jezikoslovnim pogledima do smrti.

*

Iako se ideje zadarske i riječke filološke škole nisu oživotvorile, jer se zadarska priključila zagrebačkoj, a riječka prestala biti pravim konkurentom, one ipak nisu mogle nastati ni iz čega nego su nikle u krilu naroda koji je stoljećima njegovao jezik svoje tronarječne stilizacije pisanoga jezika. Osim toga, njihova je zasluga što su postavile mnoga važna pitanja u vezi s izgradnjom standardnoga jezika. Bruseći odgovore na ta pitanja, hrvatski su filolozi postilirskoga perioda morali definirati svoj stav i stalno provjeravati valjanost vlastitoga programa. Bila je to dužnost u prvome redu nastavljača ilirske koncepcije književnoga jezika, odnosno pristaša zagrebačke filološke škole. Za razliku od prijedloga riječke škole i nasuprot Karadžićevim mišljenjima koja su dopirala u Hrvatsku, zagrebačka je škola zagovarala u imeničkom genitivu množine morfem *-ah* (npr. *mnogo jelenah, mnogo ženah, mnogo selah*). Zato su sljedbenici te škole dobili ime *ahavci*. Ali cilj je bio mnogo veći od pojedinačnih rješenja: dovršiti jezičnu standardizaciju na osnovi rezultata preporodnoga programa. Kad se široko zamišljen »ilirski« program sveo u hrvatske okvire, oslanjajući se svom težinom na (i)jekavsku štokavštinu, morao je voditi računa i o piscima iz čakavskih i kajkavskih krajeva. Trodijalekatna podloga pismenog jezika, koji je postao općehrvatski nije se mogla tako lako napustiti.

»Zagrebačka je škola imala zadatak«, piše tada Adolfo Veber Tkalčević, »da kajkavce i čakavce privede u kolo štokavacah kako bi se raširilo književno polje. Ne bi bilo mudro da su za taj cilj poprimili Ilirci, među kojima je bilo i štokavacah, namah skrajnju štokavštinu jer bi tim bili morali žrtvovati silu dobrih riječi i frazah. Zato su, proučivši sva tri narječja, prihvatili iz štokavštine one oblike kojima se ona najjače ističe, a zadržali iz kajkavštine i štokavštine one, koji su pravilniji, a nisu još posve izumrli među štokavci. Takvim su načinom doveli Ilirci na čudo svijeta u kratko vrijeme kajkavce i čakavce u štokavsku zajednicu. Pošto je to tako lijepo pošlo za rukom, ne smije zagrebačka škola, razboritim načinom, obustaviti svoje spasonosne radnje.«

Slične je misli iznio i August Šenoa:

»Mi mislimo da je temelj književnoga jezika štokavština i da ga upotpunjavati valja rječmi kajkavskoga i čakavskoga narječja, ako su te rieči po svom korjenu razumljive štokavcu i ako u štokavštini uopće za koj pojam rieči ne ima il samo tuđa rieč ima.«

Iz istoga se razloga pobornici zagrebačke škole nisu mogli odreći ni svoje trodijalekatne jezične povijesti. Zato je razumljivo što su se tako zdušno zalagali za rješenja koja su već bila udomaćena u hrvatskim književnim tekstovima (npr. Dpl. *jelenom*, Lpl. *jelenih*, Ipl. *jeleni*), odnosno ona koja bi zbog razlikovne funkcije trebalo prihvatiti u književnom jeziku (npr. imenički Gpl. *jelenah* umjesto *jelena* kako glasi Gsg. ili *ženah* umjesto *žena* kako glasi Nsg., što je bilo sasvim u skladu s odredbom u Babukićevoj gramatici da u genitivu množine književnoga jezika »*treba dodati slovku tvornu -ah*). To se lijepo vidi npr. u Mažuranićevu stihu: *Gròd iz cievih smrtni presta* koji je potpuno jasan. Ne bi bio da nema *-h* u *cievih* (jer današnji oblik *cijevi* može biti genitiv jednine i množine). U tom se pogledu Ivan Mažuranić potpuno priklonio gramatici svoga brata Antuna, pa je u djelu *Smrt Smail-age Čengića* upotrebljavao korektno sve one oblike koji su bili propisani u ondašnjim gramatikama. Zato je i u Gmn. imenica konstantno rabio oblike poput *konjah*, *sokolovah*, *srdacah*, *gorah*, *tjelesah* što pokazuju i stihovi:

*Misli aga svakojake misli:
Od balčakah i od djevojakah
I od lova i od sokolovah
I od zlata i od ljuta rata
Od kolacah i Crnogoracah
Od džilita i od koplja vita.*

Po Veberovu mišljenju zagrebačka škola ne treba odbacivati ni dvojinske oblike na *-ima* (*-ama*) koje su »*Srbi bez razloga pomiešali s višebrojem*«. Svi su nam spomenuti oblici potrebni jer je time »*hrvatski jezik postao u knjizi stalniji, pregledniji i laglji*«.

U skladu s tradicijom Gaj-Babukić-Mažuranić branio je Adolfo Veber Tkalčević, poglavito na početku svoga jezikoslovnoga rada znak *ě* za refleks *jata*, odnosno pisanje *ěr* za vokalno *r*. Ali obrazlažući u *Slovnici hèrvatskoj* (1873.) znak *ě*, Veber više uopće ne spominje mogućnost ikavskoga ili ekavskoga izgovora (kao Babukić) nego samo jekavskoga, tj. onoga koji je kao književni usvojen u školama:

»Glasnik ě izgovara se u dugih slovkah kano ie (dva glasa), a u kratkih kano je, ali tako da se j obaška čuje: n. p. dĕte = diete; dĕteta = d'jeteta.«

Budući da u svojoj *Slovnici* nema posebnoga znaka za foneme *l* i *ň* (ni kao dvoslov *lj* i *ňj*), valja i u slučajevima kao *lĕpota* i *nĕmota* pretpostaviti izgovor *l'jepota* i *n'jemota*. Pored toga, Veber konstatira da svi ne upotrebljavaju znak *ě* nego »mesto ě pišu něki pisci ie, je, kako kad je koja slovka duga ili kratka«.

Što se tiče bilježenja vokalnoga *r*, Veber preporučuje ěr jer »u jezicih, srodnih hrvatskomu, stoji jasan pun glasnik pred *r*-om«, a i u »nas Hervatah govore na někih otocih dalmatinskih mĕsto mukloga glasa pred *r*-om otvoreno *a*, a u Zagorju *e*, n. p. pĕrvi = parvi, per-vi«. Zato glas *ě* uvrštava među »mukle glasnike«.

Ali osim jasnoga programa koji je u svemu nastavljao jezičnu koncepciju iliraca zagrebačka je filološka škola imala pristaše koji su znali taj program oživotvoriti. Tako se predvodnik zagrebačke škole Adolfo Veber Tkalčević mogao posvetiti opisu sintakse (*Skladnja ilirskoga jezika*, 1862.) i »rĕčoslovja« (*Slovnica hĕrvatska*, 1871.) pored mnogih drugih rasprava i recenzija. U tim se radovima, osobito u *Slovnici*, nije Veber ustručavao prihvatiti rezultate drugih gramatičara, pa je npr. »*nauk o naglasku sav Mažuranićev*« (misli se na gramatičara Antuna Mažuranića). Koliko god u gramatičarskom radu išao za praktičnom »*korišću učenikah*«, nije propuštao upućivati učenike na kontinuitet hrvatskoga jezika od najstarijih pisanih spomenika. Tako već u prvom poglavlju *Slovnice* navodi da »*hĕrvatski se je jezik někoč pisao i glagolicom*« koja se »*dĕli na dvĕ verstī: na glagolicu bugarsku i hĕrvatsku*« te donosi tabelu bugarske (oble) i hrvatske (uglate) glagoljice. Toj je koncepciji jezičnoga kontinuiteta, izgrađivanoj na književnoj stilizaciji svih triju hrvatskih dijalekata, ostao Veber vjeran do konca života. A što se tiče njegovih gramatičkih djela, poglavito *Skladnje* i *Slovnice*, one znače »*znatan napredak prema prijašnjim gramatikama hrvatskoga jezika*«, pa je razumljivo što je tim radovima »*gotovo dvadeset godina davao pravac gramatičkom obrazovanju hrvatskih intelektualaca*« (Jonke 1956., 50.).

Među pobornicima zagrebačke škole bio je i Bogoslav Šulek, zaci-jelo jedan od najvećih radnika u postilirsko doba koji je svojim primjerom dokazivao da je filologija »*težka i riedka umjetnost*«. Šulek je postao glavnim leksikografom izrađujući ujedno standardnu terminologiju za mnoge znanstvene djelatnosti. Osobito je važan nje-

gov trojezični *Hrvatsko–njemačko–talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* u čijem predgovoru između ostaloga stoji:

»U ovom rječniku ima puno rieči koje do sada nisu bile upotrijebljene u naših knjigah; nu varao bi se tko bi mislio da su sve te rieči od mene skovane, već ih ima mnogo čisto narodnih meni pojedince od prijateljah dojavljenih. U obće ima još u narodu veliku nu zakopano blago jezika, to jest ima sila krasnih a književnikom nepoznatih rieči.«

Zato se Šulek nije ustručavao da to »zakopano blago čisto narodnih nepoznatih rieči« zabilježi u svom rječniku kao inačice uz pojedine lekseme. Treba ipak reći da je Šulek imao veliki oslonac u *Němačko–ilirskom slovaru* što su ga g. 1842. izdali Ivan Mažuranić i Josip Užarević. Mnoga dobra terminološka rješenja iz Mažuranić–Užarevićeva rječnika preuzeo je kasnije Šulek i tako učvrstio njihovu uporabu. Zahvaljujući toj vezi, velik je dio termina ušao u hrvatsku svakodnevicu i sačuvao se do danas (npr. *kisik, vodik, dušik, ugljik, kremen, krom, naklada, obrazac, sustav, tlakomjer, zemljovid* i dr.).

Osim leksikografskih Šulek je nastojao pomoći rješavanju još nekih problema. Naime, od njega su počeli dolaziti prijedlozi da se, pošto je mišljenje zagrebačke filološke škole nadvladalo i u drugim sredinama (sjeverno primorje, Dalmacija, Slavonija), neki problemi počnu rješavati na način primjereniji jezičnoj stvarnosti. Tako npr. više nije bilo razloga da se piše *ě* za sve reflekske jata kad su i nešto-kavci i štokavci ikavci učili (i naučili) u školama da *ě* u književnim tekstovima treba izgovarati kao *ie* ili *je*. Zato Bogoslav Šulek, čak i mimo Veberove volje piše najprije u časopisu *Neven*, a zatim i u drugim djelima, osobito u rječnicima, *ie* (u dugim slogovima) i *je* (u kratkim slogovima) umjesto *ě*. I to je bilo jedino pravilno rješenje, ukoliko, polazeći od istine da je hrvatski refleks jata jednosložan, želimo u pravopisu dosljedno primijeniti fonološki princip.

U tom je kolu zagrebačke filološke škole bio u početku i mladi Vatroslav Jagić koji 1864. objavljuje *Gramatiku jezika hěrvatskoga* koja se učila »u viših razredih hěrvatskih gimnazijah«, dok su drugi pobornici (npr. Ivan Mažuranić i Ivan Kukuljević Sakcinski) zauzimali važne društvene položaje. Činilo se da je time bio trajno osiguran uspjeh zagrebačkoj školi pogotovu kad je Veberova *Slovnica hěrvatska* bila prihvaćena kao udžbenik »za srednja učilišta«, a Ivan Mažuranić Naredbom Dvorske kancelarije 1862. godine odredio da se u svim hrvatskim školama upotrebljava »pravopis koji se onamo od god. 1836. držao u glavnome za književni (věra, děte, perst, bra-

tja, ladja, otacah, sladko, sbor, razčistiti, bezzakonik, svetčanost)«. I zaista, kad se pogleda koliko je zagrebačka filološka škola učinila da se i pri znatno proširenoj uporabi (i)jekavskoga štokavskoga pismenoga jezika dogradi i učvrsti u svih Hrvata njegova standardnost, onda treba reći da je u tri »Veberova desetljeća« učinjeno za »razvitak krasnoga našega jezika« na gramatičkom i leksikografskom planu više negoli u bilo koja tri ranija.

Budući da je štokavska (i)jekavica, nadvladavši ikavicu, postala jedini pismeni jezik Hrvata, slavistički školovan Vatroslav Jagić nastoji što više proniknuti u taj sustav, kako bi se lakše mogla odrediti njegova izvanjska slika u pismu. Objavljujući raspravu *Naš pravopis* u časopisu *Književnik* (1864.–1866.), on smatra, prvo, da nije moguće povući oštru granicu između »etimologičkog i eufoničkog« pravopisa pa dopušta različita rješenja u različitim kategorijama (npr. *vježba, zgoda, rasipnik*, ali *sladka, robski, gradski*); drugo, da se fonem *ć* piše grafemom *ć*, a ne dvoslovom *tj*; treće, da se tzv. rogato *ě* zamijeni stvarnom sekvencijom *ie* odnosno *je* (kako je predlagao i Šulek); četvrto, da se fonem *r* piše tako i u vokalnoj službi (a ne *èr*) jer je pisanje *èr* »skroz neslovjenski i nehrvatski način« i, peto, da treba napustiti morfem *-ah*, upravo završno *-h*, u imeničkom genitivu množine jer mu tu po etimologiji nije bilo mjesto, pa je zato »skroz suvišan«. Time je Jagić počeo odstupati od utvrđenih gramatičkih i pravopisnih normi svoga gimnazijskoga direktora Vebera Tkalčevića, ali se znanstvenoj utemeljenosti Jagićevih rečenica teško moglo suprotstavljati.

Nastale su tako kao odraz dvaju gledanja na jezik, dvije pravopisne prakse: jedna se provodila u školama (Veberova *Slovnica hèrvatska*), druga u javnome životu, poglavito u Jagićevu časopisu *Književnik*. Stanje se nije mnogo popravilo ni nakon zasjedanja pravopisne komisije 1877. godine jer su rješenja bila polovična: veberovci su obranili *-ah* u genitivu množine i starije oblike u dativu, lokativu i instrumentalu množine, dok su zagovornici druge struje (tzv. narodnjaci), prihvativši Jagićeva obrazloženja, uspjeli istisnuti slovo *ě*, *èr* za vokalno *r* i *tj* za *ć*. Međutim, i oni su zakomplicirali grafiju nekim svojim rješenjima. Tako su htjeli da se piše *dj* u primjerima tipa *djevojka*, ali *dj* (*tj.j* bez točke) značio bi *đ* (npr. *svadja* = *svađa*). Jednako tako *lj* bi se rabilo za nesliven izgovor (*veselje*), a *lj* (bez točke) za fonem *l̥* (*ljubav*), odnosno *nj* za nesliven izgovor (*imanje*), a *nj* (bez točke) za fonem *ñ* (*njega*).

Ta su rješenja možda i značila teoretski neki pomak prema boljitku, ali većeg utjecaja na javni život nije bilo jer je izostalo odobrenje

vlasti. A da je do odobrenja i došlo, teško da bi se situacija znatnije popravila jer je zagrebačka filološka škola ipak imala premalo sluha za ekskluzivnost (i)jekavskoga standarda, a i za dosljedan fonološki pravopis. Zato se, uostalom, od Vebera počeo udaljavati Vatroslav Jagić čije su znanstvene postavke, osobito pošto je otišao iz Hrvatske i postao ubrzo slavist europskoga glasa, bile uvažavane i u Zagrebu. Pod tim je utjecajem dao noviju verziju hrvatskih imeničkih nastavaka najprije Vinko Pacel u svojoj *Slovnici* (1860.), a zatim Mirko Divković u čijem udžbeniku *Oblici* (1879.) više nema genitiva množine na *-ah* nego samo *-a* (*goluba, jasena, konja, križa, sela, riba*), a uz starije oblike u množini (Dmn. *jasenom*, Lmn. *jasenih*, Imn. *jaseni*) navodi se za sva tri padeža i oblik *jasenima* (isto je tako u srednjem i ženskom rodu). Iako zagovornici različitih gramatičkih i pravopisnih rješenja, pripadnici su se postilirske generacije, posebice zagrebačke filološke škole, slagali u bitnome — Hrvati su imali i imaju svoj književni jezik izrastao na vlastitoj povijesti i zasebno-me gramatičkome ustrojstvu. Tu misao nisu nikada napustili hrvatski književnici bez obzira na teška iskušenja koja su nadolazila. A nadolazila su novom generacijom filologa poznatom pod imenom hrvatskih vukovaca u završnim desetljećima 19. stoljeća, tj. onih filologa kojima je jezični uzor postao nauk i djelo Vuka Stefanovića Karadžića.

*

Nastup je hrvatskih vukovaca slično nastupu ranijih generacija započeo raspravama o grafemskim i pravopisnim problemima tada veoma aktualnim. Za razliku od stavova zagrebačke filološke škole koja je u biti zagovarala tzv. etimološki (morfonološki) pravopis (pored dobrih fonoloških rješenja, npr. *diete* i *djeteta*) škola je hrvatskih vukovaca na čelu s Tomom Maretićem smatrala da je bolje konsekvantno provesti tzv. fonetski (fonološki) pravopis. Veliki je oslonac u tom pogledu nalazio Tomo Maretić u djelovanju Đure Daničića koji je kao istaknuti filolog Karadžićeve orijentacije bio pozvan u Zagreb da u novoosnovanoj Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti organizira i započne rad na *Rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika*.

Za potrebe Akademijina rječnika, u kojem je trebalo obraditi građu od početka štokavske i čakavske (tada još ne i kajkavske) pismenosti do 19. stoljeća sa svim povijesno i dijalekatski relevantnim fonološkim razlikama morala se i grafijski izraziti diferencijacija između npr. ostvaraja *djevojka* i *rođen, nadje* (aor. od *nadjeti*) i *nađe*

(aor. od *naći*) što se tada pisalo najčešće jednako (*djevojka*, *rodjen*, *nadje*). Zato je Đuro Daničić, kao prvi urednik Akademijina rječnika (u *Ogledu* za taj rječnik 1878.) umjesto tadašnjih digrama *dj*, *gj*, *lj*, *nj* najprije predložio, a zatim uveo znakove *đ*, *ǵ*, *ǐ*, *ń* kako bi se točno znalo kad se što ima čitati kao jedinstven glas (*rođen*, *svjedoǵba*, *ľubav*, *ńegov*), a kada nesliveno *dj* (*djevojka*, *podjarmiti*), *dž* (*nadživjeti*, *nadžeti*), *lj* (*veselje*, a ne *vesele*), *nj* (*kamenje*, a ne *kameńe*). To je zapravo prijenos Karadžićeva principa iz ćirilice u latinicu (jer se u ćirilici razlikuje *ђ* od *Д*, *џ* od *Дж*, *љ* od *Л*, *њ* od *Н*) i ujedno prvo snažnije ugledanje hrvatske latiničke grafije na reformiranu srpsku ćirilicu. Istina, i prije je Daničića bilo nastojanja da se iz ćirilice preuzmu neka slova u latinicu (npr. pokušaj Đure Augustinovića u djelu *Misli o ilirskom pravopisu*, Beč 1846.), ali taj pokušaj nije uspio, pa se Daničićeva reforma opravdano uzima kao prvi prodor. Put je ovakvu grafemskom posuđivanju otvorio zapravo Vuk Karadžić kad je u srpsku ćirilicu uveo latiničko *j*.

Karadžićevim i Daničićevim stopama krenuo je među prvima Pero Budmani koji je, ugledajući se na Daničićevu *Malu srpsku gramatiku*, objavio svoju pod naslovom *Grammatica della lingua serbo-croata* (Beč, 1867.). Tada je prvi put upotrijebljena dvoimena složenica srpsko-hrvatski za ime nekoga jezika unatoč činjenici da taj dvoimeni jezik nije nikomu bio materinski jezik.

I sâm će Tomo Maretić, veliki zagovornik Karadžić–Daničićeve škole i, u skladu s tim fonološkoga principa u pravopisu, objaviti 1889. godine knjigu pod naslovom *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* želeći pokazati da u povijesti hrvatskoga pismenog jezika to nije ništa novo. Spomenuta knjiga sadržava zapravo dvije osnovne teze — eksplicitnu i implicitnu. Eksplicitna je da su stari hrvatski pisci »*skrajali sebi azbuku*« prema stranim uzorima (prema latinskom, talijanskom i mađarskom načinu pisanja) kao da glagoljice i ćirilice »*nije nigda na svijetu bilo*«. Implicitna je da se u dopreporodnom razdoblju (točnije: od tekstova Bernardina Splićanina 1495. do Marijana Jajića 1833.) u Hrvatskoj pisalo kojekako, bez sustava, što se između ostaloga vidi iz činjenice da je samo sedam fonema zabilježeno uvijek istim znakom: *a*, *b*, *d*, *l*, *o*, *p*, *r* (konsonant). Stoga se po Maretićevu mišljenju na podlozi dopreporodne povijesti hrvatske latinice ne može ništa valjana graditi, što je lako uočljivo iz neuspjeha filoloških škola, pa i zagrebačke. Istina je da od »*god. 1835. nastaje u zagrebačkom književnom krugu etimologička tradicija koja još i danas traje*«, ali je to prekratko vrijeme da bi »*pravopis našijeh etimologa*« postao »*časna starina (aerugo*

nobilis) u koju od pieteta ne valja dirati«. Zato treba početi nanovo ugledanjem na autentičan početak, kao što je učinio Vuk Karadžić u reformi (građanske) ćirilice.

Novija su istraživanja pokazala da Maretić nije imao pravo jer su se hrvatski latiničari i pored stranoga utjecaja dobrano ugledali na glagoljicu i bosančicu (uspor. Moguš ²1984.). Već je Bartol Kašić, pisac prve hrvatske tiskane gramatike, sasvim jasno istaknuo u *Ritualu rimskom* da svoju reformu latinice usklađuje s načinom pisanja »*naših glagolskih i ćurilskih*« knjiga. Osim toga u hrvatskoj su se latinici za više od polovice fonema upotrebljavali isti grafemi od naših početnih latiničkih tekstova do preporoda (Hektorović npr. upotrebljava grafeme *a, b, d, e, f, g, h, i, l, m, n, o, p, r, t, u, z* za iste fonemske vrijednosti kao i danas, v. Moguš–Vončina 1969.). I na kraju, izostavljena je analiza latiničke grafije što se rabila u mnogim književnim i jezikoslovnim djelima, analiza koja bi mogla dati i drugačiju sliku od predložene: »*prvo, nisu Maretićeve pažnju privukli neki poznati beletristi (Marin Držić, Gundulić, Kačić, Grabovac, Katančić, Brezovački); drugo, iskorištena su tek dva dopreporodna leksikografa (Vrančić i Mikalja), a zaobiđeni su tiskani rječnici ostalih autora (to su: Habelić, Della Bella, Belostenec, Sušnik–Jambrešić, Stulli, Voltić); treće, ne navodi se ni jedna hrvatska gramatika prije preporoda (a objavili su ih npr.: Kašić, Della Bella, Blaž Tadijanović, Reljković, Lanosović, Appendini, Starčević, Szentmártony, Đurkovečki, Brlić); četvrto, nema traga ni jednom korjenitijem hrvatskom zahvatu u latinicu (Budinićevu, Đamanjićevu, Gajevu 1830.; Vitezoviću je prikazan sam početak: Kronika 1696.); peto, u Maretićevoj se Istoriji ne spominje ni jedna od dviju Belostenčevih grafija za općehrvatski jat (isprva é potom è)*« (Vončina 1993., 129.). Veći je dio spomenutih prigovora bio iznio i Vatroslav Jagić dodajući izostavljenima knjigu malo poznatoga Frane Vrinjanina i zaključujući da je Maretiću bilo stalo samo »*da dokaže da je u starijim štampanim djelima hrvatske književnosti dolazio do izražaja fonetički način pisanja*« (Kombol 1948., 485.). Iz toga se vidi da se tada u podrobnija istraživanja ipak nije išlo; rasprave su se vodile generalno za morfološki odnosno fonološki način pisanja ili protiv njega. Prevladala je ona struja koja je prevladala i u politici. Po narudžbi vlasti za banovanja Khuen–Héderváryja izradio je Ivan Broz na fonološkim načelima *Hrvatski pravopis* (1892.) koji je postao obvezatan u školstvu. A banskoj se vlasti trebalo pokoriti.

Iako je Brozov *Hrvatski pravopis* drugačiji od pravopisa zagrebačke filološke škole jer je fonološki, ipak bi se mogao nazvati umjere-

nim. Naime, Brozova pravopisna pravila nisu potpuno prekinula s ranijom pravopisnom tradicijom u Hrvata, osobito dopreporodnom, u kojoj je tzv. fonetski način bilježenja bio češći od tzv. etimološkoga. Broz kaže da je izradio pravopisna »pravila u glavnome prama načelima kojih se držao Vuk i Daničić, a samo gdješto odstupio od njihova pisanja«. Od novih grafemskih rješenja Broz prihvaća samo Daničićev znak *đ* koji su mnogi kritizirali jer je »nezgodno građen«. Taj je znak ignoriralo nekoliko idućih generacija pišući *gj* za fonem *đ* (Gjuro mj. Đuro). Broz je ipak nastojao uvjeriti pisce da je slovo *đ* dobro jer je »građeno prema naumu organizatora naše grafike g. 1836 koji su, želeći da se jedan glas bilježi i jednim znakom smislili č, ć, š, ž«. U naše je vrijeme grafem *đ* postao sasvim običan jer ga je prihvatio i Dragutin Boranić, Brozov pravopisni nastavljatelj.

Kad već nije postigao većega uspjeha spomenutom knjigom o grafemskim odnosno pravopisnim problemima, Tomo se Maretić okrenuo pisanju gramatikâ. Tomu ga je zapravo privukla metrika zbog prijevoda Homerove *Odiseje* i *Ilijade*. Maretić se, prevodeći Homera, protivio Veberovoj metrici, obrazlažući »svoje nazore o hrvatskom heksametru« i kao »oduševljeni vukovac« potpuno je prihvatio Karadžićevu akcentuaciju jer ga je »u naučnom radu više interesirala folklorna književnost, negoli pisana, umjetna« (Skok 1949., 318.–320.). Pod sâm kraj 19. stoljeća, naime 1899. godine, Maretić objavljuje *Gramatiku hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola* koja je trebala zamijeniti »Divkovićeve gramatike, pošto ih je sam Maretić opširno kritikovao u Nastavnom vjesniku« (Skok 1949., 325.). Te iste godine pojavljuje se, ali pod izmijenjenim naslovom, najvažnija knjiga hrvatskih vukovaca *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog jezika*. Time je Tomo Maretić na jezičnom planu proveo ono što je prije deset godina najavio u raspravi o povijesti hrvatske latinice: novoštokavski se književni jezik ne može kodificirati na osnovi jezika djela hrvatskih pisaca druge polovice 19. stoljeća jer taj jezik ima mnogo neštoškavskih elemenata u skladu s principima zagrebačke filološke škole. Klasični se oblik novoštokavštine, tvrdi Maretić, nalazi u Karadžićevim i Daničićevim djelima, poglavito u Vukovim narodnim pjesmama i pripovijetkama koje počivaju na izabranu (istočnohercegovačkome) narječju, pa se jedino na podlozi toga korpusa može napisati normativna gramatika i za Hrvate i za Srbe jer im je jezik isti. U predgovoru *Gramatici* Maretić doslovno kaže:

»Ako sam htio, da ova knjiga bude onakova, kakova treba, morao sam građu za nju uzimati iz djela pisanih najboljim književnim jezikom. Svi ljudi koji o toj stvari mogu pravo suditi, slažu se u tome da je Vuk Stefanović Karadžić do danas prvi naš pisac što se tiče pravilna i dobra jezika (...) Budući da o Vuku i ja ovo mislim, za to je trebalo da iz njegovijeh djela saberem što potpuniju građu za ovu moju knjigu. Vuku se od svih drugih pisaca u pravilnosti književnoga jezika najviše približio Daničić; za to sam ja obilno upotrebio i ona Daničićeva djela koja su za taj posao najzgodnija.«

Kritika je Maretićeve *Gramatike* bilo mnogo. Među prvim ocjenjivačima javio se Vatroslav Jagić koji je tada i sam bio bliže maretićevcima negoli veberovcima, ali mu je smetalo što se gramatika tako ograničena korpusa pretpostavlja jeziku onodobne hrvatske književnosti čije *»korijenje štokavskoga književnog jezika seže dublje u prošlost«* (Kombol 1948., 535.). I sljedbenici zagrebačke filološke škole, poglavito Veber, iznosili su razloge svojega neslaganja, jednako kao i dio dalmatinskih pisaca kod kojih je oporba bila tako jaka da su neki zahtijevali čak povratak štokavskoj ikavici. Najoštrije je zacijelo bio Antun Radić koji je odmah reagirao u časopisu *Obzor*. On smatra da to nije gramatika ni hrvatskoga ni književnoga jezika, i to iz ovih razloga: *Prvo, hrvatska nije jer »u toj se gramatici ne vidi istina: da su Hrvati sa svojom književnošću među prvim narodima kulturne Europe, da nemaju današnjega svoga književnoga jezika ni od jučer ni od prekjčer nego već od vremena renesanse. U toj se gramatici ne vidi ime nijednoga hrvatskoga književnika nego se vidi jedini Vuk«* (Radić 1937., 11.).

Drugo, Vuk je Karadžić samo prevodio i izdavao narodne pjesme i pripovijetke, ali nije napisao ni jedno književno djelo, pa njegov jezik na osnovi kojega je Maretić napisao gramatiku *»nije hrvatski književni jezik, to nije jezik hrvatske književnosti, to nije jezik hrvatskih pjesnika, hrvatskih pripovjedača, hrvatskih govornika i učenjaka«* (Radić 1937., 11.). Tko ignorira hrvatsku književnost i hrvatske književnike s kojima je sve donedavna surađivao, poput Augusta Šenoe koji je Maretića uveo u krug oko časopisa *Vienac*, *»taj ne piše i ne može pisati gramatiku hrvatskoga književnoga jezika«* (Radić 1937., 12.). Sve to govori u prilog činjenici da je Maretićeva *Gramatika* bila u početku relativno slabo primljena u Hrvatskoj, pa nije čudo što su prošle pune 32 godine dok se nije pojavilo drugo izdanje (1931.).

Unatoč svemu Maretićeva je *Gramatika* odigrala važnu ulogu u hrvatskoj jezičnoj povijesti. Ponajprije, radi se o djelu vrsnoga filologa koji je novim pristupom i temeljitom obradom građe nadvisio dotadašnje gramatičke priručnike. Mnogi su jezični problemi dobili prava objašnjenja. Korektnim opisom novoštokavskoga jezika Karadžićevih i Daničićevih djela, odnosno djela usmene narodne književnosti, dobiven je mnogo bolji i cjelovitiji uvid u novoštokavštinu kao sustav. To je učvršćivalo novoštokavski dijalekt kao osnovicu standardnoga jezika. S te je strane Maretićeva zasluga nesumnjiva.

I najvažniji problem Maretićeve *Gramatike* nije samo u tome što je nastala na osnovi ekskluzivnoga korpusa, nego što je taj korpus gotovo izjednačen s organskim novoštokavskim dijalektom koji je postao jedini i nedodirljivi sudac jezične pravilnosti, ne razlikujući tako književni idiom od organskoga. To je pravo organskoga dijalekta temeljeno na spoznajama ondašnje veoma jake njemačke mladogramatičarske lingvističke škole koja je jezik promatrala kao kolektivnu svojinu čiji razvoj teče pravilno po vlastitim unutrašnjim zakonima. Književna stilizacija treba samo slijediti svoj uzor — tipičnu govornu manifestaciju. Postalo je važno samo kako se govori (ili kako se govorilo), a ne kako se piše (ili se pisalo). Književnoga jezika kao takva, kao autonomnoga idioma gotovo i nema. Stoga ono što se u književnim tekstovima nije podudaralo sa striktnim štokavskim oblikovanjem ili što nije bilo štokavskoga porijekla (*»po uzoru prostoga naroda«*) doživljavalo je od maretićevaca veću ili manju kritiku. Štokavska je intransigentnost znala ići čak tako daleko da je poštovavljivala izvorna kajkavska i čakavska imena naselja (mijenjajući npr. ime *Delnice* u *Dionice*, *Čakovec* u *Čakovac*, *Split* u *Spljet*, *Tisno* u *Tijesno*). Jednako su se tako književna djela iz razdoblja hrvatskoga romantizma ili realizma prilagođivala jedinstvenoj štokavskoj normi i fonetskom pravopisu, ako su imala sreću da dožive drugo ili koje sljedeće izdanje. Tako se npr. izvorni naslov romana Ksavera Šandora Đalskoga *Pod starimi krovovi* mijenja u *Pod starim krovovima*, a roman Među žabari Ante Kovačića u *Među žabarima*. Tek u najnovije vrijeme možemo čitati djela hrvatskih pisaca druge polovice 19. stoljeća u izvornome obliku prvoga izdanja. Promijenilo se u Maretićevo doba i naglasno znakovlje što su ga Hrvati rabili od Bartola Kašića do Antuna Mažuranića. Po uzoru na Karadžićevo i Daničićevo bilježenje dotadašnji je znak za dugosilazni naglasak (á) promijenjen u (â) (*grád* u *grâd*), a dotadašnji znak za dugouzlazni naglasak (â) u (á) (*hrâna* u *hrána*). Sve je to bilo u

dubokoj suprotnosti s hrvatskom gramatičarskom tradicijom (pa i onom u štokavskoj Slavoniji) i s koncepcijom zagrebačke filološke škole koja je zagovarala posebnost književnoga jezika, a u hrvatskom slučaju posebnost izgrađivanu na tronarječnim vrelima.

Afirmaciji Karadžić–Daničićeve filološke škole mnogo je pridonio i *Rječnik hrvatskoga jezika* što ga je bio započeo Ivan Broz, a dovršio Franjo Iveković (1901.). Iveković piše u predgovoru da je za taj rječnik Ivan Broz mnogo godina skupljao građu »iz svih književnih djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića, t. j. iz onih koja su oni sami napisali i iz onih koja su samo izdali na svijet kao narodne pripovijetke, poslovice, pjesme i t.d.«. Osim toga, nastavlja Iveković, kao temelj njegovu rječniku poslužio je *Srpski rječnik* što ga je »na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, Beč 1852., a u sam temelj nijesam htio mnogo da diram«. Stoga bi se »ovo djelo moglo nazvati i rječnik srpskoga jezika i da su ga napisali Srbi jamačno bi se tako zvalo«. Naslov *Rječnik hrvatskoga jezika* dao je Iveković zato »jer su ga pisali i na svijet izdali Hrvati«, a i zato što je građa dopunjena primjerima iz hrvatskih narodnih pjesama — nešto iz Stullijeva *Rječosložja* i pokojom riječi »od naroda iz okoline zagrebačke«. Izostali su, međutim, mnogi leksemi iz djela hrvatskih književnika druge polovice 19. stoljeća, što je navelo čak i Karadžiću sklonog Vatroslava Jagića da oštro prigovori jednostranoj Broz–Ivekovićevoj koncepciji rječnika (Kombol 1948., 547. i 571.). Na taj je način u posljednjem stadiju novoštokavske standardizacije u Hrvata uporno izostavljan jezik hrvatske književnosti a ugrađivan u nj, također uporno, jezik Karadžićeva i Daničićeva korpusa koji se tada na početku našega stoljeća pokazivao previše srodan i ugledan da bi mogao ostati po strani. Bogatstvo toga korpusa pogodovalo je oživotvorenju koncepcije hrvatskih vukovaca o jedinstvenom jeziku jednoga naroda dvojakoga imena. A pored svega važno je također pripomenuti da su vukovci uživali veliku potporu Khuen–Héderváryjeve mađaronske vlasti jer su kao saborski zastupnici ili državni funkcionari podržavali mađaronsku politiku.

Dvadeseto stoljeće

Suvremeni pogledi na hrvatski književni jezik

I pored teza i propisa što su ih iznosili jezikoslovci u početnim desetljećima 20. stoljeća, osobito hrvatski vukovci, pisci su hrvatske književnosti nastavljali ipak liniju vlastitoga gledanja na jezični razvoj, ne odbacujući sasvim olako hrvatsku standardnojezičnu praksu i bogatstvo svoga književnoga izraza. Ta je praksa bila učvršćivanje standardnoga oblika na novoštokavskoj ijekavskoj osnovici. Ona je obuhvatila i jezičnu praksu srpskoga naroda u Hrvatskoj, ali je također kod mnogih hrvatskih pisaca prihvaćala i izražajne mogućnosti drugih hrvatskih narječja (čakavskoga, kajkavskoga i ikavskoštokavskoga) ugrađivanih kroz stoljeća u pismeni jezik. Stoga je standardni jezik, što je zaživio u hrvatskoj književnosti na početku našega stoljeća, imao istu novoštokavsku osnovicu koja je, osim Hrvata, služila za standardni jezik Srbima, Crnogorcima i Muslimanima. Bio je to plod tadanjeg konvergentnoga književnojezičnog razvoja pri konačnoj standardizaciji jezika spomenutih naroda.

Međutim, procesi su standardizacije za svaki spomenuti narod bili dobrim dijelom različiti i različito su trajali. U Hrvata, koji su imali dugu tradiciju vlastitoga pismenoga jezika sa tri dijalekatske stilizacije i s njihovim međusobnim prožimanjem, proces je standardizacije bio postupan i zato nešto duži, dok je kod drugih, poglavito Srba, proces standardizacije započeo relativno kasno, tek pojavom narodnoga jezika u književnosti. Takvim je ishodom u dvadesetom stoljeću obilježeno stanje hrvatskoga književnoga jezika koji se našao u sklopu složenoga jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga. Ako je otpora zbog različitih interpretacija spomenutoga ishoda i bilo, utihnuli su u razdoblju do pred Prvi svjetski rat.

Unatoč tomu, i dalje se primjećivao sve veći raskorak između hrvatskih pisaca i, poglavito mladih, hrvatskih filologa, odnosno između zagovornika propisane i uporabne norme jer, odbacujući »filološki jaram«, uz vukovce nije u početku pristao »ni pristati mogao gotovo nijedan hrvatski pjesnik ni pisac–umjetnik« (Radić 1937., 16.). Naime, za hrvatske je pisce oduvijek bilo jasno da pišu hrvatskim jezikom. Tom su jeziku posvećivali i svoje stihove. Tako i Vladimir Nazor piše pjesmu pod naslovom:

Hrvatski jezik

*U tebi sam vijek svoj proživio
Drevni i lijepi jeziče Hrvata;
Rođen na morskom pragu tvojih vrata,
Polako sam te, uz trud, osvojio.*

*Povede ti i gdje nisam bio.
Na vrhu gore i na kraju gata,
U kolibici, u kući od zlata
Svuda je meni tvoj glas žuborio.*

*Htio sam biti glazbalo na kome
Zvuče ko žice, mirišu ko cvijeće
Rojevi riječi u govoru tvome.*

*Pa, uzdignut nad zipkom i nad grobom
Da u tebi dišem i da živim s tobom,
I onda kad me više biti ne će.*

Štoviše, za hrvatske je pisce bilo jasno i to da čakavska i kajkavska književna stilizacija nikada nisu prestale biti sastavnim dijelom jezika hrvatske književnosti. Unatoč željama hrvatskih vukovaca za štokavskom unifikacijom, čiji su nastupi postali jasni već šezdesetih godina 19. stoljeća, hrvatski je jezični standard ipak bio neprestano otvoren prema rječničkom bogatstvu i književnim stilizacijama naslijeđa. Stoga kod pisaca zagrebačkoga kruga nije nikada nestalo potrebe da unesu poneki kajkavizam u svoja djela ili da, poput Augusta Šenoe, sastave kakvu kajkavsku prigodnicu. Zato je i za rođenoga štokavca Antuna Gustava Matoša bilo prirodno da se već 1900. odluči za kajkavski stih u pjesmi *Hrastovački nokturno*:

*Kaj da počmem, moja draga mati,
Smrt i betek — to je sinek tvoj.
Strelili su mene Smiljke zlati
Prami. Smiljka — to je betek moj!*

*Već je zorja, a ja nemrem spati,
Po hiži me hinca mislih črni roj.
Kokotiček već kriči za vrati:
Hajči, Smiljček, hajči, picek moj!*

Jednako je tako postupio Vladimir Nazor kad je 1907. u svoju novelu *Veli Jože* utkao čakavske stihove o teškom galiotovu životu, odnosno o banu Dragonji, uobličene kasnije u zasebne pjesme.

Galeotova pesan
(prve dvije kitice)

*Pokle su me prikovali zlizane za ove daski,
Ja nisan već doma videl, ni svoje zagledal majki.
Si l' cela mi, kuća bela? Si l' mi, majko, prebolela?
More, more sinje!*

*Nogi su mi polomili, strli su mi dušu mladu.
Brižan san ti na ten svete! Galebi, oj beli tići,
Poletite dole k jugu, ter moju pozdravte majku!
More, more sinje!*

Toj se liniji može priključiti i Nikola Andrić sa svojom knjigom *Branič jezika hrvatskoga* (1911.). U njoj govori Andrić na mnogo mjesta o hrvatskim posebnostima u okviru širega korpusa novoštokavskog ijekavskog standarda, da bi završio riječima:

*»Hrvatski je jezik tako lijep i bujan, da se njime može izreći sve,
čim ti duša zadršće. On je sjajan, vatren i duševan.«*

Nasuprot takvu stavu književnika i pojedinačnih otpora hrvatskih filologa, u razdoblju između dva svjetska rata dominantnu ulogu u jezikoslovlju drže, potpomognuti kao i ranije državnom vlasti, hrvatski vukovci. Tomo Maretić nastoji anulirati određena pojedinačna odstupanja od propisane jezične norme, objavljujući novu knjigu: *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik* (1924.), nastavljajući tako praksu, još tamo od Kurelčeva *Mulja govora nespretna i nepodobna* (1873.), da gotovo svaka generacija ili filološka škola iznese svoj stav o »barbarizmima«. Iako su u Maretićevoj knjizi sami savjeti pisani ijekavski, uvod je napisan ekavski u želji da »zasvedočim, da ja ne samo nisam nikakav protivnik istočnoga govora, nego da mi je on isto onako drag kao i južni«. Maretić je podvrgao kritici sve riječi koje »nisu u narodnom našem jeziku« ili koje se »ne slažu s duhom našega jezika«. To su mu bili u prvome redu kajkavizmi (on ih zove *dijalektizmima i provincijalizmima*) i neologizmi.

»Možda će se kojemu čitatelju činiti preterano«, kaže Maretić u uvodu Jezičnoga savjetnika, »što ja najveći deo kajkavskih reči izgonim iz književnoga jezika«, ali »svatko vrlo lako uviđa, da bi takve reči književnome jedinstvu Hrvata i Srba vrlo smetale, jer ih Srbi ne bi hteli primiti.«

Zato je razumljivo da Maretić u istome djelu postavlja pitanje:

»Što će nam kovanice: glazba, isusovac, redarstvo, slovnica, stožernik, tvornica, učionica? A mogli bismo lako biti i bez časnika, bez povijesti, bez knjižnice, bez proračuna, bez stožera, bez turtke, te upotrebljavati kao i drugi narodi: oficir, (h)istorija, biblioteka, budget, pol, firma.«

Zanimljivo je da Maretić udara na mnoge riječi što su se u Hrvatskoj odavno rabile te našle svoje mjesto i u Šulekovu *Hrvatsko–njemačko–talijanskom rječniku znanstvenoga nazivlja* (1874./75.), kao npr. *glazba, isusovac, knjižnica, povijest, proračun, slovnica, tvornica, turtka, učionica* i dr. Ako se malo bolje promotri grupa riječi koje bi Maretić rado uklonio iz jezika Hrvatâ, onda se može razabrati da su to, pored tzv. kajkavizama, riječi intelektualnoga sloja pismenih ljudi, a upravo je taj jezik gotovo bespredmetan za mladogramatičarska proučavanja. S druge pak strane, spomenuti Maretićev napadaj ujedno pokazuje da se, poglavito u književničkim krugovima, uporno nastavljala linija zagrebačke filološke škole, odnosno hrvatske jezične tradicije, opirući se više ili manje *»književnome jedinstvu«* o kojemu govori Maretić. Nasuprot Maretiću, koji je smatrao da tek od Vuka Karadžića počinje književni jezik za Hrvate i da taj jezik treba tek učiti, mnogi su se hrvatski intelektualci oslanjali u svojim djelima na, stoljećima izgrađivanu, hrvatsku tronarječnu književnojezičnu okomicu.

Pritisak je vukovaca bio sve jači. Forsirala se propisana jezična norma u skladu s dominantnim gledištem, što su ga podupirale i vlasti, o jednom i jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku. Na udaru se takva gledišta našla i dotadanja već ustaljena Broz–Boranićeva pravopisna praksa u Hrvatskoj koju je 1929. godine zamijenilo *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole*, izdano od tadanjega Ministarstva prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Spomenuto *Pravopisno uputstvo* polazi od konstatacije da se u svim školama već *»upotrebljava jedan pravopis, zasnovan na velikoj jezičnoj i pravopisnoj reformi Vuka Karadžića«*, pa *»u interesu ujed-*

PRAVOPISNO UPUTSTVO

ZA SVE OSNOVNE, SREDNJE I STRUČNE ŠKOLE

KRALJEVINE S. H. S.

S KRATKIM TUMAČENJEM I OBJAŠNENJEM

CIJENA 5 DINARA

ZAGREB 1929.

TISAK I NAKLADA JUGOSLOVENSKE ŠTAMPE D. D. U ZAGREBU

načenja nastave» treba ujednačiti način pisanja, a zatim potpuno ujednačiti i školsku terminologiju. Zato se određuje:

»Način pisanja iznesen u ovom pravilniku mora se primeniti i u svim novim izdanjima školskih knjiga. Nijedan udžbenik, bilo da predstavlja novo izdanje ranije izdate knjige, bilo da se sada prvi put izdaje, ne može biti odobren za školsku knjigu, ako nije izrađen po ovim pravilima.«

Na temelju takve odredbe uveden je u najvećem broju škola tadašnje države Beličev pravopis, dok je Dragutin Boranić izdao 1930. godine novo izdanje svoga pravopisa s napomenom da je to novo, peto izdanje, *»prerađeno prema propisima Ministarstva prosvjete«*. Osnovano je i posebno povjerenstvo za jedinstvenu srednjoškolsku terminologiju. Promijenjeno je, čak i prošireno ime zajedničkoga jezika u *srpskohrvatskoslovenački*. Tada su na području iste države ušli u zajedničke školske udžbenike mnogi nazivi koji su se rabili pretežito u Srbiji, odnosno u tzv. južnome govoru. Neki su se zadržali sve do danas. Taj je proces, bar u Hrvatskoj bio donekle zaustavljen za vrijeme Banovine Hrvatske. Važnije je ipak od svega toga da je hrvatska književna ili književnička rijeka, unatoč presijama i zabranama, nastavljala teći svojim tijekom dalje, ostajući uglavnom u vlastitu koritu, dakle u svome jezičnome toku, o čemu će biti kasnije riječi.

Ali najvažnije je da su otpor takvu stanju pružili na svoj način književnici i jezikoslovci, okrećući se sve više proučavanju i književnoj uporabi kajkavskoga izričaja. Tako je npr. jedan od najvećih hrvatskih filologa Stjepan Ivšić objavio u Akademijinu *Ljetopisu* — o 100. obljetnici hrvatskoga narodnoga preporoda — svoj magistralni rad pod naslovom *Jezik Hrvata kajkavaca* (1936.). Istodobno se javlja sve veći broj pjesnika koji pored štokavskih stihova pišu čakavski i kajkavski, odnosno oni koji rabe samo dijalekatski stilizirane stihove. Posebnost takve kajkavske književne stilizacije predstavljaju *Balade Petrice Kerempuha* Miroslava Krleže, objavljene prvi put 1936. godine.

Khevenhiller

*Nigdar ni tak bilo da ni nekak bilo,
pak ni vezda ne bu da nam nekak ne bu.*

*Kajti: kak bi bilo da ne bi nekak bilo,
ne bi bilo nikak, ni tak kak je bilo.*

Ar je navek bilo da je nekak bilo,

Balade Petrice Kerempuha Miroslava Krleža

*kaj je bilo, a je ne, kaj neje nikak bilo.
Tak i vezda bude da nekak vre bude,
kak biti bude bilo da bi biti bilo.
Ar nigdar ni bilo da ni nišče bilo,
pak nigdar ni ne bu da niščega ne bu.*

Probujala je tako čakavska i kajkavska dijalektalna poezija, rasuta po mnogim časopisima i zasebnim djelima, a pojavila se uskoro i *Antologija čakavske lirike* (1930.) koja je u kratko vrijeme doživjela nekoliko izdanja. Neki su jezikoslovci pak nastojali lingvistički osvijetliti pravo stanje stvari iznoseći svoje poglede u časopisu *Hrvatski jezik*, odnosno objavljujući, poput Petra Guberine i Krune Krstića, knjižicu pod naslovom *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (1940.). Tu se između ostaloga postavlja pitanje:

Zašto se događaju sve te promjene u jezicima, koji su u svome početku sačinjavali jedinstvo? Zato, jer je materijalni i duhovni život različit kod različitih naroda; jer povijesni razvitak, geografski položaj, socijalni život, generacije i vrijeme ostavljaju svoje čvrste tragove u vanjskom nosiocu tih činjenica: jeziku. Vječni pratilac života, jezik, ide stopu u stopu s narodom: naklonosti i mržnje odrazuju se u jeziku, pa mu narodne cjeline daju neizbrisiv pečat... Kad se te opće lingvističke činjenice primijene na jezik, kojim govore dva različita naroda, kao što su Hrvati i Srbi, onda nam se problem razlika između dva književna jezika pokazuje u posebnom svjetlu. Prije svega bezuvjetno se ruši načelo povijesnog razvoja jezika kao polazna točka za postojanje nekog književnog jezika.

Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata došli su do izražaja drugačiji pogledi na jezik. Vlasti u Hrvatskoj, u želji da u potpunosti uklone dotadanji naglašeni unitaristički pristup jeziku, pokušavaju sasvim prekinuti razvoj u funkcioniranju srpskohrvatskoga jezika koji se smatrao jedinstvenim. Zato prekidaju i s tadanjim Boranićevim *Pravopisom hrvatskoga ili srpskog jezika*, propisujući tzv. korienski. Hrvatski državni ured za jezik izradio je i izdao na temelju odredbe o hrvatskom jeziku najprije knjižicu *Koriensko pisanje* (1942.), a zatim i *Hrvatski pravopis* (1944.).

U *Zakonskoj odredbi o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu*, što je objavljena 14. kolovoza 1941., bilo je, između ostaloga, navedeno da »hrvatski službeni i književni jezik jest štokavsko narječje jekavskoga odnosno iekavskoga govora« te da se na tom

Dr. PETAR GUBERINA i Dr. KRUNO KRSTIĆ

RAZLIKE
IZMEĐU HRVATSKOGA I SRPSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA

ZAGREB 1940

IZDANJE MATICE HRVATSKE

jeziku »ima pisati po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu«. Prepoznatljivija razlika prema dotadanjem Boranićevu pravopisu ogleдалa se poglavito u pisanju suglasničkih skupova i ijekavskoga izgovora. O prvom je problemu pravopis donio ovakve odredbe:

Hrvatski je pravopis u načelu korienski (etimološki). On pazi na postanak rieči, t.j. čuva glavni dio rieči (korien i osnovu) i vezu s drugim riečima, te u suglasničkim skupovima ostavlja uglavnom netaknute neke suglasnike, koji se u govoru mienjaju ili izostavljaju po glasovnim zakonima. Tako valja pisati vrapca, nadkriliti, jedanput, društvo, bolesnik, premda se govori vrapca, natkriliti, jedamput, društvo, bolesnik.

Kod riječi s ijekavskim izgovorom glavno se pravilo može svesti na ovu odredbu:

Dvoglas, koji je postao od ě (jat), piše se u dugom slogu ie (diete), a u kratkom je (djeca). Taj skup ie jednosložan je dvoglas, pa se ne smije rastavljati.

U ratno je doba zauzeo svoj stav glede jezika u Jugoslaviji i AV-NOJ. Poštivajući pravo svakoga naroda na vlastit jezik i na narodno ime jezika, taj je forum donio odluku da se sve njegove odluke, naredbe i proglasi moraju objavljivati na četiri jezika, i to »na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku« jer su »svi ovi jezici ravnopravni na cijeloj teritoriji Jugoslavije«. Na četiri je jezika proglašen i novi ustav. Isto su se tako smatrali autentičnima tekstovi objavljeni u *Službenom listu* na četiri spomenuta jezika. Pravno gledajući, na taj je način i hrvatskomu književnomu jeziku bilo osigurano njegovo postojanje i ime. Polazeći od toga, počelo je Hrvatsko filološko društvo iz Zagreba pripremati novi poslijeratni pravopis, a 1952. pokrenulo je *Jezik*, »časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika«, na čelu s dugogodišnjim glavnim urednikom Ljudevitom Jonkeom.

I tada dolazi do novoga udara jer unitarističke snage nisu mirovale unatoč spomenutim ustavnim odredbama, pa čak i uspostavom savezne skupštinske *Komisije za istovjetnost tekstova*. Naime, Matica srpska iz Novoga Sada organizirala je 1953. godine *Anketu o pitanjima srpskohrvatskog jezika i pravopisa* zalažući se za jedinstven srpskohrvatski jezik koji bi trebao imati i jedinstven pravopis i jedinstvenu terminologiju na čitavom srpsko-hrvatskom prostoru. Rezultat je višemjesečne *Ankete* bio potpisivanje zaključaka *Novosadskoga dogovora* 1954. godine.

HRVATSKI PRAVOPIS

OBRADIO

URED ZA HRVATSKI JEZIK

Ova je knjiga izrađena na temelju § 7. provedbene naredbe k zakonskoj odredbi o hrvatskom jeziku broj U. m. 1499-1942 od 27. lipnja 1942., a ima se upotrebljavati i kao školska knjiga odlukom Ministarstva narodne prosvjete broj 85142 od 3. studenoga 1943.

ZAGREB 1944

IZDANJE NAKLADNOG ODJELA HRVATSKE DRŽAVNE TISKARE

U prvoj točki *Novosadskoga dogovora* stoji: *Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.*

Točka druga glasi: *U nazivu jezika nužno je uvijek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dijela.*

U točki sedmoj piše: *Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis.*

Na osnovi tih zaključaka izrađene su i objavljene dvije verzije pravopisa: jedna u Zagrebu latinicom, druga u Novom Sadu ćirilicom. Zagrebačka verzija nosi naslov: *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, objavljen 1960. godine. U ćiriličkoj verziji promijenjen je redoslijed u imenu jezika *hrvatskosrpski* u *srpskohrvatski*. Time se u biti nije ništa promijenilo. Unitaristička nametnuta želja ostala je i dalje.

Budući da se natrag nije ni htjelo ni moglo, počelo se spašavati bar ono što bi se eventualno spasiti dalo. Pojavile su se stoga teorije o dvjema varijantama zajedničkoga nepostojećega jezika: o srpskoj i hrvatskoj ili, ublaženije, o zagrebačkoj i beogradskoj. Teoretska je rasprava o varijantama započela zapravo sa srpske strane (o čemu će biti još govora). Bolje i to, kad se već teško mogu ili čak gotovo ne mogu ukinuti ustavotvorne odredbe o službenim jezicima u SFRJ. Unitaristički je pritisak neprestano rastao, ali je u Hrvatskoj počeo rasti i otpor tomu. Taj se pritisak počeo ublažavati ponovnim Daničićevim uvođenjem dvočlanoga naziva sa *ili*, tj. *hrvatski ili srpski* kao prihvatljive ili prihvatljivije varijante. Naime, dvočlani naziv sa *ili* bio je drugoj strani tek na rubu prihvatljivosti. Što se pak Hrvata tiče, bili su dovedeni u situaciju da biraju između dva zla. Kad su već bili prisiljavani, izabrali su obično manje zlo jer je u njemu izraz *hrvatski* bio ipak odvojen od drugoga člana i jer su time neki hrvatski filolozi mogli demonstrirati nakaradnost naziva za jezik koji je, takav sa *ili*, postojao samo u Hrvatskoj odnosno u Jugoslaviji i nigdje više. A nije se ni točno znalo što u toj kombinaciji zapravo znači veznik *ili*; je li to sastavni ili rastavni veznik. Zato naziv sa *ili* nije drugoj strani bio po volji. Jedini »pravi« bio je za njih naziv *srpskohrvatski*. Nema sumnje da je naziv *srpskohrvatski* (odnosno *hrvatskosrpski*) s tvorbenoga gledišta bolji od onoga sa *ili*. Međutim, baš taj tvorbeno bolji naziv (bez *ili*) zapravo je lošiji odabir. Zašto? Zato što *srpskohrvatski* pa i *hrvatskosrpski* nikada nikomu nije bio materinski jezik. Nije da se to nije znalo, ali se taj naziv forsirao da bi, u općem smišljenom trendu zaborava, *srpskohrvatski*

МАТИЦА СРПСКА
НОВИ САД

Potpisani učesnici sastanka koji je sazvala Redakcija Letopisa Matice srpske na završetku ankete o srpskohrvatskom jeziku i pravopisu posle svestrane diskusije održane 8,9 i 10 decembra 1954 godine u Novom Sadu doneli su ove

ЗАКЛУЧКЕ

- 1) Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven; sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.
- 2) U nazivu jezika nužno je uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela.
- 3) Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su; zato treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma, što će se postići u prvom redu školskom nastavom.
- 4) Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takodje su u svemu ravnopravna.
- 5) Radi iskorišćavanja celokupnog rečničkog blaga našeg jezika i njegovog pravilnog i punog razvitka neophodno je potrebna izrada priručnog rečnika savremenog srpskohrvatskog književnog jezika. Stoga treba pozdraviti inicijativu Matice srpske koja je u zajednici sa Maticom hrvatskom pristupila njegovoj izradi.
- 6) Pitanje izrade zajedničke terminologije takodje je problem koji zahteva neodložno rešenje. Potrebno je izraditi terminologiju za sve oblasti ekonomskog, naučnog i uopšte kulturnog života.
- 7) Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis. Izrada toga pravopisa danas je najhitnija kulturna i društvena potreba. Nacrt pravopisa izradiće sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka. Pre konačnog prihvatanja nacrt će biti podnet na diskusiju udruženjima književnika, novinara, prosvetnih i drugih

Faksimil Zaključaka Novosadskog dogovora s potpisima

— Strana prva

PRAVOPIS
HRVATSKOSRPSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA
S PRAVOPISNIM RJEČNIKOM

IZRADILA
PRAVOPISNA KOMISIJA

1960
MATICA HRVATSKA * MATICA SRPSKA
ZAGREB * NOVI SAD

Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika

jezik *postao* materinski jezik, a onda kao svaki prirodni jezik dobio jednočlano ime, ono jedino koje su Vuk Karadžić i Đuro Daničić upotrebljavali kad su pisali svoja djela. *Srpskohrvatski* je bio prvi cilj, da bi se mogao ostvariti onaj drugi, pravi. Na taj bi način Hrvati trebali postupno zaboravljati ono što je i kako je bilo kroz stoljeća koja smo ovdje opisali te bi u povijesnomu pamćenju postali zapravo nepismeni. A onda je svejedno u kojem si jeziku nepismen, važno je u kojem si pismen.

Unatoč spomenutu razmišljanju vodeći su hrvatski jezikoslovci i mnogi hrvatski književnici smatrali tada da će Novosadskim dogovorom biti osiguran nesmetan razvoj hrvatske, ijekavske varijante zajedničkoga jezika, odnosno da ne će doći do nametanja jezičnih osobitosti jedne književnojezične sredine drugoj. Stvarnost se ubrzo pokazala drukčijom. Prodor vokabulara srpske književne sredine sve se više širio po Hrvatskoj. Smatralo se da je dovoljno ekavske izričaje samo ijekavizirati, pa da postanu hrvatski. Tako su nastajali i počeli se udomaćivati u Hrvatskoj oblici poput *djeistvo*, *obezbjedjenje*, *bezbjednost*, prevladalo je čak i *uvjerenje* (prema srpskom *uvjerenje* u značenju *potvrda*, npr. *liječničko uvjerenje*) i mnogi drugi. Kad se pak radilo o ekavski pisanim originalnim književnim tekstovima, oni se nisu smjeli ni ijekavizirati. Takve su se pojave objašnjavale slobodom svakoga pisca na izbor jezičnih osobitosti bez obzira na sredinu kojoj je njegovo štivo bilo namijenjeno. Uporište je nađeno u 5. točki Novosadskoga dogovora gdje se govori o iskorištavanju »*cjelokupnog rječničkog blaga našeg jezika*«. Na osnovi te odredbe izrađen je zajednički rječnik čija su prva dva sveska objavljena 1967. godine u dva izdanja: u zagrebačkom i u novosadskom. Zagrebačko je izdanje pisano ijekavski i tiskano latinicom pod naslovom *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika* (knjiga I. od A do F, knjiga II. od G do K). Uredništvo je bilo »*uvjereni da će ovaj Rječnik, kada bude završen i štampan, zadovoljiti jednu od važnih kulturnih potreba naših naroda i biti koristan svima koji se njime budu služili*«.

Pojava je spomenutoga rječnika izazvala buru negodovanja. Pored sasvim stručnih propusta, najveća je zamjerka upućena *Rječniku* da, za volju fikcije o jezičnom jedinstvu i zajedničkom rječničkom blagu, nije poštivao osobitosti varijanata, koja svaka postoji kao sustav. Time je kap prevršila mjeru. Rad je na *Rječniku* dviju Matica u Hrvatskoj najprije usporen, a onda i obustavljen. Sve veći otpor jezičnom unitarizmu slio se u *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, što je nastala u Matici hrvatskoj, a potpisale

MATICA HRVATSKA ★ MATICA SRPSKA

RJEČNIK

HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

KNJIGA PRVA

A—F

Zagreb ★ Novi Sad
1967.

Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika

su je brojne hrvatske kulturne i znanstvene ustanove. *Deklaracija* je objavljena 17. ožujka 1967. godine.

U Matičinoj verziji *Deklaracije* između ostaloga stoji:

»Načelo nacionalnog suvereniteta i potpune ravnopravnosti obuhvaća i pravo svakoga od naših naroda da čuva sve atribute svoga nacionalnoga postojanja i da maksimalno razvija ne samo svoju privrednu, nego i kulturnu djelatnost. Među tim atributima od-sudno važnu ulogu ima vlastito nacionalno ime jezika kojim se hrvatski narod služi, jer je neotuđivo pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom... Ali usprkos jasnoći osnovnih načela, stanovite nepreciznosti u formulacijama omogućavale su da ta načela budu u praksi zaobilažena, iskrivljavana i kršena... Pojavila se i koncepcija o upotrebi jedinstvenog 'državnog jezika', pri čemu je ta uloga u praksi bila namijenjena srpskom književnom jeziku zbog dominantnog utjecaja administrativnog središta naše državne zajednice.«

Zbog toga potpisane hrvatske kulturne i znanstvene ustanove i organizacije smatraju da je neophodno potrebno:

»Ustavnim propisom utvrditi jasnu i nedvojbenu jednakost četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga, makedonskoga.«

U skladu s tim trebali bi svi savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa biti objavljeni *»u autentičnom tekstu na četiri književna jezika naroda Jugoslavije: srpskom, hrvatskom, slovenskom, makedonskom«*.

Državne su se vlasti nesmiljeno oborile na *Deklaraciju* i na njezine potpisnike, jer su hrvatski kulturni radnici digli glas protiv onoga što su te vlasti podupirale i provodile u oblasti jezične politike. Javne osude *Deklaracije* bila su besprizivne. Na njih se nije ni moglo ni smjelo odgovarati. Međutim, *Deklaracija* se usadila u svijest hrvatskoga naroda kao dokaz da je moguće pružiti otpor unitarističkim ostvarenjima *Novosadskoga dogovora*. Zato su i hrvatski jezikoslovci, nakon kratkoga zastoja, nastavili radom u tišini: nastavljen je rad na projektu velike hrvatske gramatike i započeto prikupljanje građe za obradu jednosveščanoga rječnika hrvatskoga književnoga jezika. Kad je nastala nešto snošljivija situacija za vrijeme tzv. hrvatskog proljeća 1971. godine, izrađen je i tiskan (ali nije bio uvezan

DEKLARACIJA O NAZIVU I POLOŽAJU HRVATSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA

Višestoljetna borba jugoslavenskih naroda za nacionalnu slobodu i socijalnu pravdu kulminirala je revolucionarnim preobražajem u razdoblju od 1941.-1945. Tekovine Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije omogućile su svim narodima i narodnostima u Jugoslaviji da uđu u novu fazu njihova povijesnog postojanja. Oslanjajući se na temeljna načela socijalizma o pravu svakog čovjeka da živi slobodan od svake podjarmljenosti i o pravu svakog naroda na potpun suverenitet i neograničenu ravnopravnost sa svim drugim nacionalnim zajednicama, Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Makedonci formirali su federativni savez, sazdan od šest socijalističkih republika, kao jamstvo te uzajamne ravnopravnosti, međusobnog bratstva i socijalističke suradnje.

Načelo nacionalnog suvereniteta i potpune ravnopravnosti obuhvaća i pravo svakoga od naših naroda da čuva sve atribute svoga nacionalnog postojanja i da maksimalno razvija ne samo svoju privrednu, nego i kulturnu djelatnost. Među tim atributima odsudno važnu ulogu ima vlastito nacionalno ime jezika kojim se hrvatski narod služi, jer je neotuđivo pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom, bez obzira radi li se o filološkom fenomenu koji u obliku zasebne jezične varijante ili čak u cijelosti pripada i nekom drugom narodu.

Novosadski dogovor opravdano je deklarirao zajedničku lingvističku osnovu srpskog i hrvatskog književnog jezika ne poričući historijsku, kulturnohistorijsku, nacionalnu i političku istinu o pravu svakoga naroda na vlastiti jezični medij nacionalnog i kulturnog života. Te su tekovine

i distribuiran) *Hrvatski pravopis* trojice autora: Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša.

U predgovoru tom pravopisu stoji da je izrađen na temelju općih načela koja traže »*da hrvatski pravopis obuhvati hrvatsku pravopisnu i jezičnu tradiciju i praksu*«. Autori su smatrali da je »*ovim pravopisom postavljena čvrsta osnovica hrvatske pravopisne norme, koja se u bitnome više ne će mijenjati, što će svima nama kojima je hrvatski materinski jezik ili ga prihvaćamo kao svoj književni jezik omogućiti da odsad imamo ustaljen pravopis*«.

Umjesto te nade došlo je potkraj 1971. godine do poznate 21. sjednice CK SKJ u Karađorđevu i do još žešćih napada unitarista. *Hrvatski pravopis* je zabranjen, uništena je gotovo sva njegova naklada, prestao je rad na rječniku, stradali su (zatvorom ili na drugi način) mnogi hrvatski kulturni radnici. Bio je to drugi napadaj na *Deklaraciju* uz jasnu nakanu da se u potpunosti zatru svi njezini plodovi.

Međutim, sjeme je bilo i suviše zdravo da bi se zatrlo. Unatoč kritici službenih vlasti i zaredalim partijskim osudama započet proces afirmacije hrvatskoga književnoga jezika više se nije mogao zaustaviti.

Ali pored svega toga trebalo je, u miru i staloženo, nastaviti raspravljanjem o jezičnoj »*elastičnoj stabilnosti*« kakvu je, pod utjecajem praškoga lingvističkog kruga, zastupao Ljudevit Jonke (Jonke 1965. i 1971.), kao i o drugim teoretskim pitanjima glede hrvatskoga književnoga jezika u svjetlu novih jezikoslovnih spoznaja i novih pojava. U tome je sklopu važnu ulogu odigrala knjiga *Standardni jezik* Dalibora Brozovića što se u Matičinu izdanju pojavila 1970. godine.

Do toga se vremena najviše pozornosti poklanjalo genetskoj klasifikaciji hrvatskoga jezika koji je kao hrvatski ili srpski jezik smatran jednim od slavenskih jezika. Ta je klasifikacija dugo vremena bila jedina, ili gotovo jedina, podloga pri određivanju pojedinoga jezika i proučavanju njegove povijesti i njegove standardnosti. Stoga je samo jezična osnovica bila u središtu znanstvene pozornosti. Zaboravljala se ili zanemarivala jezična nadgradnja po kojoj je svaki jezik, oslanjajući se na svu puninu tradicionalnoga narodnoga izraza, postajao nosilac različitih izražajnih vrijednosti. Zaboravljeno je ili zanemarivano opisivanje i proučavanje autonomnoga razvoja iz kojega je potekao standardni jezik za svaki narod i po kojemu jest za nj književni jezik, i to standardan. Poznato je, naime, da je književni jezik pismeni jezik, a standardni postoji svojom poviješću i bitno je određena njegova funkcija procesom same standardizacije. Svaki je

STJEPAN BABIĆ — BOŽIDAR FINKA
MILAN MOGUŠ

HRVATSKI PRAVOPIS

ŠKOLSKA KNJIGA
ZAGREB, 1971.

Babić-Finka-Moguš: *Hrvatski pravopis*

standardni jezik po svojoj osnovici jezik, ali je po svojoj postupnoj kulturnoj i civilizacijskoj nadgradnji postajao i postao standardan. Zbog toga se relativno rano, još prije *Deklaracije* (kao što smo naveli), bila pojavila tvrdnja . da hrvatski ili srpski jezik nije jedinstven nego viševarijantan. Činilo se kao da je to dovoljno. Međutim, to je nagnalo hrvatsku stranu da pođe u jezikoslovno teoretsko razmatranje. I ono se sastoji u ovome: Varijanta nekog standardnog jezika jedini je način njegova postojanja i funkcioniranja, i to na temelju posebnih uvjeta standardizacije unutar povijesno izraslog kolektiva koji se uz druge takve kolektive služi istim standardnim jezikom. Kao što je svaki dijalekt nekoga jezika funkcionalno i sâm jezik, i to onaj jezik kojega je taj dijalekt dijalektom, tako je svaka standardno-jezična varijanta i sama standardni jezik, i to onaj kojega je varijanta. Naime, viševarijantan standardni jezik ne može se pojaviti nego samo u jednoj od svojih varijanata, koja tada i jest potpuni standardni jezik. Stoga se opravdano smatralo da i tzv. zapadna varijanta standardne novoštokavštine »svojim obilježjima i svojim izražajnim mogućnostima predstavlja sav hrvatski književni jezik, sve njegove dijalekatske hipostaze, svu baštinu koju su mu namrla njegova stoljeća« (Katičić 1978., 178.). Isto je tako bilo jasno i ovo: budući da standardni jezik, kao što je rečeno, postoji po svojoj povijesti koja ga jedina određuje i legitimira, onda viševarijantni standardni jezik ima više specifičnih povijesti iz kojih su izrasle i kojima su određene sve njegove varijante. Povijest srpskog pisanog, književnog jezika obilježava ruta: jezik Nemanjićâ (tj. uglavnom crkvenoslavenski jezik srpske redakcije) — nakon toga ruskoslavenski jezik kao službeni jezik Srpske pravoslavne crkve (počevši od Srijemskih Karlovaca kao dara ruskoga cara Petra Velikoga pa sve donedavna — zatim slavenoserpski jezik (poglavito u Novome Sadu i Vojvodini) — i, na kraju, Vuk Karadžić. Hrvatska je ruta drugačija: njezino je obilježje, kao što pokazuju djela nekolicine autora pa i ova knjiga, neprekinuta tronarječna književna stilizacija bar kroz pet–šest stoljeća. Dok je Hrvatima trodijalektalno izvorište književnoga jezika sasvim normalna pojava, Karadžić se opredjeljuje za jednodijalekatnu ekskluzivnost. Upravo to neprestano višestoljetno njegovanje pisane čakavsko-kajkavsko-štokavske tronarječnosti kao odlike hrvatskoga jezika prepoznavalo se uvijek kao svoje i unosilo u vlastite tekstove, učvršćujući tako hrvatsku jezičnu okomicu.

S time je u vezi postala jasna još jedna jezikoslovna misao. Naime, prema dobrom tumačenju Radoslava Katičića, zamjenica je ča tek onda čakavizam kad u okviru istoga jezika može stajati u oprjeci prema

nečakavskima *kaj* i *što*. Isto je s kajkavizmom *kaj* i štokavizmom *što* jer u hrvatskome jeziku imaju oprjeke. Toga drugi jezici nemaju. Zato npr. slovenski jezik nije *kajkavski* nego jednostavno — slovenski, niti je srpski *štokavski*. Nasuprot tomu hrvatski je književni jezik i čakavski i kajkavski i štokavski (jer ima spomenute oprjeke) — i po tome tropletu, koji datira od prvih hrvatskih pisanih spomenika do danas, jest zaseban, unikat. Zato je prirodno da je kao zaseban jezik dobio svoje mjesto u Ustavu Republike Hrvatske.

S toga je gledišta bilo jasno da se, opisujući jezik književnih tekstova ijekavske novoštokavštine s naslijeđenim vokabularom hrvatske književne tradicije, opisuje hrvatski književni jezik. To pokazuje nekoliko priručnika i udžbenika nastalih unatoč protivljenju ondašnje vlasti (a za neke i zabrani da postanu školskim udžbenicima), kao što su npr. *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika* 1973. godine (autori Stjepko Težak i Stjepan Babić), *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* 1974. godine i *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika* 1979. godine (autori Dragutin Rosandić i Josip Silić), *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* 1979. godine (grupa autora), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku* 1986. godine (autor Stjepan Babić), *Sintaksa hrvatskoga književnoga jezika* 1986. godine (autor Radoslav Katičić). Upravo zato što su opisivali hrvatski jezični standard, oni su utemeljeno nosili hrvatsko ime jezika.

Jednako je tako postalo jasno da se, opisujući povijest onih silnica koje su u književnom jeziku dovele do toga da ijekavska novoštokavština postane standardni jezik svih Hrvata, opisuje samo dio povijesti hrvatskoga književnog jezika. Punina se dobiva tek onda kad se prikaže povijesni razvoj svih triju književnih stilizacija hrvatskih dijalekata i njihovih međusobnih odnosa, pa i svih drugih stilizacija koje su imale i imaju udjela u kulturnom životu hrvatskoga naroda. U tom su pogledu bile važne rasprave Ljudevita Jonkea o djelovanju zagrebačke filološke škole u 19. stoljeću koje su produbile povijesno razumijevanje hrvatskoga književnoga jezika. Sve se više učvršćivala spoznaja da povijest hrvatskoga jezika treba biti »prikaz cjelovitoga tijeka, a ne nabranje specifičnih osobina po kojima se razlikuje od svih drugih usporedivih razvoja« jer je »cjelovitost upravo kulturni izraz hrvatskoga naroda i izvire iz povijesti njegovih ostvarenja« (Katičić 1971., 32.).

Osobitu je pak ulogu odigrala rasprava Dalibora Brozovića pod naslovom *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hr-*

Zlatko Vince

PUTOVIMA HRVATSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA

Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz
filoloških škola i njihovih izvora

SNL

ZAGREB
1978

vatske književnosti (Brozović 1978.). Nastala kao sinteza dotadanih autorovih radova, kao i radova drugih povjesničara hrvatskoga književnoga jezika, ta je rasprava dala prvi cjelovit pregled hrvatske jezične povijesti i njezinu periodizaciju.

Iste je godine objavljena i knjiga Zlatka Vincea *Putovima hrvatskoga književnog jezika* (Vince 1978.). Autor je usmjerio pozornost prvenstveno na sveobuhvatni prikaz teških, krivudavih, isprepletenih i, gdjekada, uskih staza što ih je krčio hrvatski književni jezik od razdoblja osvita narodnoga preporoda do sutona zagrebačke filološke škole potkraj 19. stoljeća.

Ta su mi djela, uz mnoga druga objavljena kasnije (navedena su na kraju knjige u popisu literature), pomogla pri pisanju *Povijesnoga pregleda hrvatskoga književnog jezika* koji se 1991. godine našao u istoj knjizi »nacrtu za gramatiku« Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, gdje su drugi autori (Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak) obradili glasove i oblike hrvatskoga književnoga jezika. To je ujedno bila podloga prvom izdanju moje knjige *Povijest hrvatskoga književnoga jezika* (1993.) kao uvodu u daljnji, sveobuhvatniji studij hrvatske jezične povijesti. Spomenuti prošireni studij starohrvatskih tekstova i novoobjavljena stručna literatura omogućili su mi objaviti 2. izdanje pod istim naslovom, a sada, još šire, i 3. izdanje.

Literatura

Djela kojima sam se služio

(Djela se u knjizi navode tako da pored prezimena autora stoji godina izdanja. Drugi broj označava stranicu.)

Augustinović 1846. — Augustinović, Đuro: *Misli o ilirskom pravopisu*. Beč 1846.

Banac 1984. — Banac, Ivo: *Main Trends in the Croat Language Question*, In: *Aspect of the Slavic Language Question*, New Haven, 1984.

Benvin 1984. — Benvin, Anton: *Zamisao liturgijskog jezika u Šimuna Kožičića*. Slovo 34, 203–218 (1984), Zagreb.

Berk 1957. — Berk van den, Christiaan Alphons: *Y-a-t il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, S Gravenhage, 1957.

Bogišić 1968. — Bogišić, Rafo: *O hrvatskim starim pjesnicima*. Matica hrvatska, Zagreb 1968.

Bogović 1991. — Bogović, Mile: *Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine*. Croatica Christiana 27, 117–128 (1991), Zagreb.

Bratulić 1978. — Bratulić, Josip: *Istarski razvod*. Čakavski sabor, Pula, 1978.

Bratulić 1983. — Bratulić, Josip: *Pogledi hrvatskih protestanata na književni jezik*. Radovi Zavoda za slavensku filologiju 18, 43–49 (1983), Zagreb.

Brozović ¹1970. — Brozović, Dalibor: *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb 1970.

Brozović ²1970. — Brozović, Dalibor: *O početku hrvatskog jezičnog standarda*. Kritika 10, 21–42 (1970), Zagreb.

Brozović 1972. — Brozović, Dalibor: *Uloga bosanskohercegovačkih franjevacu u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do fra Grge Martića*. Jezik, 37–51 (1972/1973), Zagreb.

- Brozović 1973. — Brozović, Dalibor: *O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije*. Radovi Instituta za hrvatsku povijest 3, 35–63 (1973), Zagreb.
- Brozović 1978. — Brozović, Dalibor: *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*. U knjizi *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, Zagreb, 1979.
- Brozović 1979. — Brozović, Dalibor: *O Barakovićevu jeziku u zadarskom književnom krugu*, Posebno izdanje »Zadarske revije« 23–37 (1979), Zadar.
- Damjanović ¹1984. — Damjanović, Stjepan: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 15, Zagreb, 1984.
- Damjanović ²1984. — Damjanović, Stjepan: *Jezik prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša*. Slovo 34, 63–80 (1984), Zagreb.
- Damjanović 1993. — Damjanović, Stjepan: *Hrvatski glagoljaši i počeci hrvatskoga književnog jezika*. Croatica 37–39, 93–106 (1993), Zagreb.
- Fališevac 1987. — Fališevac, Dunja: *Ivan Bunić Vučić*. Zavod za književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1987.
- Fancev 1916. — Fancev, Franjo: *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka*. Rad JAZU 212, 147–225 (1916), Rad JAZU 214, 1–113 (1916), Zagreb.
- Fučić 1982 — Fučić, Branko: *Glagoljski natpisi*. Djela JAZU 57, Zagreb, 1982.
- Hamm ¹1963. — Hamm, Josip: *Staroslavenska gramatika*. Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1963.
- Hamm ²1963. — Hamm, Josip: *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*. Slovo 13, 43–67 (1963), Zagreb.
- Hercigonja 1975. — Hercigonja, Eduard: *Srednjovjekovna književnost*. Povijest hrvatske književnosti 2, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1975.
- Hercigonja 1983. — Hercigonja, Eduard: *Nad iskonom hrvatske knjige*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Jernej 1981. — Jernej, Josip: *Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900*. Rad JAZU 388, 131–236 (1981), Zagreb.
- Jonke 1956. — Jonke, Ljudevit: *Veberove zasluge za naš književni jezik*. Rad JAZU 309, 33–80 (1956), Zagreb.
- Jonke 1957. — Jonke Ljudevit: *Ideološki osnovi zagrebačke filološke škole*. Filologija 1, 77–96 (1957), Zagreb.
- Jonke 1965. — Jonke, Ljudevit: *Književni jezik u teoriji i praksi*. Znanje, Zagreb 1965.

- Jonke 1971. — Jonke, Ljudevit: *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Matica hrvatska, Zagreb 1971.
- Junković 1958. — Junković, Zvonimir: *O jeziku Vitezovićeve Kronike*. Radovi Slavonskog instituta 2, 93–119 (1958), Zagreb.
- Junković 1972. — Junković, Zvonimir: *Jezik Antuna Vramca*. Rad JAZU 363, Zagreb, 1972.
- Katičić 1971. — Katičić, Radoslav: *Opseg povijesti hrvatskoga jezika*. Hrvatski znanstveni zbornik 1, 27–42 (1971), Zagreb.
- Katičić 1978. — Katičić, Radoslav: *O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda*. Filologija 8, 165–180 (1978), Zagreb.
- Katičić 1981. — Katičić, Radoslav: *Gramatika Bartola Kašića*. Rad JAZU 388, 5–129 (1981), Zagreb.
- Katičić 1988. — Katičić, Radoslav: *Ilirci i ilirski jezik*. Forum 12, 675–688 (1988), Zagreb.
- Katičić 1993. — Katičić, Radoslav: *Uz početke hrvatskih početaka*. Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela 70), Split 1993.
- Katičić — Novak 1988. — Katičić, Radoslav i Novak P., Slobodan: *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.
- Klaić 1914. — Klaić, Vjekoslav: *Život i djelo Pavla Rittera Vitezovića*. Izdala Matica hrvatska, Zagreb 1914.
- Kombol 1945. — Kombol, Mihovil: *Poviest hrvatske književnosti do preporoda*. Zagreb, 1945.
- Kombol 1948. — Kombol, Mihovil: *Vatroslav Jagić, Izabrani kraći spisi*. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol. Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1948.
- Kosor 1957. — Kosor, Marko: *Najstariji slavonski dikcionar*. Rad JAZU 315, 5–28 (1957), Zagreb.
- Kurelac 1873. — Kurelac, Fran: *Mulj govora nespretnâ i nepodobnâ*. Rad JAZU 1–48 (1873), Zagreb.
- Lisac 1993. — Lisac, Josip: *Hrvatski književni jezik u doba baroka*. Croatica 37–39, 167–176 (1993), Zagreb.
- Lisac 2004. — Lisac, Josip: *Faust Vrančić i drugi*, Šibenik 2004.
- Malić 1972. — Malić, Dragica: *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Znanstvena biblioteka HFD 1, Zagreb 1972.
- Maretić 1889. — Maretić, Tomo: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Djela JAZU 9, Zagreb 1889.
- Maretić 1899. — Maretić, Tomo: *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola*. Zagreb 1899.
- Maretić 1899. — Maretić, Tomo: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb 1899.

- Maretić 1910. — Maretić, Tomo: *Jezik slavonskih pisaca*. Rad JAZU 180, 146–233 (1910), Zagreb.
- Moguš 1968. — Moguš, Milan: *Jezični elementi Držićeva »Dunda Maroja«*. Umjetnost riječi XII/1, 49–62 (1968), Zagreb.
- Moguš 1971. — Moguš, Milan: *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*. Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
- Moguš 1978. — Moguš, Milan: *Antun Mažuranić*. Kritički portreti hrvatskih slavista. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978.
- Moguš ¹1984. — Moguš, Milan: *Križanićeva hrvatska gramatika*. Radovi Zavoda za slavensku filologiju 19, Zagreb 1984.
- Moguš ²1984. — Moguš, Milan: *Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti*, Slovo 34, 63–68 (1984), Zagreb.
- Moguš 1990. — Moguš, Milan: *O Marulićevoj frazeologiji u »Juditi«*. Wiener slavistisches Jahrbuch 8, 157–161 (1990), Wien.
- Moguš 1997. — Moguš, Milan: *O uvođenju hrvatskoga jezika na visoko učilište u Hrvatskoj i u Hrvatski sabor u knjizi: Hrvatski jezik u Hrvatskom saboru*, 65–97 (1997), Zagreb.
- Moguš–Vončina 1969. — Moguš, Milan i Vončina, Josip: *Latinica u Hrvata*. Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, 61–81 (1969), Zagreb.
- Nazor 1965. — Nazor, Anica: *Dvanaesteračka Legenda o svetom Jeronimu*, Slovo 15–16, 214–224 (1965), Zagreb.
- Nazor 1971. — Nazor, Anica: *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494–1508.*, Slovo 21, 415–442 (1971), Zagreb.
- Nazor 1988. — Nazor, Anica: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. Zbornik o Šimunu Kožičiću, 143–149 (1988), Rijeka–Zagreb.
- Nazor 1993. — Nazor, Anica: *Hrvatskoglagoljske inkunabule*, Croatica 37–39, 229–257 (1993), Zagreb.
- Novak P., Slobodan > Katičić, Radoslav
- Pantelić 1967. — Pantelić, Marija: *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*. Radovi Staroslavenskog instituta 6, 5–108 (1967), Zagreb.
- Putanec 1979. — Putanec, Valentin: *Talijansko–hrvatski i hrvatsko–talijanski rječnik Petra Lupisa Valentiana*, Filologija 9, 101–138 (1979), Zagreb.
- Radić 1937. — Radić, Ante: *O hrvatskom književnom jeziku*. Sabrana djela dra. Antuna Radića XV. Zagreb, 1937.
- Rešetar 1933. — Rešetar, Milan: *Jezik Marina Držića*. Rad JAZU 248, 99–240 (1933), Zagreb.
- Skok 1949. — Skok, Petar: *Tomo Maretić 1854–1938*. Ljetopis JAZU 54, 310–335 (1949), Zagreb.
- Starčević 1995. — Starčević, Ante: *Književna djela. Stoljeća hrvatske književnosti*. Priredio Dubravko Jelčić, Zagreb 1995.

- Stipčević 1985. — Stipčević, Aleksandar: *Povijest knjige*. Matica hrvatska, Zagreb, 1985.
- Šimunović 1972. — Šimunović, Petar: *Toponimija otoka Brača*. Brački zbornik 10, Supetar, 1972.
- Šojat 1984. — Šojat, Antun: *Kajkavske riječi u Stullijevu rječniku*. Filologija 12, 293–313 (1984), Zagreb.
- Šojat 1985. — Šojat, Antun: *Prva objavljena gramatika kajkavskoga književnoga jezika*. Radovi Zavoda za jezik 10–11, 201–221 (1984–1985), Zagreb.
- Vince 1978 — Vince, Zlatko: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1978.
- Vinja 1951. — Vinja, Vojmir: *Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marika Marulića*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb 1951.
- Vončina 1968. — Vončina, Josip: *Ozaljski jezično–književni krug*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 10, 195–205 (1968), Zagreb
- Vončina ¹1973. — Vončina, Josip: *Jezični razvoj ozaljskoga kruga*. Filologija 7, 203–237 (1973), Zagreb.
- Vončina ²1973. — Vončina, Josip: *Leksikografski rad Ivana Belostenca*. Dodatak u pretisku »Gazophylaciuma« Ivana Belostenca, knj. 2, III–XLIII (1973), Zagreb. .
- Vončina 1977. — Vončina, Josip: *Analize starih hrvatskih pisaca*. Čakavski sabor, Split 1977.
- Vončina 1978. — Vončina, Josip: *Jezik Antuna Kanižlića*. Rad JAZU 368, 5–172 (1978), Zagreb.
- Vončina ¹1979. — Vončina, Josip: *Jezičnopovijesne rasprave*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1979.
- Vončina ²1979. — Vončina, Josip: *Vrančićev rječnik*, Filologija 9, 7–37 (1979), Zagreb.
- Vončina 1988. — Vončina, Josip: *Jezična baština*. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Književni krug, Split, 1988.
- Vončina 1993. — Vončina, Josip: *Preporodni jezični temelji*. Mala knjižnica Matice hrvatske, kolo I, knjiga 3, Zagreb 1993.
- Vončina, Josip > Moguš, Milan
- Vrana 1962. — Vrana, Josip: *Kulturnohistorijsko značenje Povaljske ćirilске listine iz godine 1250.*, Filologija 3, 201–218 (1962), Zagreb.
- Zelić 1961. — Zelić Bučan, Benedikta: *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. Izdanja Historijskog arhiva Split 3, Split, 1961.

Djela iz kojih se tekstovi navode kao primjeri

- Adrianska mora sirena* Petra Zrinskoga. Priredio Tomo Matić. Stari pisci hrvatski 32, Zagreb 1957.
- Blago jezika slovinskoga ili slovník oca Jacova Mikaglia*. Ancona–Loretto 1649–51.
- Bogatstvo i uboštvo* Jerolima Kavanjina. Priredio za štampu Dr. Josip Aranza. Stari pisci hrvatski 22, Zagreb 1913.
- Branič jezika hrvatskoga*. Napisao Nikola Andrić. Zagreb 1911.
- Brevijar po zakonu rimskoga dvora 1491* (pretisak). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1991.
- Brvijali hrvacki 1493*. Sastavio Blaž Baromić. Venecija 1493.
- Brus jezika 1862*. Djela Adolfa Vebera 3, 319–337 (1887), Zagreb.
- Četiri posljednja človiaka*. Složena po Francisku Glaviniću. U Benetcih 1628.
- Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Redaktor y V(lasnik) Dr. Lyudevit Gay. Stampano vu Zagrebu 1835.
- Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Telegram, Zagreb, 17. ožujka 1967.
- Dictionar ili rechi szlovenske z vexega ukup zebrane, u red posztaulyene i diachkemi zlahkotene*. Trudom Jurja Habelića. Graz 1670.
- Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmatiae et ungaricae* Fausta Vrančića (pretisak). Novi Liber, Zagreb 1992.
- Disertatia iliti razgovor darovan gospodi poklisarom Janka Draškovića*. U Karlovcu, 1832.
- Dizionario italiano, latino, illirico* Ardelija Della Belle. In Venezia MD-CCXXVIII.
- Djela Adolfa Vebera*, svezak III, Zagreb 1887.
- Djela Andrije Kačića Miošića 1*. Izdanje priredio i uvod napisao Tomo Matić. Zagreb 1964.
- Djela Dživa Bunića Vučića*. Priredio Milan Ratković. Stari pisci hrvatski 35, Zagreb 1971.
- Djela Dživa Frana Gundulića*. Za štampu priredio Đuro Körbler, a pregledao Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski 9, Zagreb 1938.
- Djela Jurja Barakovića*. Priredili za štampu Pero Budmani i Matija Valjavec. Stari pisci hrvatski 17, Zagreb 1889.

- Djela Marina Držića*. Za štampu priredio Milan Rešetar. Stari pisci hrvatski 7, Zagreb 1930.
- Djela Petra Hektorovića*. Za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina. Stari pisci hrvatski 39, Zagreb 1986.
- Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*. Napisao Ivan Belostenec. Zagreb (Zagrabiae) MDCCXL.
- Glagoljska i ćiriljska tabla za dicu 1561*. Pretisak priredio i pogovor napisao Stjepan Damjanović. Zagreb 1986.
- Gramatično izkazánje ob ruskom jeziku 2*. Napisao Juraj Križanić. Tobolsk 1665.
- Grammatica della lingua illirica*. Compilata dal padre Francesco Maria Appendini. Ragusa MDCCCVIII.
- Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Napisao Dr. Tomo Maretić, kr. sveuč. profesor. Zagreb 1899.
- Hrvatska književnost srednjega vijeka od XII. do XVI. stoljeća*. Priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici. Pet stoljeća hrvatske književnosti 1. Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Hrvatske gramatike I. dio 2. Oblici*. Napisao za srednje i nalik im škole Mirko Divković, profesor na kr. gimnaziju zagrebačkom. Zagreb 1879.
- Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*. Napisao Tomo Maretić, Zagreb 1924.
- Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*. Sastavio Stjepan Babić. Zagreb 1990.
- Hrvatski kajkavski pisci*. Priredila Olga Šojat. Pet stoljeća hrvatske književnosti 15/I. i II. Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Hrvatski pravopis*. Po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, napisao Dr. Ivan Broz. U Zagrebu 1892.
- Hrvatski pravopis*. Obradio Ured za hrvatski jezik. Zagreb 1944.
- Hrvatski pravopis*. Napisali Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš. Zagreb 1971.
- Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja Bogoslava Šuleka* (pretisak). Svezak I (A–Nj), svezak II (O–Ž). Zagreb 1874–1875.
- Ilirska slovnica*. Sastavi Vjekoslav Babukić. U Zagrebu 1854.
- Institutionum linguae illyricae libri duo Bartola Kašića* (pretisak). Nunc iterum edidit R. Olesch. Slavistische Forschungen 21, Köln 1977.
- Izabrana djela Frana Krste Frankopana*. Priredio Josip Vončina. Pet stoljeća hrvatske književnosti 17, Zagreb 1976.
- Jezična baština*. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća. Sastavio Josip Vončina. Književni krug, Split, 1988.
- Judita Marka Marulića*. Priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš. Sabrana djela Marka Marulića 1, Split 1988.
- Kako da sklanjamo imena ili greške hrvatskih pisac Frana Kurelca*. U Reci 1852.

- Kamen pravi smutnye velike*. Po mlogo posctovanomu gospodinu Antunu Kanislichu. U Osiku MDCCLXXX.
- Kip domovine vu pochetku leta 1831* Pavela Stoosza. Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka I/3. Zagreb 1835.
- Koriensko pisanje*. Priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, Zagreb 1942.
- Korizmenjak 1508* (pretisak). Senjsko muzejsko društvo, Senj 1981.
- Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa* od Lj(udevita) G(aja). Vu Budimu, 1830.
- Kronika vezda znovich zpravljena Antuna Vramca*. V Lublane MCLXXVI-II.
- Leut i trublja*. Antologija starije hrvatske poezije. Sastavio Rafo Bogišić. Zagreb 1971.
- Lexicon latino-illyricum* Pavla Vitezovića (u rukopisu)
- Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica* Andrije Jambrešića. Zagrabiae 1742.
- Misal po zakonu rimskoga dvora 1483* (pretisak). Liber, Zagreb 1971.
- Nauk za piisati dobro latinskiema slovima rieci yesika slovinskoga* Po M.O. Ozu F. Raymundu Giamagniku. In Venetia MDCXXXIV.
- Nova ricsoslovica iliriska*. Trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha, xunika od Novoga u Lici. U Tarstu 1812.
- Nova slavonska i nimacska grammatika*. Heraus gegeben durch Mathiam Antonium Relkovich. Agram 1767.
- Obljetnica Povaljske listine i Praga 1184–1984*. Brački zbornik 15, Supetar 1987.
- Oddilyenje sigetsko po Pavlu Vitezovichu*. U Lincu 1684.
- Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja taščin segasvitnjih* Marka Marulića. Priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš. Sabrana djela Marka Marulića 9, Split 1989.
- Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga*. Uredjena Věkoslavom Babukićem. Danica ilirska 10–15, Zagreb 1836.
- Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*. Izdanje priredio i uvod napisao Tomo Matić. Stari pisci hrvatski 26, Zagreb 1940.
- Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*. Skupili Dr. V. Jagić i Dr. Đ. Daničić. Stari pisci hrvatski 5, Zagreb 1873.
- Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića*. Priredio Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski 2, Zagreb 1937.
- Planine Petra Zoranića*. Za tisak priredili i uvodne rasprave napisali Franjo Švelec i Josip Vončina. Stari pisci hrvatski 41, Zagreb 1988.
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb, Novi Sad 1960.

- Pravopisni rječnik s pravilima za hrvatski pravopis*. Tisak i naklada kr. sveuč. knjižare Franje Župana. Zagreb 1906.
- Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole u Kraljevini S.H.S.* Beograd 1929.
- Pravopisz 2.* (Napisao) Lyudevit Gay. Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka 10–12, Zagreb 1835.
- Proglas Ljudevita Gaja*. Danica ilirska, Zagreb 1836.
- Prva glagoljska početnica 1527*. Pretisak priredio i pogovor napisao Josip Bratulić. Zagreb 1983.
- Psaltir* (pretisak). Kožičićeva tiskara u Rijeci 1531. Bibliofilska izdanja Kršćanske sadašnjosti. Zagreb 1976.
- Raj duše* Nikole Dešića. Padova 1560.
- Razlika skladanja slovinska*, u knjizi: Hrvatsko–talijanski rječnik Bartola Kašića (pretisak). Priredio Vladimir Horvat. Zagreb 1990.
- Razlike besjede fra Matije Divkovića*. Priredio Jakša Ravlić. Pet stoljeća hrvatske književnosti 11, Zagreb 1972.
- Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Napisali Petar Guberina i Kruno Krstić. Matica hrvatska, Zagreb 1940.
- Rech domovini od hafznovitozti pišzanya vu domorodnom jeziku* Antuna Mihanovića. Vu Bechu 1815.
- Recimo koju* Frana Kurelca. Karlovac 1860.
- Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića. Za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina. Stari pisci hrvatski 39, Zagreb 1986.
- Ricsoslovník illirickoga, italianskoga i nimackskoga jezika*. Sve ovo sabrano i sloxeno od Jose Voltiggi. U Bescu 1803.
- Ritual rimski po Bartolomeu Kalsichiu od Druxbae Yefusovae*. V Riimv 1640. Pretisak u Zagrebu 1993.
- Riznica ilirska 1835–1935*. Priredio Miroslav Šicel. Zagreb Ljubljana 1985.
- Rjecsosloxje A–O Illir–Lat*. Csast druga, razdjeljak parvi i *Rjecsosloxje slovinsko–italiansko–latinsko P–Z*. Csast druga, razdjeljak drugi Joakima Stulli Dubrovcsanina. U Dubrovniku MDCCCVI.
- Rječnik hrvatskoga jezika*. Skupili i obradili Dr. F. Iveković i Dr. Ivan Broz. U Zagrebu 1901.
- Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, knjiga prva A–F, knjiga druga G–K, Zagreb 1967.
- Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*. Sastavio Adolfo Weber, car. kralj. gimnazijalni učitelj. U Beču 1862.
- Slovnica hèrvatska*. Za gimnazije i realne škole napisao Antun Mažuranić. U Zagrebu 1859.

- Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Napisao Adolfo Veber. U Zagrebu, troškom spisateljevima, 1873.
- Smrt Smail-age Čengića Ivana Mažuranića*. Priredio Davor Kapetanić. Odjel za suvremenu književnost JAZU, Zagreb 1968.
- Spovid općena*, latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju. Priredila Anica Nazor, Senj 1979.
- Staroslavenska čitanka*. Sastavio Josip Hamm. Školska knjiga, Zagreb 1971.
- Sveto pismo starog zakona* sada u jezik slavno-illyrijski izgovora bosanskog prinesheno.
- A R.P. Petro Katancsich adornatam. Svezak I–IV. U Budimu 1831.
- Svašta po malo* Blaža Tadijanovića. Magdeburg 1761.
- Šibenska molitva*. Priredila Dragica Malić. Rasprave Instituta za jezik 2, Zagreb 1973.
- Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* Antuna Mažuranića. U Zagrebu 1839.
- Vazetye Sigetta grada sloxeno* po Barni Charnarutichiu. Venetia MD-LXXXIII.
- Vinodolski zakon 1288*. Priredio Josip Bratulić. Globus, Zagreb 1988.
- Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*. Priredio Jakša Ravlić. Pet stoljeća hrvatske književnosti VIII/11. Zora-Matica hrvatska, Zagreb 1972.
- Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*. Priredio Rafo Bogišić. Pet stoljeća hrvatske književnosti 5. Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*. Priredio Rafo Bogišić. Pet stoljeća hrvatske književnosti 19. Matica hrvatska, Zagreb 1973. *Zerczalo Mari-anzko*. Po Juriu Habelichu. U Nemskom Gradczu MDCLXII.

**Popis tekstova što se navode kao primjeri iskazani u
suvremenome hrvatskome jeziku**
(Broj ispred teksta odnosi se na broj u knjizi)

1. Oče naš,
koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje,
dođi kraljevstvo tvoje,
budi volja tvoja,
kako na nebu tako i na zemlji.
2. Ako znaš,
ti si krasna među ženama,
izađi i slijedi tragove stada
i pasi kozliće svoje
oko pastirskih koliba.
3. Ovo sazida opat Maj i Radonja, Rigota, Dobroslav.
4. U ime Oca i Sina i Svetoga Duha.
Ja opat Držiha pisah to o Ledini koju dade Zvonimir, kralj hrvatski,
u svoje dane Svetoj Luciji pred svjedocima: županom Desimirom iz
Krbave, Martinom iz Like, Pribenecom poslanikom iz Vinodola, Ja-
kovom iz Otoka. Tko to porekne, neka ga Bog prokune i 12 apostola
i 4 evanđelista i sveta Lucija. Amen.
Da tko ovdje živi, moli za nas Boga.
Ja opat Dobrovit zidah ovu crkvu sa svoje devetero braće u dane
kneza Kosmata koji je vladao cijelom Krajinom. I u te dane bio je
(samostan) sv. Mikule u Otočcu sa svetom Lucijom u zajednici.
5. Čitalac mora svete riječi čitati pred ljudima jer je to za spasenje.
Tako nas uči taj isti
Pavao.
6. U vrijeme pak velikih muževa gospode Fridriha, Ivana, Leonarda,
Dujma, Bartula i Vida, krčkih, vinodolskih i modruških knezova...
skupiše se svi zajedno, kako crkveni tako i obični ljudi, svršetkom
ozbiljno održanog savjetovanja u Novom Gradu, pred osobom toga
istoga kneza Leonarda, gore spomenutoga, izabrani biše od svakoga
grada vinodolskoga, ali ne svi stariji nego oni za koje se zna da se
bolje sjećaju zakona svojih otaca i što su čuli od svojih djedova.
7. I ondje sluga gospodina Menarta stade naprijed i pokaza prave li-
stine ... koje listine ondje postaviše pred nas trojicu pisara koje su

gospoda izabrala: jednoga latinskoga, drugoga njemačkoga, a trećega hrvatskoga da bismo mogli pisati svaki svoj original, poimenice od mjesta do mjesta, kako se niže navodi, po cijeloj zemlji. I tako mi niže imenovani pisari pročitamo pred svom tom gospodom, kako se u listinama navodi. I tako se ondje obje strane sjediniše i zadovoljiše i složiše i svojim znamenjem označiše međe te jednoj i drugoj strani napisaše listine jezikom latinskim i hrvatskim, a gospoda sebi sačuvaše jezikom njemačkim.

8. I poče govoriti Radko kaluđer: Kneže i svi vlastele, samostan svetoga Ivana bio je velik prije. Kao što znate, zapušten je on i njegove zemlje. Čuo sam da su te zemlje koje vi posjedujete, kneže i župane, pripadale prije crkvi svetoga Ivana. Molim vas, vlastele, da biste ih dali crkvi.
9. Gospo, ti si mati nevoljnih sirota.
Gospo, ti si utjeha žalosnih udovica.
Gospo, ti si veselje tužnih udanih žena i udovica i djevojaka.
Gospo, ti si iskupljenje dužnih.
Gospo, ti si spas zatvorenih i zarobljenih.
Gospo, ti si utočište svih vjernika, nevoljnih i žalosnih.
Gospo, ti si ufanje svima nama vjernim grješnim kršćanima.
Gospo, ti si život i uskrsnuće svih tvojih vjernika i grješnika.
10. Godine Gospodnje 1483. mjeseca veljače 22. dan biše završen ovaj Misal.
11. U ono vrijeme javi se Andeo Gospodnji Josipu u snu govoreći: Ustani i uzmi dijete i njegovu mater i bježi u Egipat i budi ondje dok ti opet ne kažem. Jer, Herod će tražiti dijete da ga pogubi. On tada ustade, noću uzme dijete i njegovu mater i pobjegne u Egipat i bijaše ondje do smrti Herodove.
12. Svršetak hrvatskih brevijara. Štampao ih je u Veneciji majstor Andrija Torežan iz Azule. Sastavio ih je prečasni Blaž Baromić, kano-nik senjske crkve. Dana 13. mjeseca ožujka 1493.
13. Godine 1494. mjeseca kolovoza, dana 7. Ovaj Misal bijaše početak i završen u Senju...
A štampao ga je dopuštenjem i voljom gospodina Boga gospodin Blaž Baromić i gospodin Silvestar Bedričić i đakon Gašpar Turčić.
14. Ja pop Blaž, Baromov sin, iz Vrbnika, tiskao sam ovu *Ispovijed*, a preveo ju je iz talijanskih knjiga poštovani gospodin Jakov Blažiolović godine Gospodnje 1496. travnja 25. dan.
15. Proždrljivost je neuredna ljubav naslade koja je u samoj slasti okusa ... Proždrljivost navodi čovjeka na opijenost i na svaku nečistoću, i obuhvaća mu misao i pamet i razum, potiče bolest i pospanost, za-

mračuje um....zbog čega ne za jednoga prasca nego za jednu jabuku
bi izgnan iz raja prvi čovjek.

16. Ove knjige, koje se zovu *Župnikov priručnik* tiskane su u Senju po naredbi poštovanoga gospodina Silvestra Bedričića, arhidakona i vikara senjskoga.
17. Oče naš, koji jesi na nebesima:
sveti se ime tvoje,
dođi kraljevstvo tvoje,
budi volja tvoja,
kako na nebu (tako) i na zemlji.
Kruh naš svagdašnji daj nam danas.
I otpusti nam duge naše:
kako i mi otpuštamo dužnicima našima.
I ne uvedi nas u napast
nego nas izbavi od zla. Amen.
18. I pokorivši cijelu Grčku i Bugarsku, Bosnu i Albaniju, navališe (Turci) na hrvatski jezik šaljući velike čete. Tada robljahu sve zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave čak do Zatvorene Gore (Moslavine)...harajući i paleći ognjem božje hramove i uništavajući oltare.
19. Vita, vita.
Štampa naša ide gore.
Tako ja hoću
da naša ide gore
20. Ispraznost je dakle tražiti prolazno obilje i u njega se pouzdavati.
Ispraznost je još težiti častima i htjeti se [visoko] uzdići.
Ispraznost je slijediti požude tijela i za onim
čeznuti radi čega moramo biti kasnije strogo kažnjeni.
Ispraznost je dug život željeti, a za dobar se život ne brinuti.
Ispraznost je ljubiti što tako brzo prolazi, a ne žuriti se onamo gdje vlada vječna
radost.
21. Ti si onaj koji si dao krjepost svakomu njezinu djelu
i njezinu liku ljepotu i poštovanja (dostojnu) čistoću;
ti dakle sada mene tako priredi
da jezik kaže ono što misao pripravi.
Neka udahne u mene duh pravi tvoja ljubav
da sama ne bludi više pamet moja
bludeći veoma u društvu starih pjesnika
koji su štovali bogove, kojima svijet bijaše sapet.
22. Zvala je zora dan, a slavno proljeće
travicu drobnu van, zelen list i cvijeće,

kad me je uhitila ova gospođa
čiji se nakićen obraz u slavi opjevava.
Vidjevši me, ona je brzo uzela traku i kosu
i spustila kosicu niz bijeli vrat;
na čelu je ostavila dva zlatna pramena
ostalo je, kažem, sve zavila oko vrata
da kosa ne leprša, pa onda u tren
rukama savi na glavi lijep vjenčić.

23. Jer kada, gospodo, pogledaš mene
nasmjehnuv te tvoje jagodice rumene:
hladna me ogriješ, znojna me ohladiš,
gola me odjeneš, gorka me osladiš,
i nasitiš gladna, i žedna napojiš
i utješiš plačna, i umorna smiriš.
24. Učinio sam da plovilo priprave i jarbol i jedro
i da stave vesla i kormilo i sidro,
i mreže tankoga potega koje padaju
čak do dna morskoga a plutom plivaju.
I riba naloviše, kažem ti, za nekoliko,
koliko su sami htjeli, čudo preveliko.
Salpe se lovljahu, vrane, drozgi, pici
među kojima su visjeli veliki pagari.
Šargi i trilje tko bi god zbrojio
i arbune također, vid bi umorio.
25. Kad se rastrkaše svi vjetrovi po moru
brzi, na naše zlo, treskom se digoše:
počelo se nadimati jugo, strahota nas stiže,
nije puhalo dugo, ali se smorac podiže.
Grbini s oštrinom uzmutiše more,
pa bura zapjeni, dignuvši se s gore.
26. Ti imaš prsluke, košulje, ovratnike,
rukave, pojase, prstene, broševe,
još i različite vezove, nakite, ubruse,
biserne podvezice, prsluke, privjeske,
papuče, cokule, čarape pletene
što ih nisu obule do danas nikada žene,
barem smeđe suknje, bar plave, crvene,
a gle sad kako kune kad dođe za mene.
27. Da znaš, zovu me Krka, Dinarina sam kći, vila i gospodarica te rije-
ke. I nije mnogo prošlo, eto jedna vila veliku posudu vode za harač
Krki pokloni, a na posudi je stajalo Butinščica; s druge pak strane
dođe netko s velikom posudom i on harač doda, a ime na posudi

bijaše Topolje; i mnoge druge s obiju strana vile vidjeh kako se Krki klanjale i vode za harač dodavale.

28. Gospode i knezova hrvatskih kao i turskih vitezova sada pjevam bitku koja se zbila pri gradu Siget, u koji se vodilo tursko roblje u sva godišnja doba. A to htjede onaj car, sultan Sulejman, u dubokoj starosti, ali čestit poganin, koji, pošto je došao na carsko prijestolje, mnogo je zemalja i država pokorio.
29. Ne idi noću preko vrata da te bura ne oslani ako puhnu Senjska vrata. Često vjetri smute more koje se nada tišini, kad Senjska vrata umire svoju staru opakost.
30. Stvoritelju neba i zemlje, kralju kraljeva i gospodine gospodujućih, koji si me stvorio iz ništa na svoju sliku i priliku i mene si svojom vlastitom krvlju otkupio, koga ja grješnica nisam dostojna samo spomenuti ni zazivati, čak ni u srcu pomisliti... Ako sam gruba i nečista, možeš me očistiti; ako sam slijepa, možeš me prosvijetliti; ako sam bolesna, možeš me ozdraviti.
31. I Slovinci i Hrvati, otkako su kršćansku vjeru počeli ispovijedati i s ugarskom državom u zajednici biti, sve su dosad jednake i samo u sitnicama različite s Ugrima zakone imali, s kojima i sada žive. Možda nisu Ugri te zakone izmislili i načinili, nego imaju početak od zakona zemlje Franačke, koje je odozdo donio kralj Karlo... Možda nisu u ovim knjigama svi zakoni popisani, nego samo pokazuju način i temelj kako se moraju zakoni činiti. Zato, tko razumije temelj, lakše će i druge razumjeti.
32. 1566.
Sulejman, turski car, dođe u Ugarsku s vojskom i velikom i neizrecivom silom te grad snažni i tvrdi Siget opsjedne, u kojem je gradu bio gospodar grof Nikola Zrinski, kapetan. Car zauzme grad i Nikola Zrinski ondje u gradu pogine.
1577.
Zrin grad Turci zauzeše na kraju ove godine. Prema tome se gradu imenuju i zovu gospoda grofovi Zrinski.

1578.

Grad Gvozdansko sada na početku ove godine Turci zauzeše. Cijeli su grad Dubovec zapalili Turci na Veliki petak.

Gospodin Krištof Ungnad, slobodni gospodin i barun u Žoneku, špan i knez varaždinske i zagorske pokrajine, vijećnik i savjetnik carske svjetlosti postao je dalmatinsko-hrvatsko-slavonskim banom, na diku Bogu svemogućemu.

Štajerska, koruška i kranjska zemaljska gospoda u ovo su vrijeme bila u gradu Bruku na Muri u saboru i vijeću s hercegom Karlom radi obrane onih gradova koji su na Krajini prema Turcima.

33. *Cilicij hrvatski se zove vričišće.*

Drom ili drum zove se opći put.

Hiljada je tisuća.

Poeete se zovu koji pišu stihove.

Saužgi se latinski zovu holokausta.

34. *Krokodil je neka zmija koja živi u vodi i na zemlji. Kada god zaspi na zelenoj travi otvorenim ustima, ptičica nekakva imenom Crochiles, koja mu je neprijatelj, uđe u njega kroz usta te kljunom i noktima razdere svu njegovu nutrinu i tako ga umori.*

35. *Čak se i ne trudim zajedno s njime pogoditi cilj, nego za njim upućujem i usmjerujem svoje djelo koje, iako je malo, ali budući da je velike i slavne uspomene, poklanjam vama, hrabri vitezovi, domoljubni branitelji i čuvari hrvatske i primorske granice, i to iz triju uzroka: prvo, da svijet vidi kakve sinove i vitezove ova naša zemlja ima, cijeni i štuje; drugo, da se mi u ova se slavna djela ogledajući kao u zrcalo možemo prepoznati; treće, da se sa mnom diče i raduju potomci onih kojima predci, s banom Nikolom Zrinjskim, hrabro, čestito i vrijedno vječnu krunu u nebesima zadobiše.*

36. *Srce žaluje da vilu ne vidi*

Vi šume zelene, vi polja cvatuća,

vi zdenci, potoci i vodo tekuća,

dajte, pokažite samilost

nad tužnim, žalosnim mojim životom.

Drugi se raduju u vašoj ljepoti

ja pak sada tugujem u strašnoj žalosti,

a pomoć ne vidim

nego kao praznu maglu ufanje slijedim.

Oj nevjerna srećo, da li se time ponosiš

da činiš trpjeti pravednoga kao da je kriv!

Svatko ima svoj cilj,

samo moje trpljenje nema smilovanja.

37. *Zato se nemojte čuditi ako negdje pročitate riječ slovinsku, negdje majdačku (kajkavsku), negdje posavsku, negdje podravsku, negdje*

pak čakavsku, a negdje i kranjsku (slovensku) jer sam ih tako zapisane našao. I to su sve slavenski jezici od kojih je bolje preuzimati riječi nego od bilo kojega tuđega ... posuđivati.

38. Zar nisi začeta
Kao što su se sve začele
I u bludu i u grijehu
I rođena kao ostale.
I dojena i hranjena
I rodila kao žena.
39. Marko Marul, naš Splićanin
i u slovinskim našim riječima
govori pucima vrijedne nauke
kao što nam objavi otac Kašić.
40. Rekoh: Vilo draga i mila
koja bijaše, kaži mi,
ona okrunjena vila,
ona vila plemenita
vrijedna krune cijeloga svijeta.
Odgovorila je: Ono je vila
slavna grada Dubrovnika,
ku je okrunila krjepost,
i koja nam dostojno vlada.
41. Ali htio sam u ovim pjesmama, koliko sam znao, služiti se dubrovačkim izgovorom jer mi se činilo da ovakav izgovor daje nekakvu slatkoću i nekakav ugodan i lijep način onoj riječi, osobito u kitici od četiri stiha ove vrsti.
42. Cvjeta cvijeće po svim stranama,
jasni se istok cvijećem resi,
zvijezdama cvijeće svuda nastaje,
zora u cvijeću odzgara s nebesa
od cvijeća nam kišu prosipa;
kupimo ga, družbo lijepa!
Sve rumeni, sve se bijeli
u različitom cvijeću sada,
u cvijeću se sve veseli:
gora, polje i livada;
sve je cvijećem procvjetalo,
od cvijeća je doba milo.
43. Jer komu se što odluči,
nikada ne izbjegne toga suda.
.....
Komarac s orlom, a mrav s lavom

nikada nemaju poroda.

.....

Na razblude ona mlada
ćuh oholu *vik* ne prignu.

44. Da zaista tko god ljubi
ljubljenomu nikada ne kaže.

.....

Izbjegnuti smrt u ratu,
o junaku nikada ne ovisi.

45. Ah, čim si se pohvalila,
tašta ljudska oholosti?
Sve što više prostireš krila,
sve ćeš napokon niže pasti!
Vjekovite i bez kraja
nema pod suncem jake stvari,
a u vrhove visokih gora
najprije udari ognjena munja.
Bez pomoći višnje s neba
postojanost je svijeta posve prolazna,
satiru se sama u sebi
silna i moćna carstva.

46. Ah, *čim* si se pohvalila...
da moja ruka *svijetom* vrti...
dok sav ovaj *svijet* osvojim...
od *svih* vitezova *koje* on plaća...
i u kratko *prostrijet* *vrijeme*...
među *mudracima* izreka je takva...

47. Što si, lijepa Rakle moja,
tvoj smijeh slatki pripravila,
da je ljepota rajska tvoja
svjetlo čelo razvedrila?
Ali, lijepa moja gospo,
i podsmijehom hoćeš reći
da kameno srce tvoje
hoće mene pomilovati?
Ali mladost tvoja mi veli
usred veseloga pogleda
da se diči i veseli
mrtva mene, jaoh, kad pogleda?

48. Znam da će biti tko kaže: ova je riječ majdačka (= prigorska), ova zagorska, kranjska ova, ova solarska (= čakavska), ova njemačka, tukavska (= štokavska).

49. Ipak, tko hoće hrvatski govoriti, neka kaže mjesto *lehko lahko*, mjesto *osem osam*, mjesto *jalen jalan*, mjesto *nesem nisam*, etc. Jer nije teško mjesto *E* staviti ili reći *I* ili mjesto *E A*.

50. đacki (= latinski),
đak,
đak koji uči,
đak mudroslovlja (=filozofije),
đak prvoga razreda (gimnazije),
đak drugoga razreda,
đak koji uči bogosloviju ili desetoga razreda,
đak koji uči matematiku,
đak koji uči civilno pravo,
đak koji uči crkveno pravo,
đak koji uči za doktora ili liječnika.

51. brod,
brodolom
brodar,
brodar koji u lađi ili čamcu prevaža,
brodarski,
brodski križ,
brodarim (= plovim),
brodište (= gaz broda),
luka gdje lađe pristaju,
broditi (= prevoziti brodom),
brodarina,
lađa kapetanska,
lađa ribarska,
lađa za prijevoz konja,
lađa brza kojom se ratuje,
lađe dno,
lađe prvi kraj (=pramac),
lađe zadnji kraj (=krma),
lađe kljun,
lađe klin oko kojega se veslo okreće,
lađe drvo na kojemu jedro stoji (=jarbol),
lađe kapetan,
lađe veslar itd.

52. Treba dakle pisac dobro pamtit i da infinitivi, kada se izgovaraju bez *i*, kako se posljednji slog izgovara: ili dugo ili kratko. Ako dugo, očito je da treba drugo *t* stavljati; ako kratko, nije potrebno drugo *t* stavljati nego pridodati *i*, s kojim se *i* kratko izgovara.

53. Svijetlim očima vodi bijeli dan
ljepota je njezina sunčana....

Jedino je sunce navrh nebesa,
jedina je ljepota tvoja na svijetu...

54. Sve najljepše gube ime
Pred uresom njezina uresa.
55. Da njegovo dično lice
naravni ukras još više ukrasi.
56. Ah, lažni svijet nas vara.
Što su dobra koja pokazuje?
Pjena, vjetar, magla, para,
san radosni koji laže.
Što je slava koju ima?
Nešto malo svijetlog dima.
57. Kljun u nju (= vodu) zamoči, pije, diže glavu,
opet pije i skoči na zelenu travu.
Pa se vrati k vodi, gleda gdje je plitko,
pazi i obilazi da ne vidi nitko,
pokraj zemlje dolje skoči, krilca stere,
glavicu zamoči, kupa se i pere.
Otpočine malo, pogleda i pazi,
kao da je vidio crva što po zemlji plazi.
Pa glavu na krivo sad nagiblje ovamo,
sad s desna na lijevo prigne opet tamo.
58. Ako bih ti istinu htio reći, ja sam se previše odvažio kad sam ovo
djelo naumio napraviti. Zato se veoma bojim da umjesto slave ne
budem pokuđen i opsovan. Ali se uzdam u tvoju dobrotu da mi nećeš
za zlo primiti ako i nađeš pokoju pogriješku. Uči se pravilno svojim
jezikom govoriti, a nemoj od drugoga riječi krasti. Kada govoriš svo-
jim slavnim jezikom, nemoj miješati tuđe riječi.
59. Pregledao sam rječnik dalmatinski, kajkavski, češki i poljski i, gdje
sam našao da svi ti narodi ili samo dva jednu riječ jednako izgovaraju,
nju sam i ja uzeo i u svoj rječnik kao pravu slavonsku stavio.
Na osnovi toga također mislim da bi te riječi i naša Slavonija trebala
izgovarati kako ih drugi narodi izgovaraju, a odbaciti turske i tuđin-
ske.
60. Nisam se ja prvi prihvatio slavonskoga prijevoda. Već se godine
1641 (dakle gotovo prije dvjesto godina) u Rimu P(ater) Bartol Ka-
šić, član Družbe Isusove, prijevodom, što sam ga dobio od prijatelja,
najvećim dijelom služio.
61. glavač (s.v. capito),
igla, morska riba s dugim kljunom (s.v. acus),
jegulja (s.v. angvilla),

kalamar, morska riba koja ima crnu krv kao tinta (s.v. loligo),
 kit, najveća riba u moru (s.v. balaena),
 lokarda (s.v. scomber),
 morski pas (s.v. canis marinus),
 sipa, morska riba koja vodu blati bljujući crnu krv
 i tako se ribarima skriva (s.v. sepia),
 ugor, riba morska slična jegulji (s.v. congrus),
 zubatac (s.v. dentex) i dr.

62. Ne sumnjam ja da znanje stranih jezika napretku narodnomu ne smeta; naime drugi su mnogo već pronašli, a to ne možemo upoznati, ako pismena djela njihova ne budemo razumjeli. Ali sa žalošću spoznajem da narod naš, premda zauzima veliki dio europskoga puka, tako mnogo zaostaje ako se gleda na opću prosvijećenost, da nikakve znanstvene nazive ne može iskazati u svojem jeziku, nego, o tugo!, nosi jaram stranih jezika. Zato je i malo ljudi čije bi ime bilo poznato izvan domovinskih međa. Jer samo rijetki nauče strani jezik tako dobro da bi u njemu nešto važno mogli iznijeti, domaći pak ne samo zapuštaju, nego se srame i govoriti.
63. Narod se drugi sebi raduje,
 a moj se sin mene srami.
 Već i svoj jezik Hrvati
 hoće zaboraviti te drugi narod postati
64. Materinski jezik u hrvatskoj zemlji, ako baš ne drži za ništa i ne zanemaruje, u nikakvom ipak poštovanju ne stoji uzdignut. Muževima koji su se za nj nešto trudili i brinuli, plaća je bila ružna nezahvalnost, katkada čak sramota te, štoviše, prezir i progon.
65. No domorodci! Ne dopustimo u devetnaestom stoljeću Hrvate da se ponize i postanu predmet pravednoga zanemarivanja, iako su se zbog njihove hrabrosti i jakosti začuđeni puci čudili. Dajte da sada u vrijeme mira vitezi duha budemo, tako da jezik, koji su najveći muševi naroda našega s ljubavlju govorili, koji su branili imetkom i predragom krvlju svojom junački branili ... još se naposljetku ne zakopa u tamni grob!
66. Gore spomenute suglasnike: *c*, *d*, etc. rabe već dugo vremena Poljaci, Česi i s njima Moravci i Slovaci, koji se svi zajedno diče vrlo značajnom književnošću..
67. Tako sam oblikovao i slova prema mogućnosti... Uzimao sam *l* umjesto *lj*, *ly* ili, kako Talijani pišu, *gl*. Nadalje, *n* umjesto *nj*, *ny* ili umjesto *gn* prema talijanskom običaju.
68. Među starim pismima ... nalaze se između ostalih takva, koja nam obilato dokazuju, da su već između naših preda neki, naime glasovit

i najučeniji domaći pisac barun Pavao Vitezović, podžupan i kraljevski savjetnik, jako dobar i prikladan pravopis imali, koji tada općim učiniti nisu dopuštale ondašnje mračne okolnosti. Nama stoga ništa drugo ne treba, nego da taj stari pravopis pretresemo, poboljšamo i ponovimo ('obnovimo').

69. Evo, rekoh, jedan književni jezik, koji se već sada u mnogim znamenitim mjestima velike književne Ilirije, a osobito ovdje u Zagrebu u akademiji i u arhigimnaziji predaje; kojim smo se mi većem dijelu braće ilirske približili i k starinskoj čistoj narodnosti povratili; kojim smo si živi i neiscrpivi, te za nas samo po otuđenosti našoj dosada zatvoreni izvor prekrasnih narodnih pjesama nanovo otvorili; kojim smo si neprocijenjeno književno blago od četrdeset i više izvrsnih (klasičnih) pisaca Parnasa Ilirskoga iz stare ilirske Atene — Dubrovnika (Raguze), i druge mnogovažne književne proizvode kao naše starinsko djedinstvo prirodnim pravom opet privlastili.
70. *ě treba izgovarati kao je*, kada je slog po naravi kratak: *věra* (*vjěra* = *vjerra*), *měra* (*mjěra* = *mjerra*), *bělilo* (*bjělilo* = *bjellilo*)... Ako se slovo *ě* izgovara oštrim ili dugačkim naglaskom, onda se prema učenom književnom običaju izgovara kao *je* ili kao *ie* ili *ije*: *běda* (*bjěda* ili *bieda*); *běg* (*bjěg* ili *bieg*); *pěvac* (*pjěvac* ili *pievac*); *věst* (*vjěst* ili *viest*); *děte* (*djěte* ili *diete*); *sěno* (*sjěno* ili *sieno*).
71. Ovaj zabilježeni *ě* može svaki na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednoobraznost uvede; premda bi ga dobro bilo uvijek, a osobito u čitanju i u školama već i stoga kao *ie* ili *je* izgovarati, da se tim lakše može zapamtiti, gdje ga treba pisati.
72. Sad mi je ponovno udariti na *ahavce*. Ja sam uzeo pero u ruke s tvrdom namjerom ne vrijeđati drugove meni drage i mile, niti sablažnjavati narod hrvatski književnim razdorom i neslogom našom; ali mi je domovina i njezin jezik miliji nego svi prijatelji cijeloga svijeta; te napišem li nehotice štogod gorko i žučljivo, ne mislite niti posumnjajte da je to moj zub i zlo srce na vas. Tko je otac zlokobnomu *ahu*? Ja mislim, da je isti Gaj, veći poznavatelj naše povijesti i veći rodoljub nego filolog. Nadam se, da mi on toga, što rekoh, ne primi za zlo; jer je on toliko zaslužan za sav narod južni, da mu se može oprostiti, što nije pogodio genitiva.
73. Glas *ě* izgovara se u dugim slogovima kao *ie* (dva glasa), a u kratkima kao *je*, ali tako da se *j* odjelito čuje: n. p. *děte* = *diete*; *děteta* = *d'jeteta*.

Kazalo imena

A

Alberti, Matija 104
Andrić, Nikola 191
Appendini, Franjo Maria 90, 110,
123, 135-138, 141, 142, 148
Augustinović, Đuro 183

B

Babić, Stjepan 207, 208, 210, 212
Babukić, Vjekoslav 90, 151, 154,
159, 162, 163, 164, 166, 178
Bandulavić, Ivan 119
Baraković, Juraj 67, 70, 104-106
Baromić, Blaž 40, 42, 43
Bedričić, Silvestar 40, 43, 45, 224-5
Belić, Aleksandar 194
Belostenec, Ivan 91, 94, 96, 162,
184
Benetović, Martin 70, 71, 103
Benvin, Anton 50
Blažiolović, Jakov, biskup 42
Bogišić, Rafo 104
Bogović, Mile, biskup 36
Boranić, Dragutin 185, 192, 194,
196, 198
Bošković, Ruđer 135
Branimir, knez 13
Bratulić, Josip 26, 54
Brezovački, Tito 128, 147, 184
Brlić, Ignjat Alojzije 162, 173, 184

Broz, Ivan 184, 185, 188, 192
Brozović, Dalibor 105, 112, 144,
145, 166, 207, 210, 212
Budinić, Šime 78, 79, 119, 184
Budmani, Pero 183
Bunić Vučić, Ivan 107, 110

C

Caracciolo, fra Roberto 45
Cezar 146
Ciceron 96, 146
Crijević Tuberon, Ludovik 87

D

Dalmatin, Antun 54, 134
Dalmatin, Grgur 43
Dalmatin, Juraj 79
Damjanović, Stjepan 16, 17, 19, 23,
26, 87
Daničić, Đuro 171, 182, 183, 185-
188, 200, 203
Della Bella, Ardelio 90, 124, 126,
132, 147, 184
Demeter, Dimitrije 171, 172
Derkos, Ivan 150
Dešić, Nikola 72, 92
Dežman, Ivan 176
Divković, fra Matija 32
Divković, Mirko 182
Dobrićević, Dobrić 34

Domagoj, knez 14
Došen, Vid 128, 172
Drašković, Janko 161, 162, 169
Držić, Marin 70, 71, 184
Držislav, knez 13

D

Đalski, Ksaver Šandor 187
Đamanjić, Rajmund 120-123, 184
Đurđević, Ignjat 107, 124, 127, 135,
140, 147

F

Fališevac, Dunja 111
Filip, biskup 30, 36, 45
Finka, Božidar 207, 208
Frankopan, Bernardin 32
Frankopan, Fran Krsto 72, 91, 96,
98
Fučić, Branko 17, 19, 22

G

Gaj, Ljudevit 102, 141, 150-158,
160, 162, 164, 167, 168, 169,
173, 174, 177, 178, 184
Glavinić, Franjo 55, 92, 94, 96, 105
Glavinić, Sebastijan, biskup 36, 38,
40, 55
Gortan, Veljko 156
Grabovac, Filip 128, 172, 184
Guberina, Petar 196, 197
Gundulić, Ivan 107-111, 123, 124,
126, 135, 140, 147, 150, 162,
172, 176, 184
Gutenberg, Johannes 33, 36, 57

H

Habdelić, Juraj 99, 112-115, 138,
140, 145, 147, 184

Hamm, Josip 14, 16
Hektorović, Petar 63, 65, 66, 71,
79, 83, 103, 104, 119, 124, 184
Hercigonja, Eduard 16, 36
Homer 185
Hus, Jan 78, 79

I

Inocent IV, papa 30, 36, 45
Istranin, Stjepan 134
Ivanišević, Ivan 103, 104, 124
Iveković, Franjo 188
Ivšić, Stjepan 194

J

Jagić, Vatroslav 180, 181, 182, 184,
186, 188
Jajić, Marijan 131, 183
Jakovčić, Petar 45
Jakubinskij, Lev Petrovič 23
Jambrešić, Andrija 137, 138, 145,
146, 147, 149, 184
Jelačić, Josip, ban 170
Jeronim, sveti 30, 36, 45, 101
Jonke, Ljudevit 179, 198, 207, 210
Junković, Zvonimir 76, 101

K

Kačić Miošić, fra Andrija 128, 148,
172, 184
Kanavelić, Petar 103, 104
Kanižlić, Antun 127, 128, 132, 148,
159, 172
Karaman, Matej 91
Karas, Vjekoslav 169
Karnarutić, Barne 67, 69, 70, 104
Kašić, Bartol 84-90, 98, 103, 105,
107, 118, 119, 120, 124, 131,
132, 137, 147, 149, 166, 184, 187

Katančić, Matija Petar 133, 134,
 148, 149, 172, 184
 Katičić, Radoslav 13, 14, 15, 24, 86,
 87, 89, 90, 209, 210
 Kavanjin, Jerolim 103, 218
 Kaznačić, Ivan 174
 Kempenac, Toma 103, 131
 Khuen-Héderváry, Karlo 184, 188
 Klaić, Vjekoslav 99
 Kollár, Jan 159
 Kolunić, Broz 72
 Kombol, Mihovil 184, 186, 188
 Komulović, Aleksandar 124
 Konstantin Ćiril, sveti 13, 14, 15
 Konzul Istranin, Stjepan 54
 Kopitar, Jernej 150, 172
 Koščak, Tomo 150
 Kovačić, Ante 187
 Kožičić Benja, Šimun, biskup 16,
 46, 48, 50, 52, 105
 Krčelić, Adam Baltazar 128
 Krizmanić, Ivan 148
 Križanić, Juraj 91, 97, 98, 147
 Krleža, Miroslav 194, 195
 Krstić, Kruno 196, 197
 Kristijanović, Ignac 167
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 154,
 169, 171, 172, 173, 180
 Kundek, Josip 150
 Kurelac, Fran 171, 175, 176, 177
 Kuzmanić, Ante 167, 168, 169,
 171-174

L

Lanosović, Marijan 131, 132, 184
 Levaković, Rafael 40, 91, 105, 107,
 119
 Lisac, Josip 112
 Lisinski, Vatroslav 169

Livije 146
 Loderecker, Petar 83
 Lucić, Hanibal 64, 67, 70, 71, 103
 Lukrecije 96
 Lupis Valentian, Petar 80

LJ

Ljubić, Šime 173

M

Magdalenić, Matija 112
 Mahanović, Marko 150
 Malić, Dragica 9, 29, 30
 Maljevac, Juraj 148
 Mance, Franjo 154
 Maretić, Tomo 182-187, 191, 192
 Martinac, pop 50
 Marulić, Marko 45, 59, 60, 61, 62,
 64, 69, 70, 71, 73, 79, 103, 105,
 111, 119, 176
 Matoš, Antun Gustav 190
 Mažuranić, Antun 90, 159, 164,
 165, 167, 179, 187
 Mažuranić, Ivan 162, 164, 169,
 171, 172, 176, 178, 180
 Megiser, Jeronim 80, 83
 Menčetić, Šiško 62, 63, 124
 Metod, sveti 13, 14, 15
 Mihanović, Antun 151, 153, 158
 Mikalja, Jakov 87, 90, 116, 118,
 120, 124, 147, 184
 Mikloušić, Tomaš 148, 149, 150,
 167
 Modruški, Nikola 33
 Moguš, Milan 11, 16, 62, 63, 79, 98,
 154, 166, 170, 184, 207, 208
 Mrnavić, Ivan Tomko 104
 Mršić, Ivan 105

N

Nalješković, Nikola 63, 67
Nazor, Vladimir 48, 190, 191
Niger, Toma, biskup 52
Novak, knez 36, 37, 57

O

Ovidije 96

P

Pacel, Vinko 182
Palmotić, Junije 107, 126, 135, 140, 147
Paltašić, Andrija 34
Pantelić, Marija 36, 38
Paštrić, Ivan 40
Patačić, Adam 147
Pavešić, Slavko 212
Pelegrinović, Mikša 64, 103
Pergošić, Ivan 71, 73, 74, 76, 112
Petar Veliki, car 209
Petretić, Petar 102
Petris, Josip Antun 23, 32, 72
Plaut 96
Plinije 96, 146
Preradović, Petar 173
Putanec, Valentin 80

R

Radić, Antun 186, 190
Ratkaj, Juraj 91
Reljković, Matija Antun 127, 128, 130, 131, 172, 184
Rešetar, Milan 63
Rosandić, Dragutin 210

S

Senjanin, Grgur 34, 43

Silić, Josip 210

Skok, Petar 185

Smodek, Matija 153, 154

Sović, Matej 91

Splicanin, Bernardin 55, 56, 183

Starčević, Ante 170

Starčević, Šime 142, 143, 173

Stefanović Karadžić, Vuk 166, 174, 182, 186

Stipčević, Aleksandar 36

Stoos, Pavao 153

Stulli, Joakim 138, 139, 140, 141, 149, 166, 184, 188

Subotić, Jovan 173

Sušnik, Franjo 145, 146, 147, 184

Szentmártony, Ignacij 147, 184

Š

Šenoa, August 178

Šimunović, Petar 27

Šitović Ljubušak, Lovro 90

Šižgorić, Juraj 34

Škarić, Ivan Matija 174

Škarić, Ivo 212

Šojat, Antun 140, 147

Šulek, Bogoslav 179, 180, 181, 192

T

Tadijanović, Blaž 129, 130, 184

Terencije 96

Težak, Stjepko 210, 212

Trpimir, knez 13

U

Užarević, Josip 180

V

Veber Tkalčević, Adolfo 160, 171,
177, 178, 179, 181
Vetranović, Mavro 65
Vince, Zlatko 211, 212
Virgilije 96
Vitaljić, Andrija 103, 104
Vitezović, Pavao 103, 105, 147, 150,
155-158, 184
Volčić, Josip (Voltiggi, Joso) 135,
137, 166, 184
Vončina, Josip 54, 59, 63, 71, 79,
80, 91, 96, 98, 114, 128, 157,
162, 184
Vramec, Antun 74, 76
Vrana, Josip 26

Vrančić, Faust 80-86, 96, 118, 130,
147, 184
Vraz, Stanko 169
Vrinjanin, Frane 184
Vukčić Hrvatinić, Hrvoje 29, 48
Vukotinović, Ljudevit 167, 169

Z

Zadranin, fra Matej 40
Završki, Josip 157
Zelić Bučan, Benedikta 26
Zoranić, Petar 67-71, 104, 105
Zrinska, Katarina 72, 74, 91
Zrinski, Petar 91, 93, 94, 96, 98
Zvonimir, kralj 18

Biblioteka
JEZIČNI PRIRUČNICI

Milan Moguš
POVIJEST HRVATSKOGA KNJIŽEVNOGA JEZIKA

Izdavač
NAKLADNI ZAVOD GLOBUS
Zagreb

Za izdavača
FRANJO BUTORAC

Urednik
AUGUST KOVAČEC

Likovna oprema
LAV SIMOT

Korektor
BRANKO ERDELJAC

Računalni slog
KOLUMNA d.o.o.

Tisak
EUROADRIA, Ljubljana
Tiskanje dovršeno u ožujku 2009.